

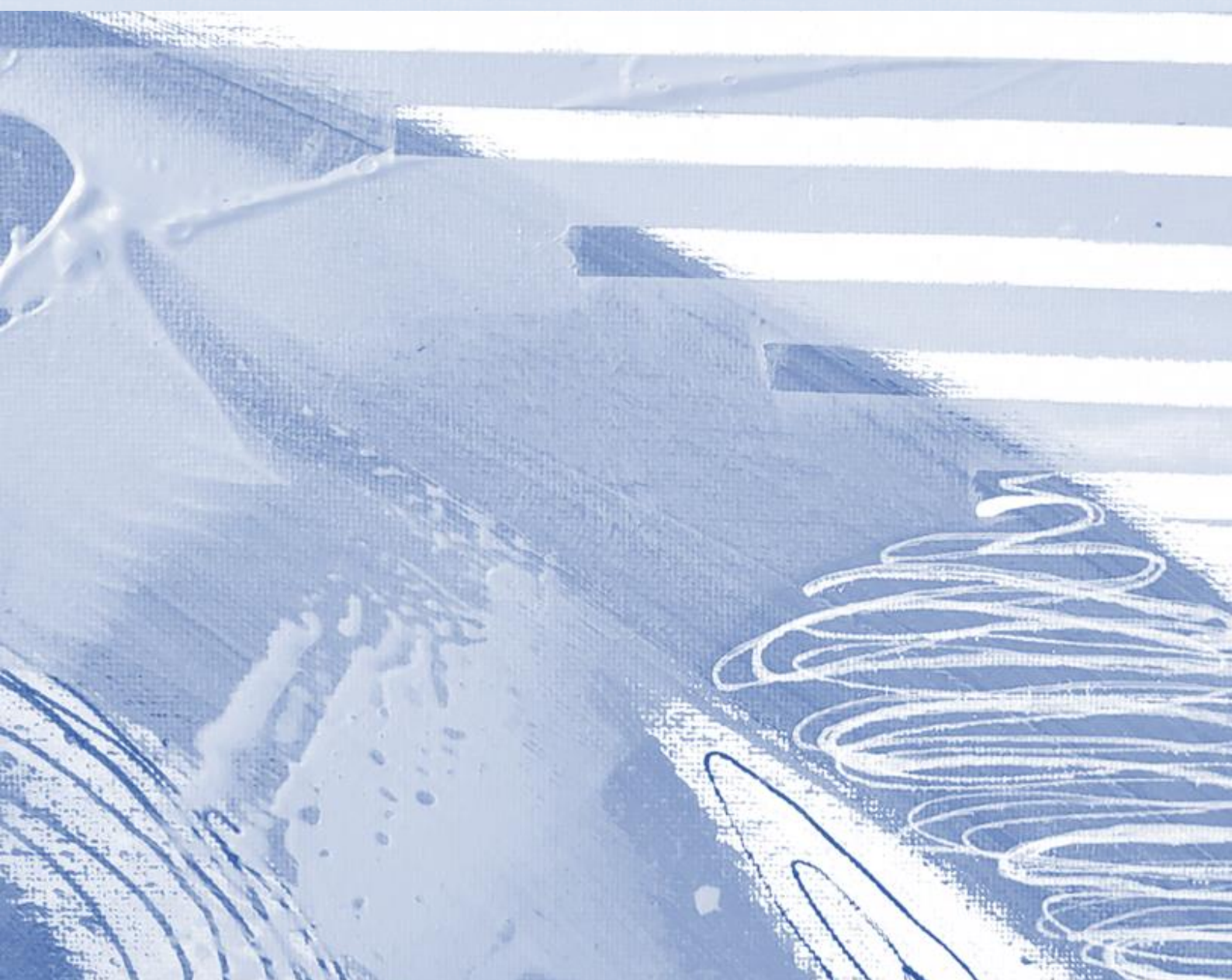
LATVIJAS UNIVERSITĀTE
FILOZOFIJAS UN
SOCIOLOĢIJAS
INSTITŪTS

81. Latvijas Universitātes
starptautiskā zinātniskā
konference 2023

CILVĒKS UN CILVĒKSITUĀCIJA SABIEDRĪBĀ UN KULTŪRĀ

Latvijas Universitātes 81. starptautiskās
zinātniskās konferences rakstu krājums

UDK 316 (08)

KU 354

Cilvēks un cilvēksituācija sabiedrībā un kultūrā. Latvijas Universitātes 81. starptautiskās zinātniskās konferences rakstu krājums. Rīga: LU Filozofijas un socioloģijas institūts, 2023, 169 lpp.

Krājums sastādīts LU FSI prioritārā projekta “Kultūras, identitātes, starpkultūru komunikācijas un cilvēksituācijas pētījumi humānisma vērtību, konfliktu un krīžu kontekstā” ietvarā.

LATVIJAS UNIVERSITĀTE
**FILOZOFIJAS UN
SOCIOLOĢIJAS
INSTITŪTS**

**81. Latvijas Universitātes
starptautiskā zinātniskā
konference 2023**

Krājuma sastādītājas: Solveiga Krūmiņa-Koņkova, Ilze Koroļeva
Zinātniskās redaktore: Solveiga Krūmiņa-Koņkova, Ilze Koroļeva
Literārā redaktore: Arta Jāne
Maketētāja: Kitija Mirončuka

ISBN 978-9934-506-66-6

© LU Filozofijas un socioloģijas institūts, 2023
© Unsplash, vāka attēls, 2023

Saturs

Priekšvārds	5
I daļa. Cilvēks kultūrā un mūsdienu humānisma vērtību meklējumi	6
Vai iztēle ir centrālais cilvēciskās realitātes kodols. Fenomenoloģijas atbilde Ella Buceniece	7–13
Latviešu teorija: skice filosofijas vēsturei Latvijā Andris Hiršs	14–23
Estētika un/vai humānisms (Antigone) Māra Rubene	24–32
Atbruņot terorismu: inovatīvas nevardarbīgas stratēģijas cīņai pret vardarbīgo ekstrēmismu Māris Kūlis	33–40
Starp cilvēcīgo un mežonīgo: citādiskošana un vardarbība Kitija Mirončuka	41–47
Cilvēksituācijas un humānisma vērtību skaidrojums padomju okkultūrā Solveiga Krūmiņa-Koņkova	48–54
Reliģijvēsturiskās pieredzes kontekstualizācija migrācijas procesu izpētē Latvijā Māra Kiope	55–66
Reliģiskās kopienas krīžu situācijās: starp saliedēšanu un marginalizāciju Nadežda Pazuhina	67–74
Rituālā zagšana kolektīvo un individuālo krīžu kontekstā Aīda Rancāne	75–81
II daļa. Cilvēksituācija socioloģijas un mutvārdu vēstures pētījumos	82
Etniskie krievi nacionālās identitātes politikas kontekstā Latvijā un Igaunijā Vladislavs Volkovs	83–90
Neskaidrības un sarežģītības situācijas izaicinājumi: kas raksturo lēmumu pieņemšanas kontekstu Covid-19 un kara Ukrainā situācijā? Inese Šūpule	91–99

Bažas par ģimenes atgriešanos Latvijā: Vai iedomāti scenāriji kļūst par realitāti? Daina Gross	100–121
Studējošo noslodze un mentālā veselība Latvijā: ieskats Eurostudent pētījuma rezultātos Ilze Koroleva	122–129
The Impact of Covid-19 Pandemic on Participation in Short-Term International Mobility Programs Among Latvian Students Rita Kaša, Ilze Koroleva, Aleksandrs Aleksandrovš	130–135
Vizuālo metožu izmantošana jaunatnes pētniecībā Ilze Trapenciēre, Sigita Sņikere, Zoe Kesslerē	136–146
Vēsture un antropoloģija Vieda Skultāne	147–148
Cilvēka dimensijas atmiņu stāstos Māra Zirnīte, Ginta Elksne	148–155
Mutvārdu vēsture krīžu situācijās Maija Krūmiņa	156–161
Neizsakāmā pieredze un epistēmiskās netaisnības kļiedēšana mutvārdu vesture Edmunds Šūpulis	162–169

Priekšvārds

Krājumu veido LU Filozofijas un socioloģijas institūta (FSI) pētnieku LU FSI prioritārajā projektā “Kultūras, identitātes, starpkultūru komunikācijas un cilvēksituācijas pētījumi humānisma vērtību, konfliktu un krīžu kontekstā” izstrādātie raksti, kuri tapuši uz Latvijas Universitātes 81. starptautiskās zinātniskās konferences sekcijās “Cilvēks kultūrā un mūsdienu humānisma vērtību meklējumi” un “Cilvēksituācija socioloģijas un mutvārdu vēstures pētījumos” nolasīto referātu pamata.

Rakstu tematika atspoguļo sabiedrībā aktuālās problēmas un humanitāro un sociālo zinātņu diskusijas par šīm problēmām. Vienlaikus krājumā publicētie raksti veido sasaisti ar pētījumiem, kas ilgstoši ir veikti LU FSI filozofijā (Latvijas un pasaules, un Eiropas mūsdienu filozofiskās domas un ideju vēstures pētījumi, kā arī reliģijas filozofijas un akadēmiskās reliģijpētniecības izstrādnes un mūsdienu reliģiozitātes paradigmu Eiropā un Latvijā analītika) un socioloģijā (nacionālā mutvārdu vēsture, etnosocioloģija, migrācija, sabiedrības integrācijas jautājumi, jaunatnes un izglītības pētniecība).

I daļa. Cilvēks kultūrā un mūsdienu humānisma
vērtību meklējumi

Vai iztēle ir centrālais cilvēciskās realitātes kodols. Fenomenoloģijas atbilde

Ella Buceniece

Latvijas Universitātes Filozofijas un socioloģijas institūts

Pasaule ir tikai iztēles audekls.

Henrijs Deivids Toro

Loģika aizvedīs jūs no punkta A līdz punktam Z.

Iztēle jūs aizvedīs visur.

Alberts Einšteins

Mākoņos esošai pilij nav arhitektūras noteikumu.

Gilberts Kīts Čestertons

Laime nav saprāta, bet iztēles ideāls.

Imanuels Kants

Viss, ko varat iedomāties, ir īsts.

Pablo Pikaso

Fantāzija nav pieļaujama kā meli.

Staņislavs Jirži Lecs

Visi šie daudzie citāti jau sākotnēji iezīmē iztēles dažādos aspektus un tās izpratnes plašo amplitūdu. Jo iztēle, fantāzija, iztēles pieredze ir viens no veidiem, kas būtiski paplašina pasaules redzējumu un tās sapratni.

Iztēle ir iesaistīta plašā cilvēciskās aktivitātes daudzveidībā un tiek pētīta no dažādiem filozofiskiem aspektiem, kaut arī tā tiek saistīta galvenokārt ar radošumu un mākslas jomu. Un tātad, tai it kā būtu jābūt estētikas zīmē. Taču jau Kantam iztēles spēja (*Einbildungskraft*) ir prāta, gan teorētiskā, gan praktiskā, atslēgas funkcija. Kantam iztēle ļauj saglabāt perceptuālo identitāti, kā arī uztvert objektus kā piederošus noteiktai grupai, veicot sintēzes funkciju: “Ideja, ka konkrētu objektu uztveršana kā tāda būtu atkarīga arī no mūsu iztēles spējas, tiek izvirzīta priekšplānā tā sauktajā shematisma nodaļā, kurā Kants skaidro, ka iztēlei piemīt vienreizēja spēja apvienot juteklības daudzveidību un tādējādi radīt noteiktā objekta vienotību, veidojot tā koncepcijai atbilstošus attēlus (*Bilder*)” (Doyon 2019, 183). Pretēji Kantam, Huserls nedomā par iztēli kā sintētisku spēku, bet par iztēli-fantāziju kā atšķirīgu intencionālo aktu tipu, blakus

un galvenokārt neatkarīgi no uztveres. Paturot prātā iztēles-fantāzijas sākotnējo estētisko dominanti, jautājums par fenomenoloģijas saikni ar estētiku jeb fenomenoloģisko estētiku tomēr ir visai problemātisks. Tā ir fenomenoloģiskajā literatūrā dažādi argumentēta doma ar pilnīgi pretējiem vērtējumiem: tā Džeimss Morlejs iztēles problemātiku filozofijā un fenomenoloģijā ir nosaucis par ārļaulības bērnu (*bastard child*), kurai neesot vietas “iztēles ģimenē” (Morley 1998, 2005, 117), bet citi, un vairums, atsaucoties uz paša Huserla izteikto formulējumu, ka “iztēle ir fenomenoloģijas vitālais elements” (Husserl, 1980, S. 148), reflektē un izvērsti turpina šo paša Huserla domu. Tātad pirmais jautājums ir, vai iztēles problēma Huserla fenomenoloģijā ir estētikas jautājums un pamatojums.

Māra Rubene attiecības starp fenomenoloģiju un estētiku skaidro šādi: “Kā klasiskās fenomenoloģijas, tā plašās fenomenoloģiskās kustības ietvaros estētikas un estētiskās problemātikas pamanāmība ir bijusi visai relatīva, nemaz nerunājot par to, ka tā varētu būt jēlkad izvirzījusies filozofiskās refleksijas priekšplānā. Līdzīgi kā Edmunds Huserls, nedz Martins Heidegers, Emanuels Levins, Anna-Terēza Tīmeņecka, nedz arī Pols Rikērs nav tieši un sistemātiski iesaistījušies estētiķu diskusijās, tāpat viņiem nav darbu, kuri aktuāli būtu iekļauti estētikas problemātikai un tās priekšmetam vēltītajā izpētē” (Rubene 2020, 222).

Bet jautājums par estētikas un arī ētikas vietu un lomu fenomenoloģijā, un jo īpaši Huserla fenomenoloģijā, aizvien raisa debates. Neapšaubāmi, var un tiek runāts par fenomenoloģisko estētiku Mikela Difrēna “Estētiskās pieredzes fenomenoloģijā” vai Romana Ingardena “Literārajā mākslas darbā” (*Das literarische Kunstwerk. Eine Untersuchung aus dem Grenzgebiet der Ontologie, Logik und Literaturwissenschaft*). Bet arī Ingardena piemērā ir redzams, ka viņš, skatot literāro mākslas darbu, nedod tam autonomu un brīvu vaļu, nespēj atteikties no loģikas novada un skata to kā robežfenomenu starp ontoloģiju, loģiku un literatūrzinātni. Arī nesen publicētajā *Kontinentālās estētikas hrestomātijā* Huserla vārds nav atrodams līdzās vairākiem citiem fenomenoloģiskās estētikas pārstāvjiem (skat. Cazeaux ed. 2000).

Māra Rubene skaidro fenomenoloģiju kā prāta projektu, kurā “Huserla fenomenoloģiskā pieeja saglabā juteklības un racionalitātes pretstatu, saasinot to līdz jaunas prāta kritikas projektam [...], reizē saglabājot mācību par transcendentālo estētiku kā “tīrās pieredzes” pasaules analītiku” (Rubene 2020, 224). Un tomēr Huserls, risinot iztēles problemātiku, vietumis pieskaras arī juteklībai, un tas mulšina Huserla pētniekus, un ko daudzi klasificē kā paradoksu, jo parasti viņš tiek identificēts kā tīrā loģisma un kartēzisma pārstāvis.

Taču pēdējā laikā notiek pat ļoti intensīva pievēršanās Huserla iztēles un fantāzijas tēmas dažādiem aspektiem, atšķirīgām interpretācijām un tās nozīmei Huserla fenomenoloģijā

kopumā. Šajā kontekstā es izvirzu savu tēzi: kā zināms, Huserls deklarēja izveidot fenomenoloģiju kā *mathesis universalis*, tas nozīmē, izveidot filozofisko universu, nevis nošķirot un pamatojot atsevišķas filozofiskās disciplīnas, bet rodot to iekļaušanu transcendentālajā Ego kā šī universalisma nesējā, nesadalot prātu teorētiskajā un praktiskajā, tāpēc pati Ego struktūra ietvertu sevī gan ētiku, gan estētiku. Vēl vairāk, kā atzīst prominentā Huserla fenomenoloģiskās iztēles pētniece Jūlija Jansena, tad Huserls “fantāzijas fenomenoloģiju skata kā pirmo filozofiju, kas var iespējot fenomenoloģiju kā aprioru zinātni par tūrajām iespējamībām un tādējādi noteikt, priekšrakstīt nolikumus realitātei” (Jansen 2005, 127). Vienlaikus der atcerēties, ka arī ētiku Huserls ir atzīmējis kā pirmo filozofiju, tas nozīmē, ka prāts bez ētiskās un estētiskās noteiksmes nevar būt prāts fenomenoloģiskā izpratnē.

Bet nu – tēzes pamatojums. Pamatdarbs, kuru Huserls ir veltījis tieši iztēles tēmai, ir *Husserliana* 23. sējums, kurā ir apkopotas viņa dažādu gadu lekciju un referātu manuskripti ar nosaukumu *Phantasie, Bildbewusstsein, Erinnerung* (Husserl 1980). Līdz šim pētnieki šo darbu izmantoja galvenokārt atmiņas struktūras pamatošanai (arī mans viens raksts par atmiņu ir balstīts uz to (Buceniece, 2010)), bet tagad akcents tiek pārvietots uz iztēli (*Bildbewusstsein*). Taču pētniecības gaitā atklājas, ka arī vairākos citos Huserla darbos, sākot ar *Loģiskajiem pētījumiem*, ir atrodamas šīs tēmas deskripcijas, kaut arī 23. sējumā ir rodamas pamatanalīzes.

Arī šo tēmu Huserls sāk ar nošķirumu veidošanu – starp iztēli un fantāziju, starp fantāziju un tēlapziņu (*Bildbewusstsein*), starp reproduktīvo iztēli, produktīvo iztēli, percepciju un atmiņu, starp tīro fantāziju un refleksiju. Huserls bieži lieto nojēgumus fantāzija (*die Phantasie*) un iztēle (*die Einbildung*) kā sinonīmus, tomēr priekšroku dodot fantāzijai, iespējams, lai norobežotos no iztēles psiholoģiskās tradīcijas un piešķirot tai tādu pašu nozīmi kā pārējiem apziņas modiēm.

Pirmkārt, fantāziju Huserls saprot kā fantāzijas tēlu (*Bildlichkeitsvorstellung*), ko tver priekšstats (*Phantasie-Vorstellung*), jeb reproduktīvo fantāziju. Zīmīgi, ka Huserls, lai nošķirtu fantāziju un tēlapziņu (*Bildbewusstsein*), tās paskaidrošanai iekavās liek angļu vārdu – *imagination*, iztēlošanās, lai nošķirtu aperceptīvo iztēli no fantāzijas. Iztēles apziņas tips ir līdzīgs atmiņai, kad objekts, kas nav šeit un tagad, tiek reprezentēts, it kā tas būtu dots dzīvajā uztverē. Apziņas tēls ir iztēlots tēls, kurā iesaistās arī materiāla nesējs, apziņas tēls ir iztēlojams ar materiālā nesēja palīdzību. Taču būtiskāko atšķirību starp tēlapziņu un fantāziju Huserls ieskata tanī, ka tēlapziņa paredz uztveri aktuālajā modā, kamēr fantāzija to neparedz, tā parādās ne-aktualitātes modā (*inactualität*) jeb modā “it kā”. Objekta parādīšanās iztēlē ir dubulta intencionalitāte – tas ir gan fiziskais tēls: glezna, fotogrāfija, ģeogrāfiska karte, skulptūra un tas

ir starpnieks, kas reprezentē kādu iztēles objektu. Taču Huserlam tēla apziņa ietver arī tēla apzināšanos, kas pastarpina objekta pieredzi, tas ir, ļauj to “redzēt”. Tā ir dubultās intencionalitātes noteiktā reproduktīvā iztēle.

Iztēle nav pašas uztveres ingredients – es varu vai nu uztvert, vai quasi-uztvert objektu, bet nevis vienlaicīgi. Neskatoties uz to, perceptuālo objektu nozīme, kas tiek konstituēta aprehensijas aktā, var inkorporēt percepcijas nozīmes dimensiju, kam izcelsme ir fantāzijas apziņā. “Percepcija un iztēle var sadoties rokās nozīmes konstituēšanas apziņas līmenī. Šajā paplašinātajā nozīmē percepcija ir atsevišķs atmiņas veids, t. i., arī atsevišķs iztēles veids” (Geniusas 2020, 143).

Diference starp atmiņu un iztēli kā tēla apziņu un kā aktualitātes vai ne- aktualitātes reprezentācijas tipu nav vienīgā. Eduards Marbahs, analizējot iztēles intencionalitāti (*fictional intentionality*), kas ir viņa ieviestais termins), no vienas puses, atzīmē citu būtisku diferenci starp atmiņu un iztēli: “Atmiņa (*Erinnerung*) ir jēdziens, kas parasti attiecas, referē uz kaut ko individuālu. Iztēlotie objekti nevar būt pilnīgi individualizējoši, jo reprezentē neitrālu percepciju” (Marbach 2013, 439–440).

No otras puses, tīrā fantāzija ir produktīvs akts, tā ir pirmstēla apziņa, ko Huserls, domājams, nošķir no fenomenoloģiskās refleksijas akta par “pašām lietām”, tomēr, neskatoties uz to, tā (tīrā fantāzija kā mentāls akts) ir saistīta ar pašām lietām, tikai atšķirīgā refleksijas modā – it kā (*if as if*) jeb iespējamības modā. Bet tas nenozīmē, ka fantāzijas objekts nav objekts vai ir neeksistējošs objekts (kā apgalvoja Sartrs) tāpēc, ka tas nav dots percepcijā. Es gribu pievienoties Eduarda Marbaha domai, ko viņš saka par fantāzijas objektiem: “Faktiski lielākā daļa mūsu fantāzijas, visticamāk ir par ne- fantastiskiem objektiem (tie ir reāli cilvēki, reāli dzīvnieki, reāli objekti, reālas vietas pasaulē utt.), radot tos izdomātos, neesošos kontekstos vai lietu stāvokļos” (Marbach 2013, 432).

Līdzīgu domu izsaka Jūlija Jansena: “Mēs nepieredzam fantasmus kā kaut ko dotu (*present*), kas prezentētu kaut ko klāt neesošu. Izfantazētais objekts pats parādās fantāzijā, tāpat kā uztvertais objekts pats parādās uztverē” (Jansen 2005, 124).

Huserls ieskicē, nošķir un novērtē produktīvo fantāziju, kas ir patvaļīgi radīta fantāzija (*willkürlich gestaltende Phantasie*) un to praktizējot galvenokārt mākslinieki, bet to izmantojot arī vēsturnieki: “Patvaļīgi veidotu produktīvo fantāziju izmanto arī vēsturnieks. Taču viņš nefantazē, nefalsificē (*fingiert nicht*). Viņš meklē radošās fantāzijas (*gestaltenden Phantasie*) līdzekļus, lai atveidotu savstarpēji saistītus uzskatus par personībām, likteņiem un laikmetiem uz drošu datu pamata, tas ir, uzskatu atveidošanai par realitātēm, nevis iztēlēm” (Huserls 1980, 4).

Savukārt Edvards Keisijs fantāzijas struktūrā izšķir divas fāzes – objekta fāzi un akta fāzi, atzīstot, ka fantāzija nav pašdeterminējoša objekta fāzē un ir brīva akta fāzē: “Objekta fāzē fantāzija nav pašdeterminējoša, bet konsekventi, visā akta fāzē ir manevrēšanas brīvība. Izfantazētais saturs stāta pats sevi, uzdod sevi (*present itself*) sevis paša objektos vai lietu stāvokļos un sevis paša norobežotajā pasaulē” (Casey 1974, 19). Keisijs uzsver fantāzijas autonomiju, kas ir indeterminēta un savā indeterminācijā tā pretojas ārējām transformācijām un manipulācijām.

Tīrā fantāzija ir apriori iespējamās eidētiskās intuīcijas funkcija un kā nozīmju brīva variācija, bet brīvā variācija primāri nozīmē esenču satveršanu. Tīrā fantāzija teorētiski kognitīvā nozīmē, izrādās, ir paralēla tīrajai refleksijai. Un tā, refleksija fantāzijā (kas pati ir iespējama tikai kā fantāzija) neitralizē jebkuras modalitātes un pašas dotības pozicionēšanu, **atklājot izfantazēto savā acīmredzamībā kā ideālu sākotnējās pieredzes transformāciju** (izcēlums mans – E. B.). Fantāzija kā akts ir tā, kas transformē pašu refleksīvo aktu, un nevis uz objektu vērsts intencionalitātes akts. Ja fantāzijai piemīt intencionalitāte, tad tā ir refleksijas pašintencionalitāte. Tajā, attiecībā uz izfantazēto kā subjektīvu aktivitāti, ir klātesoša arī anonīma fantāzija, kas ir nedalāmi saistīta ar pasīvo sintēzi. Produktīvā fantāzija paver lauku tīrajām iespējamībām, un tas ir avots, “no kura barojas izziņa par mūžīgajām patiesībām” (Husserl 1950, 148).

Pēchuserliskajā tradīcijā iztēle ir interpretēta dažādi: Sartram iztēle ir gan iztēles spēja, gan tēla apziņa, Merlo-Pontī aprāda iztēles primaritāti uztveres pieredzē. Savukārt tā sauktā trešā viļņa fenomenoloģija, ko pārstāv galvenokārt franču fenomenologi Reno Barbarass (*Renaud Barbaras*), Marks Rišīrs (*Marc Richir*) u. c. un arī poļu izcelsmes amerikāņu fenomenoloģe A. T. Timeņecka, fenomenoloģiskās pieredzes pamatu atšķirīgos veidos vispār meklē ārpus intencionalitātes un pat subjekta, jo tanī esot iespēja objektīvēt subjektīvo pieredzi, jo objektam tiekot uzņemts jēgas tīkls pirms objekta dotības un pieredzes aprakstā tiekot izmantota valoda, kas jau ir simboliski un institucionāli strukturēta. Tā Marks Rišīrs piedāvā proto-ontoloģisku skatījumu uz to, kas netiek leģitimizēts universālajā refleksijā: tā ir afektivitātes pieredze, patoloģiskā pieredze, fenomenoloģiskā neapzinātā izpausme, bet, pirmām kārtām, iztēlojamā pieredze.

Savukārt Timeņecka pievēršas radošumam visaptverošā ontoloģiskā ontopoiesis projektā un *Imaginatio Creatrix* konceptā, atkal savienojot produktīvo un reproduktīvo iztēli (ko Huserls centās nošķirt). “Timeņecka ir saglabājusi ticību tam, ka tikai fenomenoloģija ir tā filozofija, kura piedāvā tādus pašrefleksijas resursus, uz kuriem balstoties ir iespējams dibināt jaunu

mathesis universalis, panākot un realizējot visaptverošu filozofisko re-konstrukciju” (Rubene 2020, 227).

Secinājumi

Var piekrist Emijas Kaindas (*Amy Kind*) sacītajam, ka pēc relatīvi nevērīgas izturēšanās perioda, pēdējās desmitgadēs filozofijā notiek intereses par iztēli eksplozija. Īpašu interesi raisa Huserla fenomenoloģiskā pieeja ar viņa iztēles, tēlapziņas, objekta un fantāzijas nošķīrumiem.

Iztēle un fantāzija šodien ir kļuvušas teju par vienīgo autonomo cilvēka aktivitāti, kas nav ārēji determinēta un savā indeterminācijā tā pretojas ārējām manipulācijām un transformācijām. Fantāzija arī aktualizē realitāti, jo iztēles objekti nav tikai mākslīgi radīti, bet tie ir “reāli cilvēki, reāli dzīvnieki, reālas vietas, reāli objekti”, kuri iztēlē tiek pārnesti un ievietoti jaunos kontekstos. Vienlaikus fenomenoloģiskā pieeja ir tā, kas refleksīvi spēj pretoties attēlu invāzijai sociālajos tīklos, kas degradē realitāti un grauj tēlapziņas nozīmi. Fantāzija arī maina realitātes nozīmes, kuras no fantāzijas lauka var tikt pārnestas aktualitātes laukā. Iztēle-fantāzija atbrīvo domu no tagadnes spiediena, iztēles (*fictional*) intencionalitāte ļauj aktualizēt realitāti, vienlaikus ielūkojoties nākotnē, akcentē intuīcijas centralitāti domāšanā, uztur spēkā cilvēka brīvību u. c.

Un nobeigumā, atbildot uz raksta nosaukumā izteikto jautājumu, var atbildēt apstiprinoši: jā, iztēle un fantāzija (līdzās ētiskajai dimensijai) ir cilvēciskās realitātes kodols, jo prāts tikai kā kognitīva, un mūsdienās arī manipulatīva spēja, ir tā, ko var aizstāt arī mākslīgais intelekts.

Tāpēc var akceptēt M. Merlo-Pontī domu, ka visās mūsu brīvībās un spontanitātēs iztēle parāda neiespējamību atbrīvot mūs pašus no aktuāli dotās realitātes un apkārtnes jeb no mūsu eksistences fakticitātes.

Raksts sagatavots projektā “Kultūras, identitātes, starpkultūru komunikācijas un cilvēksituācijas pētījumi humānisma vērtību, konfliktu un krīžu kontekstā”.

Citētie darbi

Buceniece, E. (2010). To Remember Memory: Phenomenologically- Hermeneutical Punctuations. *Proceedings of the XXII World Congress of Philosophy*. Seoul: Seoul National University, Vol. 21: Philosophical hermeneutics, pp. 15–25. CD-ROM

- Casey, E. (1974). Toward a Phenomenology of Imagination. *Journal of the British Society for Phenomenology*, Vol. 5, No. 1, January, 1974. Taylor&Francis. DOI: 10.1080/00071773.1974.11006346
- Cazeaux, Clive, ed. (2000). *The Continental Aesthetics Reader*. London: Routledge.
- Doyon, M. (2019). Kant and Husserl on the (Alleged) Function of Imagination in Perception. *The New Yearbook for Phenomenology and Phenomenological Philosophy*, XVII, Part II: The Imagination: Kant's Phenomenological Legacy. Ed. By Timothy Burns, Thomas Szanto, Alessandro Salice, Maxime Doyon, Augustin Dumont. London and New York: Routledge.
- Geniusas, Saulius. (2020). "What is Productive Imagination? The Hidden resources of Husserl's Phenomenology of Phantasy". Iulian Apostolescu (ed.) *The Subject(s) of Phenomenology: Rereading Husserl*. Dordrecht: Springer, pp. 135–153. DOI: 10.1007/978-3-030-29357-4_8
- Husserl, E. (1950). Ideen zu einer reinen Phänomenologie und phänomenologischen Philosophie. Erstes Buch: *Allgemeine Einführung in die reine Phänomenologie* (Husserliana III). Den Haag: M. Nijhoff.
- Husserl, E. (1980). *Phantasie, Bildbewusstsein, Erinnerung*. Husserliana, Bd. XXIII, (Herausgeben von Eduard Marbach). Den Haque/Boston/London: Martinus Nijhoff Publishers.
- Jansen, J. "Imagination – Phenomenological Approaches." Forthcoming in *Routledge Online Encyclopedia of Philosophy*.
- Jansen, J. (2005). On the Development of Husserl's Transcendental Phenomenology of Imagination and Its Use for Interdisciplinary research. *Phenomenology and the Cognitive Sciences*, (2005), 4. Springer. DOI: 10.1007/s11097-005-0135-9
- Jansen, J. (2016). Husserl. *The Routledge Handbook of Imagination*, ed. By Amy Kind.
- Marbach, E. (2013). Towards a Phenomenological Analysis of Fictional Intentionality and References. *International Journal of Philosophical Studies*, Vol. 21, No. 3. Routledge. DOI: 10.1080/09672559.2013.801631
- Morley, James. (1998). The Private Theater: a Phenomenological Investigation of Daydreaming. *Journal of Phenomenological Psychology*, 29 (1), pp. 116–134. DOI: 10.1163/156916298X00049
- Morley, J. (2005). Introduction: Phenomenology of Imagination. *Phenomenology and Cognitive Sciences* (2005), 4, pp. 117–120. DOI: 10.1007/s11097-005-0134-x
- Rubene, M. (2020). *Da capo. Filozofiski estētiskas studijas un portretu skices*. Rīga: Al secco.

Latviešu teorija: skice filosofijas vēsturei Latvijā

Andris Hiršs

Latvijas Universitātes Filozofijas un socioloģijas institūts

Ievads

Kopš Latvijas neatkarības atjaunošanas ir ieguldīts apjomīgs un nozīmīgs darbs Latvijas filosofijas vēstures izpētē. 90. gadu pirmajā pusē vairāki latviešu filosofi akcentēja jaunu metodoloģiju nepieciešamību pagātnes aplūkošanā. 1995. gadā Zinātņu akadēmijā filosofe Maija Kūle nolasīja referātu, kurā skaidroja, ka “mūsdienīga domāšana prasa modernas metodes un jaunas metodoloģijas, Pēc marksisma-ļeņinisma bankrota Latvijas humanitārajās zinātnēs jautājums par to, uz kādu metodoloģiju pamatojas “Letonikas” pētījumi, kļūst arvien aktuālāks, taču tam pievērš pārāk maz uzmanības” (Kūle 1996, 5).

Jautājums par jaunām metodoloģijām nav zaudējis savu nozīmi un aktualitāti arī mūsdienās. Jau no pagājušā gadsimta 80. gadiem aizsākās interese par ideju vēstures pieeju Latvijas filosofiskā mantojuma analīzē. Raksta nolūks ir ieskicēt, kā pēdējos gados aizvien vairāk sāk dominēt intelektuālās vēstures pieeja un kādus jaunus izaicinājumus ietver šis pavērsiens.

Raksta ietvaros koncepts “latviešu teorija” iezīmē pieeju, ar kuras palīdzību būtu iespējams konstruēt filosofijas vēstures izklāstu, radot lokālu kopainu. Pieeja nav oriģināla, kā viens no paraugiem latviešu teorijai varētu kalpot igauņu teorija, kura gan pagaidām vēl nav plaši aprakstīta un analizēta.

Pavērsiens no ideju vēstures uz intelektuālo vēsturi

Pagājušā gadsimta 80. gados, pat agrāk, Latvijā filosofijas vēsturnieku uzmanību piesaistīja ideju vēstures pieeja. Filosofe Ella Buceniece autobiogrāfijā atklāj, ka terminu savulaik ieteica profesors Jānis Vējš, “skaidrojot, ka tas ir Rietumu akadēmiskajā tradīcijā pieņemts jēdziens pagātnes izpētē” (Buceniece 2019, 25). Pirmās ideju vēstures antoloģijas anotācijā, raksturojot pētījuma nolūku, filosofe raksta: “Ideju universs nav tikai cēlonisks

objektīvo norišu atspoguļojums un papildinājums, bet ir oriģināls faktors, kas pats sakārto, strukturē pasauli, veidojot cilvēciskās jēgas un nozīmes kosmosu” (Buceniece 1995, 576).

Rīgā dzimušais filosofs Jesaja Berlins (*Isaiah Berlin*, 1909–1997) ideju vēstures disciplīnas aizsākumu saista ar 18. gadsimta Itāliju. Vēlākajos gados ideju vēsture attīstījās arī Vācijā, Anglijā un Francijā (Berlin 2013, 83). Berlins pievērsās ideju vēsturei 20. gadsimta pirmajā pusē, strādājot Oksfordā. Filosofs gan nav izklāstījis metodoloģiskos aspektus kādā atsevišķā sacerējumā. Bostonas koledžas politikas zinātnes profesors Raiens Patriks Hanlejs (*Ryan Patrick Hanley*), raksturojot Berlina pieeju, akcentē filosofa izpratni par ideju vēsturi kā disciplīnu, kas pievēršas cilvēciskās pieredzes aplūkojumam un kurā nozīmīga loma ir empātijai, atzīstot, ka vēsturniekam nav iespējams ieņemt distancētu pozīciju attiecībā pret cilvēku un aplūkot viņu kā objektu (Hanley 2018, 89).

20. gadsimta vidū ideju vēstures pieeja ieguva plašu atzinību ASV. Amerikāņu vēsturnieks Antonijs Tomass Graftons (*Anthony Thomas Grafton*) secina, ka tolaik “ideju vēsture uzausa kā jauna zodiaka zīme virs plašā Amerikas kultūras un izglītības lauka” (Grafton 2006, 1). Viens no ideju vēstures pieejas izveidotājiem ir amerikāņu filosofs Arturs Lavdžojis (*Arthur Lovejoy*, 1873–1962). Lavdžojis aicināja atteikties no filosofijas virzienu iedalīšanas dažādos “-ismos”, tādos kā pozitīvisms, skepticisms, materiālisms. Lavdžoja vērtējumā, ideju vēsturniekam “-ismi” var kalpot par sākotnējo izpētes materiālu, taču pētījuma centrā ir jābūt mentāliem ieradumiem un pieņēmumiem, kas atklājas indivīda vai paaudzes domāšanas procesos (Lovejoy 1965, 5). Lavdžoja pieeja paredz analizēt nevis atsevišķu domātāju sistēmas, bet sadalīt sistēmas elementus. Katra filosofa vai filosofiskā strāvojuma mācība ir ideju savienojums. Oriģinalitāte bieži balstās nevis jaunā idejā, bet gan zināmo ideju jaunos savienojumos. Sistēmu elementus Lavdžojis nodēvē par “ideju vienībām”. “Ideju vienības” filosofs definē kā implicētus vai skaidri noformulētus iepriekšpieņēmumus, filosofiskas teorēmas vai zinātniskas hipotēzes.

Antoloģijas “Latvijas ideju vēstures” pirmā un otra daļa atklāj humānisma, romantisma, subjektīvisma un citu strāvojumu ietekmi Latvijas intelektuālajā telpā. Pētījums neseko Lavdžoja piedāvātajai “ideju vienību” metodoloģijai, taču viens no antoloģijas nolūkiem ir atklāt “latviešu gara atmodas fenomenoloģiju”, kas “veidojās sasaucē ar eiropiskām idejām” (Buceniece 2005, 1). Tāpēc antoloģiju izstrādē būtisks bija ideju vēsturei raksturīgais akcents uz ideju pašpietiekamību un pēctecību, pārvarot tradicionālo historiogrāfisko vēstures iedalījumu pēc novadu, nacionālā vai provinču principa.

Londonas Ekonomikas skolas Krievijas vēstures profesors Rodžers Bārtlets (*Roger Bartlett*) recenzijā par “Latvijas ideju vēstures” pirmo daļu atzina pētījumu par

nozīmīgu sasniegumu (Bartlett 1997, 156) un ideju vēstures termins drīz vien kļuva “akceptēts, un mūsdienās tas jau ir iegājies arī Latvijas akadēmiskajā tradīcijā, ko plaši lieto” (Buceniece 2019, 15).

“Latvijas ideju vēstures” otrā daļa tika publicēta 2006. gadā. Kopš tā laika ir izdotas vairākas jaunas kolektīvās monogrāfijas, kurās aplūkota filosofijas vēsture. 2022. gadā iznāca pētījums “Akadēmiskā humanitārā tradīcija Latvijā un demokrātiskās kultūras tapšana: raksti un avoti (1920–1940)”. Grāmata “sniedz sistemātisku ieskatu Latvijas domātāju un akadēmisko ideju un vērtību panorāmā 20. gadsimta 20., 30. gados” (Buceniece 2022, 9). Šis izdevums tematiski un pēc struktūras ir līdzīgs “Latvijas ideju vēstures” antoloģijām. Tomēr, atšķirībā no iepriekšējiem pētījumiem, 2022. gada izdevumā būtiska loma ir atvēlēta institucionālo centru attīstībai, pievēršoties Latvijas Universitātes, Rīgas Herdera institūta, Latvijas Konservatorijas un Rīgas Krievu universitātes kursu vēsturei.

2019. gadā iznāca apjomīgs pētījums “Latvija: kultūru migrācija”. Darbs tika izstrādāts zinātniskā projekta ietvaros, kura nolūks bija “izveidot vienotu un ietverošu kopainu, kas spētu sintezēt dažādo nozaru daudzpusīgos attīstības ceļus, redzējumus un ambīcijas” un “aicināt dažādu nozaru speciālistus sadarboties, lai atklātu pētījumu virzienu saskarsmes punktus un paralēles, veicinot ciešāku starpinstitucionālu sakaru nostiprināšanos” (Hiršs u. c. 2016, 10).

Kolektīvo monogrāfiju veido četras nodaļas. Viena no sadaļām ir veltīta filosofijas vēstures aplūkojumam Latvijā. Pētnieki analizē franču, vāciešu, spāņu, krievu filosofijas strāvojumu ietekmi Latvijas intelektuālajā telpā. Monogrāfijas citas daļas ir veidojuši vēsturnieki, folkloristi, valodnieki un literatūrzinātnieki, atklājot “kuru nāciju pienesums veidojis Latvijas kultūras pamatveidolu dažādos gadsimtos, kāda bijusi šī pienesuma ģeogrāfija, instrumenti un dinamika” (Rožkalne 2019, 48).

Gan grāmata “Akadēmiskā humanitārā tradīcija Latvijā”, gan pētījums “Latvija: kultūru migrācija” ietver intelektuālās vēstures pieejas elementus. Antoloģijas ievadā Buceniece atsaucas uz intelektuālo vēsturi un akcentē, ka izdevums atklāj Latvijas kultūras intelektuālo pamatojumu. Arī projekta “Latvija: kultūru migrācija” pārstāvji, raksturojot pētījuma metodoloģisko pusi, atsaucas uz intelektuālās vēstures pieeju. Minēto pētījumu izpētes lokā nonāk ne tikai atsevišķi strāvojumi vai idejas, bet arī zinātnisko institūciju vēsture un dažādu intelektuālo grupu ģeoloģija. Šo tendenci var saistīt ar intelektuālās vēstures popularitāti pēdējās desmitgadēs. Kā norāda vēstures profesors Darins Makmūns (*Darrin McMahon*) un vēstures profesors Samuels Moins (*Samuel Moyn*), intelektuālā vēsture šobrīd pieredz “prominences periodu” (McMahon u. c. 2014, 3).

Viens no ietekmīgākajiem intelektuālās vēstures pētniekiem, Kembridžas skolas pārstāvis Kventins Skinners (*Quentin Skinner*) asi kritizē Lavdžoja ideju vēstures pieeju. Skinnera vērtējumā, ““ideju vienību” meklējumi var kļūt par avotu dažādiem pārpratumiem un neskaidrībām. Vēsturnieki, meklējot šīs idejas domātāju uzskatos, var tās “ielasīt” tekstos, kuros to nav, radot “vēstures mitoloģijas”” (Skinner 1969, 9). Skinners akcentē, ka Lavdžoja aicinājums tiekties saprast tekstu kā autonomu pētījuma objektu, neņemot vērā kontekstu, savā būtībā reprezentē anti-vēsturisku pozīciju. Arī amerikāņu vēsturnieks Maurīcijs Mandelbaums (*Maurice Mandelbaum*, 1908–1987), kritizējot Lavdžoju, raksta, ka, nošķirot doktrīnas no domātājiem, kuri tās veidojuši, vēsturnieki var nonākt pie maldīgiem secinājumiem (Mandelbaum 1967, 317).

Pēdējos gados vairāki pētnieki gan pauž skepsi par Skinnera kritikas korektumu. Makmūna vērtējumā, pats Lavdžojš būtu atzinīgi novērtējis Skinnera aicinājumu ņemt vērā kontekstu (McMahon 2014, 20). Roskildes Universitātes profesors Nikolass Mutons (*Nicolaas Mouton*) secina, ka savā kritikā Skinners balstījās nevis Lavdžoja tekstos, bet gan sekundārajos avotos, tāpēc filosofš ir būtiski pārpratis ideju vēsturnieka izpratni par “ideju vienībām” kā jēdzieniem ar nemainīgu, pārlaicīgu nozīmi, kas ir neatkarīga no konteksta (Mouton 2023, 276). Iespējams gan, ka Lavdžojš daļēji pats ir vainīgs, ja kritiķi ir pārpratuši idejas vēstures pieeju, jo amerikāņu domātājs nav to raksturojis pietiekami skaidri. Kā secina vēsturnieks Leo Katana (*Leo Catana*), Lavdžojš nesniedz “ideju vienību” izsmeļošu raksturojumu, tāpēc jaunā pieeja atklājas “vairāk kā retoriska deklarācija, nevis kā detalizēti aprakstīta metode” (Catana 2010, 93).

Lai arī Lavdžoja metodoloģijas kritika intelektuālās vēstures pārstāvju darbos ne vienmēr ir pamatota, taču ideju vēstures pieejas un jo sevišķi “ideju vienību” doktrīnas analīze ir kļuvusi par atspēriena punktu, kas ir ļāvis izgaismot ideju, sabiedrības un dažādu procesu saiknes nozīmi vēstures pētījumos, tādējādi veicinot intelektuālās vēstures attīstību. Amerikāņu vēsturnieks Fēlikss Gilberts (*Felix Gilbert*, 1905–1991) skaidro intelektuālo vēsturi kā metodoloģiju, kas aplūko idejas un personības mijiedarbību, pievēršoties indivīda apziņas, kādas grupas intelektuālā ieguldījuma avotu un ietekmju pētniecībai (Gilbert 1971, 89).

Intelektuālā vēsture ir ietekmējusi biogrāfisko žanru, kas pēdējās divās desmitgadēs ir kļuvis izteikti populārs. Intelektuālajās biogrāfijās aizvien vairāk tiek izgaismota ne tikai kāda izcila domātāja karjera un darbi, bet notiek pievēršanās arī noteiktā perioda politiski sociālajam kontekstam (Remigio 2022, 16). Šī tendence atspoguļojas arī Latvijas filosofijas vēstures pētniecībā, sevišķi grāmatu sērijā “Filosofiskā bibliotēka. Letonika”, kuras ietvaros publicētas grāmatas par tādiem izciliem latviešu filosofiem kā Jēkabs Osis (1860–1920), Teodors Celms

(1893–1989), Pauls Dāle (1889–1968) un citiem. Filsofs Raivis Bičevskis grāmatas “Savs vārds. Johans Georgs Hāmanis”, kas arī izdota šajā sērijā, priekšvārdā skaidro: “Grāmata par domāšanu bieži pārtop grāmatā par tās apstākļiem, ietekmēm un fonu – ar to saprotot vispirms tā laika notikumus, sabiedrības paražas un laikmeta pasaules uzskatu” (Bičevskis 2013, 9).

Intelektuālās vēstures pieejas ietekme Latvijas filosofijas vēstures pētniecībā ir redzama ne tikai monogrāfijās, bet arī zinātnisko projektu tematiskajās tendencēs un atsevišķos rakstos, kā arī interesē par dažādiem arhīvu materiāliem.

Intelektuālās vēstures izaicinājumi filosofijas vēsturē un latviešu teorija

Intelektuālās vēstures ietekme filosofijas vēstures pētniecībā raisa vairākus diskutablus jautājumus. Kā izprast filosofijas un intelektuālās vēstures attiecības? Vai filosofija ir organiska intelektuālās vēstures daļa, kā apgalvo daži pētnieki, vai arī, kā uzstāj citi, filosofijai ir pašai sava vēsture, kura “neizšķīst” intelektuālajā vēsturē? Minēto jautājuma risināšanu pagaidām atstājot atvērtu, nevar neieraudzīt vēl vienu izaicinājumu, kuru daļēji veicina intelektuālās vēstures pieeja – “vairs nedzenoties pakal hēgeliskajam pasaules garam (*Weltgeist*) un kādām nemainīgām, metafiziski tīrām idejām” (Bavaj 2010, 18), tomēr ir jārod struktūra, kas ļautu aplūkot Latvijas filosofijas vēsturi kā veselumu.

2020. gadā kultūras vēstures profesors Mareks Tamms (*Marek Tamm*) un biosemiotikas profesors Kalevs Kulls (*Kalevi Kull*) publicēja rakstu “Igauņu teorija”. Pētnieki skaidro igauņu teoriju kā lokalizētu epistemoloģisku asociāciju tīklu, kas tiecas tvert esamību, pieņemot vienas premisas, bet citas – noraidot (Tamm u. c. 2020, 30). Tamms un Kulls atsauca uz itāļu, franču un krievu teorijām. Romas Universitātes morāles filosofijas profesors Dario Džentile (*Dario Gentili*) skaidro, ka itāļu teorija ir pēdējos gados plašāku atpazīstamību ieguvis termins, kas apzīmē pārsvarā mūsdienu itāļu filosofisko domu, kas ir plaši atpazīstama pasaulē (Gentili 2017, 123). 2003. gadā ideju vēsturnieks Fransuā Kisē (*François Cusset*) publicē darbu “Franču teorija”, kurā aplūko, kā franču postmoderno domātāju darbi, sākot no 20. gadsimta 80. gadiem, ietekmējuši ASV intelektuālo telpu. Tamma un Kulla publikācija kļuva par vienu no iedvesmas avotiem čehu filosofa Vita Gvoždaka (*Vit Gvoždiak*) izdotajam darbam “Čehu teorija: tendences mūsdienu čehu semiotikā” (*Česká teorie: Tendence moderní české sémiotiky*). Pētījumā ir iekļautas intervijas ar septiņpadsmit mūsdienu čehu zinātniekiem un darbs sniedz ieskatu čehu semiotikas tradīcijā no pagājušā gadsimta pirmās puses līdz mūsdienām.

Tamma un Kulla izpratne par igauņu teoriju ir mazliet atšķirīga no iepriekšējiem piemēriem. Igauņu pētnieki neizvēlas kādu fiksētu laika nogriezni, bet priekšplānā izvirza telpas kategoriju. Tamms un Kulls skaidro, ka ir nepieciešama igauņu teorijas “teritorizācija” (*territorialisation*), atzīstot telpas vienību par būtiskāku nekā laika vienību. Pētnieki izvirza visnotaļ diskutablu, diemžēl teksta ietvaros neizvērstu un nepamatotu tēzi: “Teorētiskā doma, kas attīstījusies saiknē ar Igauniju, primāri ir radusies no vietas, nevis laika gara” (Tamm u. c. 2020, 33). Tamms un Kulls skaidro, ka minētais pieņēmums ļauj iekļaut igauņu teorijā domātājus, kuri ir bijuši saistīti ar Igaunijas teritoriju, neatkarīgi no viņu nacionalitātes vai valodas, kādā viņi rakstījuši savus darbus. Akcents uz teritoriju veido pētnieku veidotās teorijas vienu no epistemoloģiskajiem pieņēmumiem. Otrs epistemoloģiskais pieņēmums paredz, ka kultūras teorijā ir nepieciešams vairāk pievērsties jēdzienu vēsturiskajai attīstībai.

Savā rakstā Tamms un Kulls izvēlas pievērsties pirmajam institucionālajam zinātnes centram Igaunijā – Tartu Universitātei, aplūkojot ietekmīgākos zinātniekus, kuri pasniedza šajā augstskolā līdz Otrā pasaules kara sākumam. Pētnieki analizē, kuri filosofi šajā periodā ir ietekmējuši Igaunijas intelektuālo telpu, secinot, ka šajā aspektā nozīmīga loma ir bijusi Imanuela Kanta (*Immanuel Kant*, 1724–1804), Gotfrīda Vilhelma Leibnica (*Gottfried Wilhelm Leibniz*, 1646–1716) un Georga Vilhelma Frīdriha Hēgeļa (*Georg Wilhelm Friedrich Hegel*, 1770–1831) darbiem.

Tamms un Kulls apraksta vairākas perspektīvas jeb epistēmiskās šķautnes (*epistemic facets*), kas veido igauņu teoriju, akcentējot, ka raksturotie aspekti nereprezentē izsmeļošu un viendabīgu modeli, bet gan atklāj dinamisku kopumu, kas iekļauj arī pretrunīgus elementus. Pētnieki secina, ka igauņu teorija pēc savas iedabas ir holistiska, jo daļas nosaka veselumu, savukārt veselums nosaka daļas. Holistiskais aspekts atklājas dažādās metaforās, kas rodas ar Igaunijas teritoriju saistītu zinātnieku tekstos. Turklāt teorijas holistiskais raksturs ir organisks, jo kopums veidojas nevis mehāniski, bet gan Kanta un vācu romantisma ietekmē iekļauj harmoniskas intences, kā tas atklājas, piemēram, biologa un filosofa Jākoba Johana fon Ikskila (*Jakob Johann von Uexküll*, 1864–1944) darbos. Kā trešais aspekts igauņu teorijā ir akcents uz subjektīvo laiktelpu, kas ir rodams gan Ikskila, gan biologa Karla Ernsta fon Bēra (*Karl Ernst von Baer*, 1792–1876) tekstos, kā arī filosofa Gustava Teihmillera (*Gustav Teichmüller*, 1832–1888) metafizikā. Teihmillera atziņa par individuālā subjekta substancionālo iedabu arī iekļaujas igauņu teorijā. Kā vēl vienu perspektīvu pētnieki aplūko telpiskās kategorijas dominanci pār laiku, “igauņu teorija primāri domā telpiskās kategorijās tādās kā centrs un perifērija, ārējais un iekšējais, savējais, svešais, kā arī vērš uzmanību uz ainavu un vidi” (Tamm u. c. 2020, 53). Tamms un Kulls atsaucas uz Igaunijā dzimušā

zinātnieka Viktora Hēna (*Victor Hehn*, 1813–1890), viena no kultūras ģeogrāfijas aizsācēja, darbiem un Jurija Lotmana (*Юрий Лотман*, 1922–1993) pētījumiem semiotikā.

Līdzīgu pieeju būtu iespējams attīstīt Latvijas intelektuālās vēstures pētniecībā. Pagaidām visvairāk aplūkots periods Latvijas filosofijas vēsturē ir 20. gadsimta pirmā puse. Padomju perioda filosofiskā mantojuma apzināšanās vēl ir nākotnes uzdevums. Tāpēc latviešu teoriju šobrīd visparocīgāk būtu attīstīt, pievēršoties pagājušā gadsimta 20. un 30. gadiem.

Tamms un Kulls skaidro, ka igauņu teorijai var būt kopsaucēji ar citām teorijām, turklāt daudzi zinātnieki var vienlaikus iekļauties vairākās teorijās. Aplūkojot igauņu pētnieku raksturotās epistēmiskās šķautnes, jāsecina, ka tās ietver vairākus zinātniekus un tēmas, kas ir aktuālas arī latviešu intelektuālajai domai 20. gadsimta pirmajā pusē. Piemēram, Tamms un Kulls kā vienu no igauņu teorijas elementiem min izpratni par substancēm, kas nav pilnīgi noslēgtas, bet gan veido savstarpēju mijiedarbību. Latviešu pirmais filosofs Jēkabs Osis (1860–1920), ietekmējoties no Teihmillera, savos darbos risināja substances problemātiku, izprotot substances kā individuālos “es”, kas veido īstenās esamības struktūru. Rīgas Politehnikuma absolvents un Teihmillera students, poļu izcelsmes filosofs Vincentijs Lutoslavskis (*Wincenty Lutosławski*, 1863–1954) aizstāv tēzi par substancionālo vienību kopumu, kas ir pamatā fenomenu pasaulei. Pauls Dāle (1889–1968) turpināja risināt substancionālo “es” mijiedarbības problemātiku. Arī Pauls Jurevičs (1891–1981) raksta, ka “Mēs visi neapšaubāmi atzīstam sevi kā identisku vienību caur visām pārmaiņām, [...] nekādā ziņā nav pieņemams, ka pārdzīvotā iekšējā vienība varētu būt vai nu tikai viens kāds izvēlēts apziņas elements, vai arī to kopums” (Jurevičs 1946, 92). Jurevičs raksturo dvēseli kā substancionālu vienību, kurai piemīt patstāvīgs “es” kodols. Pārdomas par individuālā “es” substancionālo iedabu ieņem būtisku vietu arī Jāņa Sandera (1858–1951) teoloģiskajos meklējumos. Par dvēseli kā substancionālu vienību dievturības kontekstā raksta Ernests Brastiņš (1892–1942). Savukārt filologs Jānis Kauliņš (1863–1940) analizē piemērus no latviešu valodas, kas apliecina apziņas nemainīgas vienības iedabu.

Tamms un Kulls secina, ka igauņu teorijā substances nav noslēgtas. Domājams, ka šis aspekts ir saistīts ar Teihmillera kritiku pret Leibnica mācību par monādēm “bez logiem”. Teihmillers rakstīja par nepieciešamību atbrīvot “aizmūrēto monādi”. Tomēr Teihmilleram neizdevās savas metafizikas ietvaros apvienot tēzi par individuālo substanču patstāvīgumu ar atziņu par katras apziņas ontoloģisko atkarību no dievišķā kategorijas. Teihmillera un Oša izpratne par Dieva un radītās esamības attiecībām ir tuva panenteismam. Panenteisms varētu atklāties kā vēl viena būtiska šķautne latviešu teorijā. Dāle skaidro, ka panenteismā Dievs nav identisks ar dabu, taču Dieva spēks atklājas dabā: „Pasaule nav Dievs, bet pasaule ir Dievā un caur

Dievu. Dievs aptver pasauli, pilnīgi nesaplūzdams ar viņu; viņš vieno, veido un vada pasauli ar mūžīgu spēku un absolūtu prātu (ideju)” (Dāle 1962, 55). Filozofs raksta, ka panenteismā Dievs ir dzīvības un kustības pirmavots, pamats un mērķis. Pasaule atklājas kā „dzīvības ritma pilns un attīstības kustībā pulsējošs organisms”, kurā katrs loceklis ir iekšēji sasaistīts ar pārējiem. Dāle rod panenteisma elementus gan Jāņi Poruka (1871–1911), gan Friča Bārdas (1880–1919) darbos. Par Poruku kā panenteistu rakstīja arī Zenta Mauriņa (1897–1978). Savukārt rakstnieks Jānis Veselis (1896–1962) norādīja uz panenteisma iezīmēm Aīdas Niedras (1899–1972) dzejā. Arī teologa Sandera pārdomas par Dieva un pasaules attiecības var interpretēt kā iederīgas panenteismā.

Individuālo “es” vienību substancionālais raksturs un panenteisms, plašāk aplūkots un analizēts, varētu atklāties kā nozīmīgas latviešu teorijas šķautnes, kuru sākotnējais avots ir personālisma virziens. Pievēršoties bergsonisma, jaunkantisma, fenomenoloģijas un citu filozofisko strāvojumu ietekmei Latvijas intelektuālajā telpā, atklātos vēl citi šo teoriju veidojošie aspekti. Nonākot līdz padomju perioda filozofiskā mantojuma analīzei Latvijā, būtu iespējams aplūkot, kā šīs šķautnes ir mainījušās un kādi jauni aspekti ir parādījušies. Tālāk būtu iespējams jau attīstīt latviešu teoriju laikā pēc neatkarības atjaunošanas līdz pat mūsdienām.

Teorijas pieeja iekļauj intelektuālajai vēstures pētniecībai raksturīgo akcentu uz interdisciplināritāti un reizē piedāvā veidot lokālu kopainu, mazinot fragmentāciju. Tamms un Kullis nepievēršas igauņu teorijas epistemoloģiskā asociāciju tīkla aspektu mijiedarbības analīzei, taču, nosakot teorijas dažādas šķautnes, varētu izpētīt arī elementu savstarpējās attiecības.

Attīstot latviešu teoriju, būtu jāatrisina vairākas metodoloģiskas problēmas. Vajadzētu apsvērt arī pašu apzīmējumu – “latviešu teorija”. Iespējams, ka precīzāks vārdu salikums ir “Latvijas teorija”. Taču būtu nepieciešams skaidri noteikt, kas tiek saprasts ar “teritorijas” jēdzienu – vai tas apzīmē noteiktu ģeogrāfisku lokāciju, kā tas ir igauņu teorijas ietvaros, vai arī tomēr runa ir par mentāla rakstura telpu. Savulaik filozofe Velga Vēvere, aplūkojot iespējas, kā konstruēt pētījumu par latviešu filozofisko domu trimdā, piedāvāja apzīmējumu “intelektuālā ainava” kā Latvijas filozofisko ideju strukturēšanas principu, kas iekļautu arī tos latviešu domātājus, kas izvērsu savu akadēmisko darbību ārpus Latvijas teritorijas (Vēvere 2009, 103). Iespējams, ka šajā kontekstā varētu nostiprināt un attīstīt Māra Vecvagara (1953–2016) ieviesto jēdzienu “domvide” (Vecvagars 2013, 44). Ņemot vērā šos un citus aspektus, latviešu teorijas izstrādes pirmais solis būtu noteikt metodi un atrast piemērotu jēdzienisko aparātu.

Secinājumi

Pēdējās desmitgadēs gan pasaulē, gan arī Latvijā, būtisku lomu pagātnes mantojuma izpētē ieņem intelektuālās vēstures pieeja, kas ir vērsta uz personības, sabiedrības, institūciju un dažādu idejisko virzienu mijiedarbības analīzi. Latvijā šīs pieejas dominance atklājas pieaugošajā interesē par dažādu zinātnisko institūciju attīstības vēsturi un intelektuālo biogrāfiju žanru. Taču intelektuālo vēsturnieku aprindās nav viennozīmīgas izpratnes ne par šīs pieejas metodiskajiem aspektiem, ne arī par pētījumu objektu. Turklāt intelektuālās vēstures pieejas kontekstā arvien grūtāk ir tvert vēsturiskos procesus plašākā kopainā. Tādas doktrīnas kā “krievu teorija”, “itāļu teorija”, “čehu teorija”, arī “īgauņu teorija” tiecas tādas lokālas kopainas piedāvāt. Arī latviešu teorija varētu kļūt par kopainas shēmu, kas ietvertu dažādas šķautnes, reprezentējot Latvijas intelektuālās domvides epistemoloģisko asociāciju tīklu.

Raksts sagatavots projektā “Kultūras, identitātes, starpkultūru komunikācijas un cilvēksituācijas pētījumi humānisma vērtību, konfliktu un krīžu kontekstā”.

Citētie darbi

- Bartlett, R. (1997). Ideju vēsture Latvijā. No pirmsākumiem līdz XIX. gs. 90. gadiem. Antoloģija by E. Buceniece. *The Slavonic and East European Review*, 75 (1), pp. 155–156.
- Bavaj, R. (2010). Intellectual History. *Docupedia-Zeitgeschichte. Begriffe, Methoden und Debatten der zeithistorischen Forschung*, 1, S. 1–19. DOI: 10.14765/zzf.dok.2.317.v1
- Berlin, I. (2013). *The Power of Ideas*. New Jersey: Princeton University Press.
- Bičevskis, R. (2013). *Savs vārds Johans Georgs Hāmanis. Ievads viņa domāšanā*. Rīga: LU Filozofijas un socioloģijas institūts.
- Buceniece, E. (2019). My Life and Academic Work. *Filozofe, vadošā pētniece, asociētā profesore, Dr. phil. Ella Buceniece: biobibliogrāfija*, eds. D. Ivbulē. Rīga: LU Akadēmiskais apgāds, 23.–28. lpp.
- Buceniece, E. (1995). Anotācija. *Ideju vēsture Latvijā. No pirmsākumiem līdz XIX gs. 90. gadiem*, eds. E. Buceniece. Rīga: Zvaigzne ABC, 575.–580. lpp.
- Buceniece, E. (2005). Ievads. *Ideju vēsture Latvijā. Jaunā strāva – 20. gs. sākums: antoloģija*. 1. daļa, eds. E. Buceniece. Rīga: RaKa, 1.–6. lpp.
- Buceniece, E. (2022). Priekšvārds. *Akadēmiskā humanitārā tradīcija Latvijā un demokrātiskās kultūras tapšana: raksti un avoti (1920–1940)*, eds. E. Buceniece. Rīga: LU Akadēmiskais apgāds, 9.–10. lpp.
- Catana, L. (2010). Lovejoy's Readings of Bruno: Or How Nineteenth-Century History of Philosophy Was “Transformed” into the History of Ideas. *Journal of the History of Ideas*, 71 (1), pp. 91–112. DOI: 10.1353/jhi.0.0068
- Dāle, P. (1962). *Gara problēmas*. Čikāga: Alfrēda Kalnāja apgāds.

- Gentili, D. (2017). "Italian Theory" in the Crisis of Globalization. *Interdisciplinary Mexico*, eds. G. Leyva, Y. Temelli. Mehiko: Mex, pp. 123–128.
- Gilbert, F. (1971). Intellectual History: Its Aims and Methods. *Historical Studies Today*, 100, pp. 80–97.
- Grafton, A., (2006). The History of Ideas: Precept and Practice, 1950–2000 and Beyond. *Journal of the History of Ideas*, 67 (1), pp. 1–32. DOI: 10.1353/jhi.2006.0006
- Hanley, R. P. (2018). Isaiah Berlin on the Nature and Purpose of the History of Ideas. *The Cambridge Companion to Isaiah Berlin*, eds. Joshua L. Cherniss. Cambridge: Cambridge University Press, pp. 81–96.
- Hiršs, A., Kūlis, M., (2016). Priekšvārds. *Kultūru migrācija Latvijā: virzienu dinamika. Ziemeļi–dienvidi un citi virzieni: ziņojumu krājums*, eds. M. Kūlis, A. Hiršs. Rīga: LU Filozofijas un socioloģijas institūts, 9.–13. lpp.
- Jurevičs, P. (1946). *Idejas un īstenība*. Göppingen: Apgāds „Grāmatu draugs”. H. Rudzītis.
- Kūle, M. (1996). Apzināsimies "Letoniku" kopsakarības! *Latvijas Vēstnesis*, 7, 5. lpp.
- Lovejoy, A. (1965). *The Great Chain of Being: a Study of the History of an Idea*. New York: Harper & Row.
- Mandelbaum, M. (1967). *The Problem of Historical Knowledge: an Answer to Relativism*. London: Harper & Row.
- McMahon, D., Moyn, S. (2014). Introduction: Interim Intellectual History. *Rethinking Modern European Intellectual History*, eds. D. McMahon, S. Moyn. Oxford: Oxford University Press, pp. 3–12.
- McMahon, D. (2014). The Return of the History of Ideas? *Rethinking Modern European Intellectual History*, eds. D. McMahon, S. Moyn. Oxford: Oxford University Press, pp. 13–31.
- Mouton, N. T. (2023). An Apologia for Arthur Lovejoy's long-range approach to the history of ideas. *History and Theory*, 62 (2), pp. 272–295. DOI: 10.1111/hith.12298
- Remigio Montero, M. C. (2022). Approach to Intellectual History and the Intellectual Subject. *Journal of Social Sciences: Transformations & Transitions*, 2 (5), pp. 1–19. DOI: 10.52459/josstt25210522
- Rožkalne, A. (2019). Kultūru migrācija Latvijā: dalībnieki, ceļi un dinamika. *Latvija: kultūru migrācija*, eds. A. Rožkalne. Rīga: LU Akadēmiskais apgāds, 29.–51. lpp.
- Skinner, Q. (1969). Meaning and Understanding in the History of Ideas. *History and Theory*, 8, pp. 3–53.
- Tamm, M., Kull, K. (2020). Estonian Theory. *Interdisciplinary Approaches to Culture Theory*, eds. A. Kannike, K. Pärn, M. Tasa. Tartu: University of Tartu Press, pp. 30–69.
- Vecvagars, M. (2013). *Antīkās filozofijas recepcija Latvijā: promocijas darbs filozofijā, filozofijas vēstures apakšnozārē*. Rīga: Latvijas Universitāte.
- Vēvere, V. (2009). Latviešu filosofiskās idejas trimdā – konceptualizācijas iespējas. *Akadēmiskā Dzīve*, 46, 102.–109. lpp.

Estētika un/vai humānisms (Antigone)

Māra Rubene

Latvijas Universitātes Filozofijas un socioloģijas institūts

“Mēs” un antīkā pasaule

“Mēs esam daudz mazāk grieķi, nekā mēs domājam. Mēs neatrodamiem ne uz tribīnēm, ne uz skatuves, bet gan panoptiskā spēka varā, kuru mēs nesam tālāk, jo paši esam šīs mašīnas zobrati.”¹

(Foucault, 1975, 253)

Ja no saviem skolas gadiem atceros biežu “Cilvēka ar lielo burtu” piesaukšanu, tad pēdējās desmitgadēs drīzāk pamanu akcentu uz necilvēcisko, necilvēcīgo, necilvēku (Mbembe 2016), nehumāno. Renesanses humānisma cilvēka cilvēcības atklāšanas klasikas tekstos vietā drīzāk pamanāma interese par popkultūru, tehnoloģiskām aktualitātēm, kad par kaut ko varam pateikt: “Nu, zvērs!”. Un galu galā “cilvēka iedabas”, “cilvēka sirds” peripetiju filozofiskās antropoloģijas, saskarsmes teoriju, tiklab arī *homo homini lupus est*, “poltiskā dzīvnieka” analīzes izvērsums iezīmē mūsdienu spēku lauku, kurā ir iztaujājama attiecība starp humānismu² un estētiku.

Cilvēciskā un necilvēciskā attiecību pārdomāšana filozofijā ir visai sazarota un tiek turpināta dažādos virzienos un atšķirīgās ievirzēs (Hodge 2000, 38–75). Tomēr viena labi saskatāma līnija šajā humānisma pārdomāšanā ir atgriešanās pie filozofijas un tragēdijas attiecībām, bet jo īpaši Sofokla “Antigones”. “Antigone” mūsdienu lasījumā tiek uzlūkota kā tilts starp “estētiku” un “politiku”. Tas ir *deinos* tulkojums,³ kas var vest mūs gan baiļu, šausmu,

¹ “Nous sommes bien moins grecs que nous le croyons. Nous ne sommes ni sur les gradins ni sur la scène, mais dans la machine panoptique, investis par ses effets de pouvoir que nous reconduisons nous-mêmes puisque nous en sommes un rouage.”

² Politikā, tiklab kā estētikā ir nostiprinājies humānisms. Mišels Fuko izvairās no humānisma jēdziena, jo uzskata, ka to piesauc gan marksisti, gan nacionālsociālisti, gan... – tāpat tas ir visai izplūdis. Joprojām varam atrast visai dažādi apzīmētus humānisma veidus, piemēram, “blējošais humānisms”, “liberālais humānisms” u. c. (Zināmu pārskatu par humānismu skat.: Hans Ulrich Gumbrecht 2020.)

³ *polla ta deina kouden anthrōpou deinoteron pelei* – ir rinda no “Antigones”, kur Helderlīns *deina* tulko kā *Ungeheur* (*Ungeheuer ist viel. Doch nichts ungeheurer als der Mensch*); Martins Heidegers ar *Unheimlich*. Sal. arī ar: *At many things – wonders/ Terrors – we feel awe/ But at nothing more / Than at man*. Savukārt Anna Kārsonē ir tulkojusi šādi:

*many things strange terrible
clever
wondrous
monstrous*

cilvēka-monstra, cilvēka-zvēra, necilvēka, reizē gan arī izbīna, cilvēka apbrīnas virzienā, bet to var tulkot arī kā “pārdabisks” (pārdabiskāks – *deinoteron*). Vārds ir gan vienā, gan otrā pusē, ar vārdu vieni rakstnieki cildina cilvēka varēšanu, citi tajā saskata pamatu tās nožēlai.

Kur velkamas robežas cilvēka pašapbrīnam, viņa narcismam, viņa fascinācijai ar šodienu, patērniecību, “modernismu”? Taču tiklab arī viņa attiecībām ar vides skaistumu un neglītumu, ar dzīvi, dzīvniekiem? Stoīķi *oikeiosis* saprata kā ar prātu apveltīto būtņu kopību; viņuprāt, prāts ir dievišķā sākotne visu cilvēku brālībai,⁴ apstiprinot Rietumu humānisma pamatprincipu. Tulkotāji izceļ no laika dzīlēm Sofokla humānismu un viņa “Antigoni”, un rosina domātājus izvērtēt cilvēku un cilvēka darbus, t. i., pārdomāt dabas un kultūras, dzīves un nāves, *physis* un *technē* u. c. pretstatus.

To, cik politiski jutīgs var būt kāds process, kas saistīts ar “valodas goda” aizstāvēšanu, mums atklāj 20. gadsimta deviņdesmito gadu otrajā pusē Māra Vecvagara “ievibrētais” strīds par burta (s vai z) lietojumu vārdā filozofija, kurā bija iesaistījušies gan eksperti, gan neeksperti, gan studenti, gan Valsts valodas komisija (Valentīna Skujiņa). Skaidrs, ka tādai mobilizācijai un jezgai, kas izcēlās ap vārda “filoz/sofija”⁵ atbilstīgo lietojumu, nebija estētisks pamats vien; jebšu estētiskais nepalika gaumes ietvaros, tas izvirzīja jautājumu par suverenitāti, par mūsu zināšanām un spējām iestāties par to. Lingvists Andrejs Veisbergs raksta: “Latviešu rakstībai jāatspoguļo grieķu vārda izruna, nevis tradīcijas, kas veidojušās vācu valodas ietekmē” (Veisbergs 2023, 64). Šis ir izšķirošs arguments, kas turpina zemdegās gruzdošās pārdomas par pamatu spēkildzi. Veisberga norādē sajūtam atblāzmu no Edvartam Virzam būtiskās pārliecības, proti, par nepieciešamību atjaunot kultūras ietekmju līdzsvaru, kas zudis krievu un

*marvellous
dreadful
awful
and
weird
there are in the world
but none more
strange terrible
clever
uncanny wondrous
monstrous
marvellous
dreadful
awful
and
weird*

than Man (Sophokles, 2015, 23).

⁴ Ja stoīcisms runāja par cilvēka piederību kosmiskajai kārtībai, kuru gan tas nevar ietekmēt, tad ir “inhumānā” izpratne, kura nevērsas nedz uz apslēptām kosmosa dzīlēm, nedz domā par dziļajiem okeāna bezdibeņiem, bet akcentu pārceļ uz to, kas ir visu mūsu acu priekšā, bet visur, jebkurā lietā svešs. Iepretim tehnoloģiju fetišismam ir jāiesavina, jāiedzīvina kopbūšanas, sadzīvošanas prakses.

⁵ Zināmu, bet daļēju priekšstatu par šo strīdu varam gūt no Zaigas Ikeres raksta. (Ikere 2019, 27–39).

vācu valodas labākā pārzināšanā, pievēršot daudz lielāku uzmanību romāniskajai tradīcijai un jo īpaši “antiskajam zeltam”⁶ (Virza 2018, 382).

Vai mēs pazīstam paši sevi? Kur ir tas drošais pamats, kas baro dažādību, tādējādi vairojot kopības spēku? Vilnis Zariņš, meklējot argumentus s/z atšķirībām, atgādināja nevis par *sophus* (gudrais) un *zophus* (ļaukais) nozīmēm, bet bija pārliecināts, ka nevar runāt par tiešu pārmantojamību starp latvisko un sengrieķu tradīciju.⁷ Virdžīnija Vulfa, kura studējusi sengrieķu valodu, tulkojusi Aishilu, sekojusi Kembridžas klasikas pētnieku atziņām, tātad atzīstama viedokļa paudēja, ir bijusi pārliecināta, ka mēs nespējam principiāli pilnībā saprast tekstus, kas “ir tik attālināti no mūsu laika, valodas un kultūras”. Vulfa raksta: “Jo ir veltīgi un mulķīgi runāt par grieķu valodas zināšanām, jo savā neziņā mums vajadzētu būt jebkuras skolēnu klases vājākajā galā, jo mēs nezinām, kā skanēja vārdi, [...] un starp šiem svešzemju ļaudīm un mums ir ne tikai tautu un valodas atšķirības, bet milzīgs tradīcijas pārrāvums” (Woolf 1925).

Un tomēr, lai gan sengrieķu valodas un kultūras studijas kļuvušas ekskluzīvas un to vietu ir ieņēmušas moderno eksakto zinātņu disciplīnas, cilvēces, cilvēcības, humanitātes, humānisma atsauce visticamāk reizē ir atsauce uz sengrieķu dižajiem traģēdiju, komēdiju autoriem, gudrības mīlētājiem, filozofiem. Sengrieķu domātāja Protagora formula “cilvēks ir visa mērs” atbalsojas visā Rietumu kultūrā. Pēc Otrā pasaules kara, kad vēl acu priekšā ir necilvēciskuma, necilvēka, necilvēcības izpausmes, un jo īpaši 20. gadsimta otrajā pusē, kad arvien uzskatāmākas kļūst vides piesārņojuma un degradācijas, klimata pārmaiņu, sugu dažādības izzušanas liecības, arvien dzirdamāk izskan antropocentrisma piesaukšana līdz pat diskusijām par īpašu ģeoloģisko laikmetu, proti, antropocēnu. Uzmanība tiek vērsta uz destruktīvajām cilvēka izpausmēm, starp kurām karš ir ilustratīvs cilvēka pašnāvniecisko tieksmju apstiprinājums.

Kaislības nenorimst, bet drīzāk pieaug spēkā, ne tikai par ejamo ceļu, proti, metodi, bet arī par mums pašiem, ko par mums liecina mūsu lietotie jēdzieni vai tēli un attēli, kas mūs uzrunā vai atstāj vienaldzīgus; kas uzkurina pārdomas par to, “kas pazudis” vai “pazūd” tulkojumā, kas ir un kas nav leģitīmi īpašvārdu pierakstā, tiklab jautājumu arī par aktuālo valodas izjūtu. Viens burts, kas atdala vienu kārtību, uz kuru tiecamies un kuru meklējam, no citas, ko nevaram atzīt un pieņemt; vēl vairāk – ar kuru sakārtotība norobežojas no haosa. Kā,

⁶ Edvarts Virza atzīmē, ka Kārlim Straubergam pieder tas nopelns, ka viņš pirmais pie mums sācis popularizēt sistemātiski “antisko kultūru” (Virza 7. sēj., 381. lpp.). Varētu vien vēlēt, lai Andreja Veisberga monogrāfijā “Tulkojumi latviešu valodā” tulkojumiem no sengrieķu un latīņu valodas būtu atvēlēta proporcionāli lielāka uzmanība. Par šādiem tulkojumiem skat.: Straubergs K. Antīkās pasaules iespaids latviešu literatūrā. *Antīkā pasaule Latvijā*. Rīga: FSI, 1998, 357.–382. lpp.

⁷ Jauno laiku periodā franču valoda ar *translatio imperii et studii* nostiprinās kā cilvēcības un universālisma valoda, jo tiek uzskatīta par latīņu valodas tiešo mantinieci, bet Francija – par likumīgu antīkās kultūras pārmantotāju.

pārdomājot cilvēka un valodas attiecības, izteicies Martins Heidegers, tad “tulkošanas grūtības nekad nav tikai tehniskas grūtības, bet gan pieder pie cilvēka vārdā sakņotās atraisīšanās un valodiskā goda” (Heidegger 1993, 76). Kādā mērā strīds par s vai z rakstību vārdā filozofija attiecas uz latviešu valodas kultūru, kādā mērā tas ierakstās vispārējā metafizikas, estētikas tradīcijā un kādā tas ievēl robežu ne vairāk, ne mazāk kā starp postpadomju/ postsociālisma un padomju diskursu?

Valodai ir nozīme, diskursam ir nozīme, kultūrai ir nozīme, kāda nozīme ir tradīcijā auklējamajam “cilvēka” jēdzienam?

Filozofiskā antropoloģija un cilvēka iedaba

Ar kara dievam mīlo dubultpātagu.
(Aishils. Agamemnon, 640)

Estētisko Imanuels Kants iznes ārpus iekavām, no vienas puses, sistematizējot izziņas problemātiku, no otras puses, uzturot spēkā “augstākās brīvības likumu” (Kants 2020, 76), taču reizē ar to atverot jautājumu par to, kas ir cilvēks? Šis jautājums iezīmē saites ar cilvēka un valodas, estētikas un politikas postkantisko pārlūkošanu. Aristotelis ir norādījis: “Iemesls, kāpēc cilvēks ir turklāt politiskāks par katru biti vai plēsoņu baru, ir labi saprotams: daba patiešām, tā sakot, neko nedara velti, un cilvēks ir vienīgais starp dzīvniekiem, kam ir valoda (*logos*)” (Aristotle, Book 1, 1253a7). Īpašu vietu šajās diskusijās ir ieņēmusi Sofokla traģēdija “Antigone”, kas, sākot no Georga Vilhelma Hēgeļa līdz Žakam Lakānam, feminismam u. c. ir nokļuvusi kā estētikas, tā filozofijas kopumā uzmanības laukā un tādējādi veicinājusi antīko tradīciju apdomāšanu, filozofijas un traģēdijas sastatīšanu, tiklab kā arī nokļuvusi humānistiskā “cilvēka jēdziena” izklaušināšanas antihumānisma, posthumānisma⁸ u. c. reģistros.

Turpmāko diskusiju iekveldinātājs, ar kurām 20. gadsimta domātāji pievērsās ētisko tēmu pārlūkojumam, pārņemot sengrieķu pavedienus *mythos*, *mimesis*, *logos*, *philos*, *anthropos*, *oikos*, *oikeiosis*, *aisthēsis*, *phainomenon*, *aleteia* u. c., ir Martins Heidegers. Bet arī Frīdrihs Nīče ar “Traģēdijas dzimšana no mūzikas gara”, Zigismunds Freids, Žans Pjērs Vernāns u. c. ir pievērsuši uzmanību sengrieķu mantojuma pārlūkojumam.

Starp sengrieķu traģēdijām Sofokla “Antigone” (Antigone 1975, 145–181) (442 p. m. ē.) ar brāļu kara akūto rezonansi dažādu laikmetu destruktīvajos saasinājumos⁹ līdzī nesto

⁸ Posthumānisms tiek saprasts kā topoša, taču daudzsološa paradigma, kas ietver kādu atbilstīgāku pieeju mūsu laika tehnoloģiskajiem un ekoloģiskajiem izaicinājumiem; daļa no tā ir vēršanās pret joprojām valdošajiem mākslas humānistiskajiem un antropocentriskajiem kavējošajiem aizspriedumiem.

⁹ Eteokls un Polineiks ir Antigones brāļi, kuri nogalina viens otru pie Tēbu vārtiem, viens aizstāvot, otrs iebrūkot ar svešzemju sabiedrotajiem. Senais stāsts auklē daudzas nozīmes (un tālākus pavedienus), kuras kļūst pamanāmas “juku laikos”. Robert Garnier “*Antigone ou la Pieté*” (1580. g.) ir viena no franču agrīnajām traģēdijām, ar kurām humānists atsauca uz Sofoklu; tā tieši rezonē ar karu Francijā (1562–1598) starp katoļiem un protestantiem.

jautājumu, par to, kā rast turpinājumu, gadsimtu gaitā ir kļuvusi par kaujas lauku tulkotāja¹⁰ cīņai ar valodu, kurām jo īpaši 20. gadsimta otrajā pusē varam tātad pievienot domātāja kauju par cilvēku (Heideggers 2023). No “infantila antropomorfisma” līdz esenciālisma pārvarēšanai, ekokriticismam cilvēka tēmas risinājumos, no “tragiskās gudrības” pieredzes apcerēšanas līdz “estētiska dzīvnieka” konceptam, norisinās cilvēka cilvēcības destruktīvo aspektu, lai arī fragmentāra, apgūšana. Sofokla “Antigones” Antigone (tiklab kā arī turpmākās, t. i., Žana Kokto, Žana Anuija, Bertolda Brehta, Slavojas Žižeka u. c.) ir satriecoši pazīstama un reizē drosmi laupoša svešiniece.

Tuvinieki, tuvākie ir sāpju un ciešanu neizsmeļams avots, tā sākotne meklējama turpat, kur prieks un mīlestība, proti, valodā.¹¹ Tā Augusta Ģiezena tulkojumā tiek runāts par “kādu namu”, kuru ķer dievu dusmas (583), par “Labdaka ģimeni” (593), kuru “lāsts / Pēc lāsta gadu gadiem postā dzen, / Ka audze pēc audzes nav brīva no tā” (594–595). Kurš gan vēl, ja ne “pašu ļaudis” novelk robežas tam, ko varam pateikt, ko sakām (Biezais 1992). Sengrieķu kultūru raksturo joprojām pašsaprotamā ievirze: cilvēcība tiek izlolota ģimenes ligzdā, radnieku lokā, tad to stiprina attiecības starp draugiem un tad cilvēciskās attiecības starp līdzpilsoņiem. Stoiķu kosmopolītisms ir antropocentrisks, taču interese pieaug par *oikeiosis*, kurā ir iekļauti dzīvnieki. Gabriels Marsels devis savam darbam daudznozīmīgu (vai divdomīgu) nosaukumu “cilvēki pret cilvēcisko” (Marcel 1951).¹²

“Antigone” uzrunā Latvijas skatītāju mūsdienu franču autora Žana Anuija¹³ lugas “Antigone” Elmāra Seņkova iestudējumā¹⁴ Nacionālajā teātrī. Pasaulē “Antigone” uznāk uz skatuves Bertolda Brehta Helderlīna Sofokla “Antigones” tulkojuma izlasījumā pēc Otrā pasaules kara. Šī no sengrieķu mīta nākusī Antigone, sengrieķu tragēdijas (anti?)varone turpina joprojām “dzīvot” daudzos jo daudzos citos “Antigones” tulkojumos, lasījumos utt. Visos šajos uzvedumos Antigones figūra aicina līdzī meklēt risinājumu cilvēciski nepieņemamā, sāpīgi dedzinošā situācijā. Tas ir karš, kas sievietēm uzspiež lomu, ko tās nav izvēlējušās.¹⁵ Tas ir cilvēces sadalījums starp mīlamajiem un ienīstamajiem. Tas ir dabas un

¹⁰ Dzordžs Eliots 1856. gada esejā Antigone un tās morāle” norāda, ka Sofokla “Antigonei” ir visas tragēdijai nepieciešamās īpašības, jo tai ir “jāapelē pie mūžīgās cilvēka dabas”, un pat asprātīgais tulkotāju trulums nevar izsmelt tās kaislības un tās poēziju” (Newit, Pollard 2019, 188).

¹¹ Jaundzimušais ģimenē ienāk ar mīlvārdu darināšanu, ar dabas skaņu atdarināšanu.

¹² Marsels uzdod jautājumu par to, kas ir brīvs cilvēks, par tehniku un grēku, tiklab arī par filozofiju mūsdienu situācijā.

¹³ Žana Kokto “Antigone” (1922) ar Antonēnu Arto Tiresija lomā ir ierakstāma plašajā pavērsienā uz grieķu un romiešu kultūras aktualizāciju. Žana Anuija “Antigone” ir cits mēģinājums “iztulkot” Sofokla tragēdiju savam laikam, meklējot atbildi uz sava laika problēmām. Saprotsams, ka šis “iz-tulkotums” var tikt uztverts kontrversāli. Par to varam vairāk lasīt Žana Lakāna “Antigones” analīzēm veltītajā seminārā (Lacan, 1986).

¹⁴ Elmāra Seņkova režijā Nacionālā teātra repertuārā no 2015. gada; kad arī ieguvusi “Spēlmaņu nakts” “Grand Prix”.

¹⁵ Piemēram: <https://vimeo.com/153942532> (sk. 11.12.2023) u. c.

kultūras nošķīrums, kurā atraisās cilvēka kā varonību apliecinošā varēšana, ar no tās izrietošo vardarbību starp pašiem tuvākajiem (*neixos xunaimon*).

“Cilvēks-monstrs” un/vai “estētisks dzīvnieks”

*“Māte, siltums, piens, kāda mēle Tevi laiza, vai ne... Šie sapņi ir pazīstami arī mums.”
(Kivrineks 2013, 141).*

Stiegrās saistības avots starp sengrieķu “Antigoni” un moderno laiku ir Sofokla “Himnā cilvēkam” rodamā filozofiskā antropoloģija. Šīs antropoloģijas centrā ir cilvēka divpusīgā iedaba. Iestājoties par humānismu, filozofija ir cildinājusi cilvēka cilvēcību, saskatot to viņa spējā pretimstāvēt tumšajiem spēkiem. Gabriels Marsels savukārt norāda uz nepieciešamību pārdomāt situāciju, jo to prasa (arī viņa paša) Pirmā pasaules kara pieredze. Šo situāciju viņš raksturo kā “āpraktiska antropocentrisma” situāciju.

Kā ilustrāciju no tās izrietošajai “naivajai augstprātībai” viņš citē Maksima Gorkija darbu franču tulkojuma ievadu.: “Kas attiecas uz mani, interesējos tikai par cilvēku: cilvēks un tikai cilvēks, pēc manām domām, ir visu lietu radītājs. Tas ir viņš, kurš rada brīnumus, un nākotnē viņš būs kungs pār visiem dabasspēkiem. Visu, kas pasaulē ir visskaistākais, ir radījis cilvēka inteliģence un darbs. [...] Es noliecos cilvēka priekšā, tāpēc, ka es nejūtu un neredzu neko uz zemes kā vien viņa prāta, viņa iztēles, viņa radošā gara liecības” (Marcel 1973, 207).

Sofokla traģēdija, kara un apjukuma, dezorientācijas pieredze prasa pavērsties pret “naivo augstprātību” un “Antigone” rosina uzdot pašiem sev jautājumus par to, cik mēs darām, lai nākotnē, lai turpinājumā, lai bērns (Anuijs “Antigone) būtu iespējams.

Helderlīna Sofokla tulkojumos, uzsver Georgs Šteiners, “poētika un hermeneitika, filoloģija un politika, nav strikti nodalāmas” (Steiner 1984, 69). Helderlīns “Antigonē” priekšplānā redz Antigones skaistumu, par to esot jārunā vispārākajā pakāpē.¹⁶ Antigone ir necilvēciska, norāda koris, taču reizē apstiprina mīlestību tai. Sofokla “Antigonē”, tā ir viņas paradoksālā iedaba, kam veltīta pētnieku uzmanība. Antigones principiālais korumpētības noraidījums, viņas vēlme mīlēt un nežēlīgi skaudrā izpratne par nespēju mainīt notikumu gaitu (Anouilh, 1946) ir mums uzdota mīkla.

Anuijs ir izlicis savus akcentus “Antigones” dramaturģijā, arī tajā “viss jau ir noticis” un Antigone “ir tā vājā meitene, kas tur sēž un nerunā. Viņa raugās vienā punktā. Viņa domā, ka

¹⁶ Šteiners, datējot Helderlīna Sofokla “Antigones” tulkojumu ar 1797.–1804. gadu, atzīmē “vācu ideālisma” Hēgeļa, Šellinga, Šillera iespējamo ietekmi uz Helderlīna centieniem “tulkot precīzi, bet brīvi”. Vācu tulkojumā grieķu traģēdijām ir jāsaglabā jēga un spēks, taču tam uzskatāmi jāparādās dzimtās (šajā gadījumā – vācu) valodas idiomās, modulācijās, retoriskajās konvencijās un valodas normās (Steiner 1984, 71).

tūlīt kļūs par Antigoni, ka no vājās, melnīgsnējās, sevī noslēgušās meitenes, uz kuru ģimenē neviens nopietni neskatās, viņa pēkšņi pārvērtīsies par Antigoni un nostāsies viena pati pret visu pasauli, viena pati pret valdnieku Kreonu, savu tēvoci” (Anuijs 1967). Anuija lasījumā akcentēta loma, kurā mīlas pilnajai Antigonei nav atvēlēta iespēja nedz notikušo, nedz savu izvēli, kas priekšplānā izvirza bērna tēmu. Ar to Anuijs no jauna uzdod jautājumu par mums pašiem, vai mēs pazīstam sevi? Jautājums: kā turpināt?

Antigone atceļ, t. i., iznīcina nošķirumu starp dabu un kultūru; nošķirumu, kas dominē humānisma mācībās. Antigone nav ne dabiska, ne kulturāla, bet gan kaut kas “cits”, kaut kas saistoši atšķirīgs, kas tādēļ saglabājies cauri gadsimtiem, bet iznācis priekšplānā pēdējos trijos gadsimtos.

Diskusija par humānismu plaši izskanējusi kā Francijā, tā Latvijā. Atbildot uz Žana Pola Sartra “Eksistenciālisms ir humānisms” (Sartr 1992, 37–47), Martins Heidegers raksta “Vēstuli par humānismu” (1949). Tajā viņš izvirza jautājumu par cilvēka cilvēcību un atver animācijas tēmu “mīloša strīda” ietvaros (Heidegers 2023, 94). Turpat viņš arī atzīmējis, ka “ir laiks beidzot saprast, ka, tieši nosaucot kaut ko par vērtību, novērtētajam tiek laupīts gods” (Heidegers 2023, 106). Heidegers norobežojas no cilvēka definīcijas, tāpat kā viņš norobežojies no mēģinājumiem piedāvāt filozofisko antropoloģiju, balstoties uz cilvēciskās iedabas jēdzienu. Tādējādi būtībā aktualizējot slavenos Kanta jautājumus, ko viņš jautā: Kas ir cilvēks? Izvairoties no cilvēka kā racionāla dzīvnieka (*zoon logon echo*), cilvēka (ar prātu apveltītā, runājošā, kam, tāpat ir piekļuve bagātajiem kultūras, kā runātās, tā rakstītās valodas apcirkņiem) un dzīvnieka (dzīves, dabas, vides) attiecības prasās būt no jauna pārskatāmas. Izvērsoties antropocentriskās ievirzes analīzei un kritikai, savukārt tiek pārskatītas estētikas un humānisma attiecības. Tās ir principiāli būtiskas, lai “atmostos” no pašpamatojuma, pašrealizācijas, vispārības, hierarhijas, teleoloģijas arhitektoniski bābeliskajiem sapņiem.

“Antigone” runā pati par sevi, ieņemot vienu no centrālajām pozīcijām humānisma un estētikas filozofiskajā izvērtējumā. Tās ir tragiskā un filozofijas attiecības, tās ir dabas un kultūras attiecības, tas galu galā ir jautājums par Martina Heidegera *humanitas* un *animalitas* attiecību risinājumu.

Hēgeļa “Estētika” “Antigone” cildināta kā viens no visu laiku visos aspektos izcilākajiem mākslas darbiem, tai atvēlēta likumsakarīga vieta kā “Gara fenomenoloģijā”, tā “Tiesību filozofijā”. Savukārt ietekmīgajās Žaka Lakāna Antigones analīzēs teikts: “..Hēgelis nekur man nešķiet tik vājš kāds tas ir poētikas jomā, un šis jo īpaši ir spēkā attiecībā uz to, ko viņš saka par Antigoni” (Lacan 1986, 292).

Antigones īpašo vietu humānisma, posthumānisma diskusijā nosaka tās “neiespējamā klātieņe”, viņas posthumānā izvairīšanās. “Mana daba ir mīlēt, ne nīst”¹⁷ ir viņas formula. Tā izskan kā *philia* – kā termins, ar kuru tiek izteiktas savstarpējas atbildības vai abpusēja pienākuma attiecības. Taču tieši tās tiek notvertas vispirms dialektiski binārajās struktūrās. Antigones *philia* “dabiskums” pārkāpj kā konvencionālās jeb kultūras, tā dabas robežu. Posthumānistu estētikas versijā cilvēks vairs netiek uzlūkots kā nozīmes un jēgas radītāja avots, drīzāk kā izklaidēta, variabla identitāte.

Cilvēka tagadniskās klātbūtnes neapzinātajās noteiksmēs arvien lielāku spēles daļu pārņem tehnoloģijas, paplašinot vērīgai izpētei pieejamo kā dzīvotās, tā vēsturiskās pagātnes sadaļu, bet reizē ar to krietni ierobežojot savatnīgās nākotnes paredzamību. Reizē ar pārdomām par protēziskajiem cilvēka esības aspektiem paplašinās interese par cilvēciski ķermeniskās klātbūtnes neapzinātajiem parametriem, tā, kas ir viņpus uztveres robežām, pētniecību, uzdodot jautājumus par dzīvības estētiskajām liecībām. Starp estētikas iespējam ir iespēja atklāt dziļākas un plašākas pašizpratnes iespējas humānisma, proto-humānisma, transhumānisma, posthumānisma raisītajās diskusijās.

Raksts sagatavots projektā “Kultūras, identitātes, starpkultūru komunikācijas un cilvēksituācijas pētījumi humānisma vērtību, konfliktu un krīžu kontekstā”.

Citētie darbi

- Adkins, P. (2022). Modernism and Posthumanism. *Palgrave Handbook of Critical Posthumanism*. Ed. by S. Herbrechter, I. Callus, M. Rossini, M. Greece, M. De Bruin-Molé, C. J. Müller. Heidelberg: Palgrave Macmillan.
- Anouilh, J. (1946). *Antigone*. Paris: Editions de La Table Ronde.
- Anuijs, Ž. (1967). *Antigone*. No franču valodas tulkojusi Milda Grīnfelde (1967). Skat.: https://www.kroders.lv/uploads/story/pdf_24.pdf (09.12.2023.)
- Antigone (1975). *Sengrieķu traģēdijas*. Tulk. Augusts Giezēns. Rīga: Liesma, 145.–181. lpp.
- Aristotle. (n/d). *Politics*. Book 1, 1253a7. Skat. <https://www.perseus.tufts.edu/hopper/text?doc=Aristot. Pol. 1.1253a> (09.12.2023.)
- Biezais, H. (1992). Latvija kāšķrusta varā: sveši kungi – pašu ļaudis. East Lansing, Michigan: Gauja.
- Caygill, H. (2002). Digital Lascaux: The Beginning in the End of the Aesthetic. *Angelaki* 7:1.
- Foucault, M. (1975). *Surveiller et punir. La naissance de la prison*. Paris: Gallimard.

¹⁷ Atsauce uz Kreonta un Antigones sarunu. Ģiezēna tulkojumā tā skan: “Kr.: Bet ienaidnieks man nebūs draugs, kaut miris tas.

An.: Ne līdzī nīst, bet līdzī mīlēt dzimu es!

Kr.: Ej pazemē un mīli tos, kas jāmīl tev!

Bet, kamēr dzīvošu, šeit sieva nevaldīs” (523–525).

- Gourgouris, S. (2003). Philosophy's Need for Antigone. *Does Literature Think? Literature as Theory for an Antimythical Era*. Stanford, California: Stanford University Press.
- Heidegers, M. (2023) Vēstule par humānismu. *Pieci raksti par patiesību un "humānismu"*. Tulk. Rihards Kūlis. Rīga: Intelekts.
- Heidegger, M. (1993). Die griechische Deutung des Menschen in Sophokles 'Antigone. *Gesamtausgabe, II Abteilung: Vorlesungen 1923–1944*, Bd. 53. Frankfurt am Main: Vittorio Klostermann Verlag.
- Hodge, J. (2000). Freedom, *Physis, Techne*: Thinking the Inhuman. *Inhuman reflections: Thinking the Limits of the Human*. Ed. by S. Brewster and others. Manchester, New York: St. Martin's Press.
- Ikere, Z. (2019). Latvijas filosofi savās cīņās un gaitās (pēc 1991. gada) par filozofijas īsteno jēgu un tās atbilstošā termina rakstību. *Linguistica Lettica*,
- Kants, I. (2020). Tikumu metafizikas pamatojums. Tulk. no vācu val. R. Kūlis. Rīga: Zinātne.
- Kivrineks, A. (2013). *Stāsti. Skaistais dzīvnieks*. No igauņu valodas tulkojusi Maima Grīnberga. Rīga: Mansards.
- Lacan, J. (1986). *Le séminaire de Jacques Lacan. Livre VII. L'Étique de la psychanalyse. 1959–1960*. Paris: Éditions du Seuil.
- Marcel, G. (1973). Toward a Tragic Wisdom and Beyond. *Tragic Wisdom and Beyond, Including Conversations between Paul Ricoeur and Gabriel Marcel*. Evanston: Northwestern University Press.
- Marcel, G. (1951). *Les hommes contre l'humain*. Paris: Éditions du Vieux Colombier.
- Mbembe, A. (2016) The Age of Humanism is Ending. *Mail Guardian*. <https://mg.co.za/article/2016-12-22-00-the-age-of-humanism-is-ending/> (Skatīts 15.09.2023.)
- Newitt, M., Pollard, T. (Eds.) (2019). *Reader in Tragedy. An Anthology of Classical Criticism to Contemporary Theory*. London, New York, Oxford, New Delhi, Sydney: Bloomsbury.
- Prum, R.O. (2022). The Ontology of Artworlds. A Post-Human, Coevolutionary Framework for Aesthetics, Art History, and Art Criticism. *The Question of the Aesthetics*. Oxford: Oxford University Press.
- Sartr, Ž. P. (1992). Eksistenciālisms ir humānisms: {fragm.]. *Grāmata*, Nr. 1, 37.–47. lpp.
- Sofokls. (1976). Antigone (tulk. Ģiezens). *Sengrieķu tragēdijas*. Rīga: Liesma, 45.–176. lpp.
- Sophokles. (2015). *Antigone*. Tulk. A. Carson. London: Oberon Books.
- Steiner, G. (1984). *Antigones*. How the Antigone Legend has Endured in Western Literature, Art, and Thought. New Haven and London: Yale University Press.
- Taxidou, O. (2004). The Allure of *Antigone* or Antigone and the Philosophers. *Tragedy, Modernity and Mourning*. Edinburgh: Edinburgh University Press Ltd.
- Veisbergs, A. (2023). Latvietis tulko. *Domuzīme*, Nr. 3.
- Virza, E. (2018). Raksti, 7. sēj. Rīga: Zinātne.
- Woolf, V. (1925). "On not Knowing Greek". Skat.: <https://antigonejournal.com/2023/01/on-not-knowing-greek/#:~:text=For%20it%20is%20vain%20and,not%20only%20difference%20of%20race>

Atbruņot terorismu: inovatīvas nevardarbīgas stratēģijas cīņai pret vardarbīgo ekstrēmismu

Māris Kūlis

Latvijas Universitātes Filozofijas un socioloģijas institūts

Ievads

Dažu pēdējo desmitgažu laikā organizētas vardarbības formas, tostarp terorisms, parādoties jaunām grupām, taktikām un ideoloģijām, ir būtiski mainījies. Ņemot vērā šīs pārmaiņas, tradicionālie pretterorisma pasākumi, kuros izmantots lielākoties bruņots spēks, uzraudzība un soda līdzekļi, ir izrādījušies nepietiekami. Ierastās pieejas ne tikai nav spējušas sekot līdzi straujajām izmaiņām, bet dažkārt ir arī sekmējušas turpmāku radikalizāciju, veicinot dažādu sabiedrības grupu noslāņošanos, norobežošanos un atsvešināšanos. Koncentrēšanās uz īstermiņa drošības ieguvumiem dažkārt ir novedusi pie pretējā gaidītajam.

Ņemot vērā šos apstākļus, svarīgi izpētīt inovatīvas nevardarbīgas stratēģijas, kas var efektīvi novērst ekstrēmistu ideoloģiju pievilcību un veicināt ilgtermiņa mieru un stabilitāti. Novirzot uzmanību no militāra spēka uz proaktīviem, ilgtermiņa risinājumiem, piemēram, Džūditas Batleres (*Judith Butler*) darbos (Butler 2020; May 2015; skat. arī Sharp 2005; Vinthagen 2015; Wallace 2016), kas vērsti uz radikalizācijas pamatcēloņiem, var tikt ietekmēt tos faktorus, kas ir terorisma pamatos (Hastings 2004). Jāņem vērā, ka Latvijas 20. gadsimta vēsture parāda spilgtus vardarbīgas un nevardarbīgas pretošanās piemērus (Swain 2021; Nollendorfs & Ščerbinskis; Jundzis et al. 2009; Bluzma 2009).

Nevardarbīgās pretošanās un konfliktu risināšanas jomā pēdējā desmitgadē ļoti būtisks pavērsiena punkts ir Ērikas Čenovetas (*Erica Chenoweth*) un Marijas J. Stefanē (*Maria J. Stephan*) darbs “Why Civil Resistance Works” (*Kāpēc pilsoniskā pretošanās ir sekmīga*) (Chenoweth & Stephan 2013, 2011). Tajā sistemātiski analizēta nevardarbīgas pretošanās efektivitāte salīdzinājumā ar bruņotu cīņu politisko mērķu sasniegšanā. Čenoveta un Stefana ir uzskaitījušas vairāk nekā 300 vardarbīgas un nevardarbīgas pretošanās kampaņas ar maksimālistiskiem mērķiem (secesija, deokupācija, režīma maiņa) no 1900. līdz 2006. gadam un pārsteidzoši konstatējušas, ka nevardarbīgas kampaņas ir bijušas sekmīgas

aptuveni divas reizes biežāk nekā vardarbīgas kampaņas – 53% pret 26% gadījumu (Chenoweth & Stephan 2011, 8).

Autores spriež, ka to veicina vairāki faktori (Chenoweth & Stephan 2013, Chap. 2 & 3). Nozīmīgs faktors nevardarbīgo pretošanās kampaņu gaitā ir plaša līdzdalība. Tā kā dalība nevardarbīgos pasākumos ir vienkāršāka un lielākoties neprasa īpašas prasmes, tajās parasti iesaistās plašākas un daudzveidīgākas iedzīvotāju grupas, kas palielina to leģitimitāti un rada lielāku spiedienu uz pastāvošo režīmu. Autores spriež, ka nevardarbīgas kampaņas izraisīšot pretinieka drošības spēku dezertēšanu un lojalitātes maiņu, jo ir mazāka iespēja, ka tie izmantos spēku pret neapbruņotiem civiliedzīvotājiem. Turklāt nevardarbīgas kampaņas biežāk gūst starptautisku atbalstu un simpātijas, kas var veicināt diplomātisku spiedienu uz pastāvošo varu.

Ņemot vērā nevardarbīgas pretestības priekšrocības, pētnieciskajā un praktiskajā literatūrā noris diskusijas par vēlamajiem rīcības modeļiem, tostarp par pretterorisma pasākumiem, kas neaprobežotos ar karadarbību vai policejisku uzraudzību.

Izglītība kā līdzeklis cīņā pret ekstrēmismu

Nevardarbības lomu terorisma apkarošanā lielā mērā izsaka labi aprobēta pārlicība, ka nepieciešama izglītošana. Proti, terorisms, pievienošanās teroristu organizācijām tiek skaidrota kā saprātīguma trūkums. Šādai nostājai ir dziļš pamatojums Rietumu filosofijā, tomēr jākonstatē, ka, aplami piemērota, šī pārlicība var būt maldinoša.

Pastāv pārlicība, ka, veicinot kritisko domāšanu, iecietību un empātiju, izglītības iniciatīvas var palīdzēt cilvēkiem attīstīt dziļāku izpratni par dažādām perspektīvām un kļūt noturīgākiem pret radikalizējošu ietekmi.

Bez šaubām, dažādas izglītības iniciatīvas pasaulē ir uzrādījušas daudzsoļus rezultātus cīņā pret ekstrēmismu. Piemēram, starpkonfesiju dialoga veicināšana un kultūras apmaiņas veicināšana skolēnu vidē; dažas mācību programmas, kas sludina miera veidošanu, cilvēktiesības un demokrātiskās vērtības. Šo iniciatīvu mērķis ir veicināt atvērtību, savstarpēju cieņu un kopīgas cilvēcības izjūtu, kas savukārt var palīdzēt pretoties ekstrēmistu grupu izplatītajiem šķelšanas naratīviem.

Kā spilgtu piemēru var minēt Stratēģiskā dialoga institūta (*The Institute for Strategic Dialogue*, ISD) Londonā iniciatīvu “Ekstrēmais dialogs” (*Extreme Dialogue*). Izmantojot multimediju resursus, tostarp filmas un izglītojošus materiālus, “Ekstrēmais dialogs” sadarbojas ar bijušajiem ekstrēmistiem, vardarbības aktos iesaistītajiem un ekspertiem, lai sniegtu ieskatu par ekstrēmisma un radikalizācijas pamatcēloņiem. Daloties personīgos stāstos un

pieredzē, programma rosina kritisku domāšanu un atklātu sarunu, dodot iespēju indivīdiem un kopienām atpazīt radikalizācijas pazīmes un izstrādāt preventīvas un intervences stratēģijas.

Piemēram, Pakistānas valdība sadarbībā ar reliģiskajiem līderiem un izglītības iestādēm uzsāka iniciatīvu “Pakistānas vēstījums” (*Paigham-e-Pakistan*), kuras mērķis ir veicināt ekstrēmistu ideoloģiju pretnostatīšanu, uzsverot miermīlīgu, iecietīgu un iekļaujošu islāma interpretāciju (Mati 2018). Apvienotajā Karalistē “Kopīga izglītība” (*Shared Education*) ir stratēģijas vīzija, kas lūko savienot skolas ar atšķirīgu reliģisko un kultūras izcelsmi, ļaujot skolēniem iesaistīties dialogā, kopīgos projektos un dalīties mācību pieredzē. Savukārt iniciatīva “Dzīvot droši kopā” Austrālijā ir vērsta uz partnerības un sadarbības veicināšanu starp valdības aģentūrām, kopienām un organizācijām, lai novērstu ekstrēmisma cēloņus; tā veicina kopienu iesaistīšanos, veido sociālo kohēziju un rosina atklātu dialogu. Arī Latvijā šis temats nav svešs – latviešu un nelatviešu attiecības, skolu reformas, minoritāšu tiesības u. tml. temati ir bijuši gan akadēmisku pētījumu, gan praktisku iniciatīvu priekšmets.

Šīs pieejas pamatā ir vairākas pārlicības, kas bieži izskan politiskos dokumentos, kuru pamatojums tomēr varētu būt pārdomājams. Tiek pausts, ka izglītības ilgtermiņa ietekmi uz radikalizāciju nevar novērtēt par zemu; izglītībai, liekot pamatus iekļaujošākai un saprotošākai sabiedrībai, ir potenciāls novērst daudzus faktorus, kas veicina ekstrēmistu ideoloģiju pievilcību. Turklāt, ieguldot jauniešu intelektuālajā un emocionālajā attīstībā, mēs došot viņiem iespēju kļūt par pozitīvu pārmaiņu veicinātājiem savās kopienās, galu galā radīšot noturīgāku sabiedrību, mazāk pakļautu vardarbīga ekstrēmisma vilinājumam. Lai gan šie postulāti izklausās daudzsološi, viena uzkrītoša problēma ir pamanāma uzreiz: daudziem teroristiem ir laba izglītība.

Iesaistīšanās sabiedrībā un sociālā integrācija

Cits bieži piesaukts ceļš ir kopienas iesaistes un sociālās integrācijas pasākumi. Tiek argumentēts, ka, sniedzot iespējas vietējiem līderiem, reliģiskajiem pārstāvjiem un pilsoniskās sabiedrības organizācijām, var radīt spēcīgu pamatu noturībai pret radikalizāciju vietējā līmenī. Kopienas iesaiste un sociālās integrācijas iniciatīvas var izpausties dažādos veidos, piemēram, kā starpkonfesiju dialogi, kultūras pasākumi, mentoringa programmas un atbalsta tīkli neaizsargātām personām. Radot iespējas jēgpilnai mijiedarbībai un sadarbībai starp cilvēkiem no dažādām vidēm, šīs iniciatīvas it kā veicinot piederības sajūtu un palīdzot novērst atsvešinātības un marginalizācijas sajūtu.

Pasaulē ir bijušas daudzas veiksmīgas kopienu iesaistīšanas programmas, kas ir efektīvi veicinājušas radikalizācijas novēršanu. Piemēram, tādas iniciatīvas kā “Prevent” programma Apvienotajā Karalistē (GOV.UK, n.d.) un “Hayat” programma Vācijā (hayat-deutschland.de, n.d.) ir vērsta uz agrīnu iejaukšanos, atbalstu kopienai un sadarbību starp dažādām aģentūrām, lai novērstu faktoros, kas var novest pie radikalizācijas. Latvijas gadījumā starpkopienas komunikācija reti ir skatīta terorisma kontekstā, tomēr nav noliedzams, ka pastāv spriedze dažādu etnisko grupu starpā.

Papildus izglītošanai un kopienas iesaistīšanai būtisks preterorisma stratēģiju aspekts ir arī risināt līdzaspastāvēšanas pamatproblēmas. Sociālā, ekonomiskā un politiskā intervence var palīdzēt risināt tādas problēmas kā nevienlīdzība, marginalizācija un politiskā atstumtība, kas bieži tiek uzskatīta par būtisku radikalizācijas virzītājspēku. Dažādas iniciatīvas ietver centienus mazināt ienākumu nevienlīdzību, veicina sociālo mobilitāti un nodrošina vienlīdzīgu piekļuvi izglītībai, veselības aprūpei un citiem būtiskiem pakalpojumiem. Šo darbību pamatā ir pieņēmums, ka centieni nodrošināt taisnīgu pārstāvību un līdzdalību politiskajos procesos atstumtajām kopienām var palīdzēt mazināt beztiesiskuma un bezspēcības sajūtu.

Vairākas mērķtiecīgas intervences visā pasaulē ir pierādījušas sociālo, ekonomisko un politisko pasākumu potenciālu radikalizācijas novēršanā. Piemēram, Dānijā Orhūsas pilsēta (Borgen Project 2015) izstrādāja visaptverošu programmu, lai reintegrētu atgriezušos ārvalstu kaujiniekus un novērstu faktoros, kas viņus pamudināja pievienoties ekstrēmistu grupējumiem. Līdzīgi arī Kolumbijā valdības miera process ar Kolumbijas Revolucionārajiem bruņotajiem spēkiem (FARC) ietvēra sociālus un ekonomiskus pasākumus, kuru mērķis bija novērst konflikta pamatcēloņus un nepieļaut radikalizāciju nākotnē (Gluecker et al. 2022).

Inovatīvas nevardarbīgas preterorisma stratēģijas

Nevardarbīgas konfliktu risināšanas paņēmieni klāstā nemitīgi tiek meklēti jauni ceļi (skat. Weimann & Dimant 2023; Lovreglio et al. 2022; Rosenberg 2015). Tiek uzskatīts, ka tehnoloģiju un sociālo plašsaziņas līdzekļu platformu spēka izmantošana, lai radītu un izplatītu pretstāstus, vēršus pret ekstrēmistu ideoloģijām, var būt efektīva stratēģija. Tiek spekulēts, ka algoritmu un mākslīgā intelekta izmantošana, lai identificētu un novērstu radikalizācijas centienus tiešsaistē, var palīdzēt novērst ekstrēmistu propagandas izplatīšanos.

Dažkārt tiek apsvērta, ka deradikalizācijas programmās var izmantot spēļu veidošanas metodes, ļaujot cilvēkiem iepazīt dažādas perspektīvas un attīstīt empātiju pret citiem. Radikalizācijas novēršanai var palīdzēt jauniešu mentoringa un pilnvarošanas programmu

izstrāde, kas riska grupas individuus saista ar pozitīviem paraugiem. Dažkārt tiek argumentēts, ka, tieši veicinot mākslu, kultūru un sportu kā sociālās kohēzijas un integrācijas instrumentus, var palīdzēt celt tiltus starp dažādām kopienām un pretoties ekstrēmistu grupējumu izplatītajiem šķeļošajiem naratīviem.

Divas spilgtas idejas

I Revolucionārā nevardarbības pieeja – Ričards Džeksons

Terorisma kritiskās pētniecības viens no pamatlicējiem profesors Ričards Džeksons (*Richard Jackson*) uzsver, cik svarīgi ir izprast terorisma pamatcēloņus. Džeksons argumentē, ka terorisma kritiskās pētniecības (*critical terrorism studies*) virziens (Jackson 2007; Gunning 2007) savu reputāciju lielā mērā ir izveidojis, pateicoties spēcīgai analītiskai un normatīvai kara pret terorismu un mūsdienu pretterorisma kritikai (Jackson 2019a). Tā esot pārlicinoši parādījusi nopietnās problēmas, kas rodas, izmantojot valsts īstenoto pretvardarbību, un ir dokumentējusi plašu kaitējumu, ko izraisījuši masveida pretterorisma pasākumi pēc 2001. gada 11. septembra teroraktiem ASV. Tomēr, kā norāda Džeksons, šajā literatūras korpusā trūkst nopietnas kritikas par vardarbības kā politiska instrumenta būtību un valsts vardarbības centrālo lomu suverēnās varas darbībā. Daļēji šī trūkuma dēļ kritiskās pieejas virziens nav spējis skaidri paraudzīties tālāk par pastāvošo suverēnās varas formu sociālajām iespējām un tādējādi nav spējis piedāvāt politikas veidotājiem praktiskas nevardarbīgas alternatīvas pretterorisma pieejas, kas nenodara plašu kaitējumu un nav balstītas uz pretvardarbību, bet kas potenciāli var radīt jaunas nevardarbīgas drošības un politikas formas (Jackson 2019b; Jackson & Lindahl 2022; Jackson et al. 2020).

Džeksona pārdomu centrālā tēze ir, ka revolucionārā nevardarbība (skat. arī: Trivedi 2011) piedāvā praktisku, ētiski konsekventu un kaitējumu mazinošu reakciju uz terorismu, kas potenciāli var radīt jaunas nevardarbīgas drošības un politikas formas. Džeksons uzskata, ka revolucionārās nevardarbības varas teorija, tās politiskās transformācijas potenciāls un vēsturiskie pierādījumi par tās panākumiem padara to par ideālu avotu ilgtermiņa un praktiskas pretterorisma politikas izstrādei.

Precizējot, kas tieši ir šīs nevardarbīgās pretošanās formas, Džeksons vērš uzmanību uz vairākām pieejām. Piemēram, sarunas ar teroristiem var novest pie miermīlīgiem risinājumiem un samazināt turpmākas vardarbības risku. Atverot saziņas kanālus, ir iespējams novērst terorisma cēloņus un rast ilgtspējīgus risinājumus. Savukārt atjaunojošais taisnīgums ir vērst uz terorisma aktu radītā kaitējuma dziedināšanu, veicinot empātiju un sapratni starp cietušajiem

un vainīgajiem, kā arī uz noziedznieku reintegrāciju sabiedrībā. Savukārt ar tā saukto miera veidošanu un konfliktu transformāciju ir domāti centieni novērst terorisma strukturālos cēloņus. Tas ietver darbu sociālo, politisko un ekonomisko reformu veikšanai, kas rada iekļaujošākas, taisnīgākas un miermīlīgākas sabiedrības.

II Ideoloģiju vilinājums – Roberto Baldoli

Savdabīgs, pretenciozs piedāvājums ir Roberto Baldoli (*Roberto Baldoli*) rakstā “Fighting terrorism with nonviolence: an ideological perspective” (*Cīņa pret terorismu ar nevardarbību: ideoloģiskā perspektīva*, Baldoli 2020), kurā tiek analizēts nevardarbības kā pretterorisma ideoloģijas potenciāls. Baldoli piedāvā atšķirīgu pieeju nevardarbībai, interpretējot to kā ideoloģiju, kas uzsver dzīves, brīvības un daudzveidības savstarpējo saistību. Šai nevardarbības ideoloģijai esot dažas kopīgas iezīmes ar terorisma ideoloģijām, piemēram, koncentrēšanās uz rīcību un konfliktu, lai risinātu aktuālās problēmas. Tomēr tā būtiski atšķiras, veicinot atšķirīgu ceļu, kura centrā ir daudzveidīga pilsonība, alternatīvu sociālo mehānismu attīstība (ārpus institucionālās koncentrēšanās) un omnikrātija (pārvaldes forma, kurā vara ir dalīta starp visiem sabiedrības locekļiem).

Baldoli uzskata, ka nevardarbīgai pretideoloģijai kā terorisma apkarošanas metodei var būt gan potenciālas priekšrocības, gan problēmas. Būtiska priekšrocība, viņa ieskatā, ir terorisma pamatcēloņu novēršana, piedāvājot alternatīvu naratīvu un vērtību kopumu. Vienlaikus Baldoli atzīst, ka, lai gan nevardarbīga pretideoloģija var palīdzēt novērst radikalizāciju un vervēšanu, tā var būt mazāk efektīva, ja runa ir par teroristiem ar ilgāku pieredzi un iesaistes laiku. Viņš atzīst, ka ieteiktā stratēģija ir ilgtermiņa pieeja, ilgtermiņa process, kas var nedot tūlītējus rezultātus. Tai ir nepieciešama valdību un citu ieinteresēto personu politiskā griba, resursi un apņemšanās, kas ne vienmēr var būt pieejama.

Nobeigumā

Mēģinot izprast nevardarbības ceļu pretterorismā, kļūst skaidrs, ka šī pieeja prasa transformējošu perspektīvu terorisma izpratnē. Tā vietā, lai iesaistītos atriebības ciklā, tā aicina izstrādāt dziļi izpratni un līdzjūtību pret tiem, kuri iesaistīti teroristiskās darbībās (piemēram, Lederach 2005). Nevardarbības pieeja pretterorisma kontekstā parāda gan tās ideoloģisko dziļumu, gan naivitāti. Jāsaprot, ka tai ir jāsaskaras ar nopietniem šķēršļiem kā, piemēram, dziļi iesakņojušos pretešķību dažādu grupu starpā un sistēmiski strukturālām problēmām, kas veicina

terorismu. Nevardarbības stratēģiju, kura neapšaubāmi ir dziļi humānistiska, var uzlūkot kā spožu ideālu, nevis viegli sasniedzamu realitāti, lielā mērā paļaujoties uz indivīdu un grupu transformāciju, ko vairāk vada altruisms nekā drošības un politikas praktiskā nepieciešamība. Lai arī tā rosina cēlu miera vīziju, tās praktiskā īstenošana nemitīgi iestieg reālās pasaules sarežģītumu dūksnājā. Šis apsvērums apliecina nepieciešamību pēc uzmanīgas, varbūt pat skeptiskas, tomēr cerības pilnas nevardarbības doktrīnu izpētes pretterorisma stratēģijās.

Raksts izstrādāts Pēcdoktorantūras pētniecības atbalsta programmas projektā “Saprast teroru: fenomenoloģiski-hermeneitiskā metodoloģija terorisma pētniecībai” (1.1.1.2/VIAA/4/20/607).

Citētie darbi

- Baldoli, R. (2020). Fighting Terrorism with Nonviolence: an Ideological Perspective. *Critical Studies on Terrorism*, 13(3), pp. 464–484. DOI: 10.1080/17539153.2020.1758478
- Bluzma, V. (2009). The Period of the Awakening and Non-violent Resistance (1986–4 May 1990). T. Jundzis et al. (Eds.). *Regaining Independence: Non-violent Resistance in Latvia 1945–1991*, pp. xx–xx. Riga: Latvian Academy of Sciences.
- Borgen Project. The Aarhus Model: How Denmark Prevents Jihad Fighters. *The Borgen Project* (blog), 2015. Skat.: <https://borgenproject.org/aarhus-model-denmark-prevents-jihad-fighters/>.
- Butler, J. (2020). *The Force of Nonviolence: An Ethico-Political Bind*. London: Verso.
- Chenoweth, E., & Cunningham, K. G. (2013). Understanding Nonviolent Resistance: An Introduction. *Journal of Peace Research*, 50 (3), pp. 271–276. DOI: 10.1177/0022343313480381
- Chenoweth, E., & Stephan, M. J. (2011). *Why Civil Resistance Works: The Strategic Logic of Nonviolent Conflict*. New York: Columbia University Press.
- ISD. (2021, September 14). Extreme Dialogue. <https://www.isdglobal.org/extreme-dialogue/>
- Gluecker, A., Correa-Chica, A., & López-López, W. (2022). The FARC in Colombia: Collective Reintegration and Social Identity Transformation. *Political Psychology*, 43, pp. 359–374. DOI: 10.1111/pops.12765
- GOV.UK. (n.d.). Prevent Duty Training. [online] Available at: <https://www.gov.uk/guidance/prevent-duty-training>.
- Gunning, J. (2007). A Case for Critical Terrorism Studies? *Government and Opposition*, 42 (3), pp. 363–393. DOI: 10.1111/j.1477-7053.2007.00228.x
- Hastings, T. (2004). *Nonviolent Responses to Terrorism*. NC: McFarland & Co.
- HAYAT-Deutschland. (n. d.). [online] Available at: <https://hayat-deutschland.de/english/>.
- Jackson, R. (2019a). Revising the Field of Terrorism. A. Gofas, R. English, S. Kalyvas, & E. Chenoweth (Eds.). *Oxford Handbook of Terrorism*, pp. 740–754. Oxford: Oxford University Press. DOI: 10.1093/oxfordhb/9780198732914.013.43
- Jackson, R. (2019b). CTS, Counterterrorism and Non-violence. R. Jackson, H. Toros, L. Jarvis, & C. Heath-Kelly (Eds.). *Critical Terrorism Studies at Ten: Contributions, Cases and Future Challenges*, pp. 161–173. London: Routledge. DOI: 10.4324/9780429454844-10

- Jackson, R., & Lindahl, S. (2022). Responding to Terrorism Non-violently. D. Muro & T. Wilson (Eds.). *Contemporary Terrorism Studies*, pp. 413–433. Oxford: Oxford University Press. DOI: 10.1093/heapl/9780198829560.003.0021
- Jackson, R., Llewellyn, J., Leonard, G., Gnoth, A., & Karena, T. (Eds.). (2020). *Revolutionary Nonviolence: Concepts, Cases and Controversies*. London: Zed books.
- Jackson, R. (2007). Symposium: Introduction: The Case for Critical Terrorism Studies. *European Political Science*, 6 (3), pp. 225–227. DOI: 10.1057/palgrave.eps.2210140
- Jundzis, T., Bluzma, V., Riekstiņš, J., Sharp, G., & Strods, H. (Eds.). (2009). *Regaining Independence: Non-Violent Resistance in Latvia, 1945–1991*. Riga: Latvian Academy of Sciences.
- Lederach, J. P. (2005). *The Moral Imagination: The Art and Soul of Building Peace*. Oxford University Press.
- Living Safe Together. (n.d.). Australian Government. Available at: <https://www.livingsafetogether.gov.au/>.
- Lovreglio, R., Ngassa, D. C., Rahouti, A., Paes, D., Feng, Z., & Shipman, A. (2022). Prototyping and Testing a Virtual Reality Counterterrorism Serious Game for Active Shooting. *International Journal of Disaster Risk Reduction*, 82, 103283. DOI: 10.1016/j.ijdr.2022.103283
- Mati (2018, January 22). Pakistan’s Anti-Terrorism Narrative: Download Original English Document Paigham-e-Pakistan (Message of Pakistan). Dispatch news Desk. Available at: <https://dnd.com.pk/pakistans-anti-terrorism-narrative-download-original-english-document-paigham-e-pakistan-message-of-pakistan/138241>
- May, T. (2015). *Nonviolent Resistance: A Philosophical Introduction*. Cambridge, UK: Polity.
- Nollendorfs, V., & Ščerbinskis, V. (Eds.). (2021). The Impossible Resistance: Latvia Between Two Totalitarian Regimes 1940–1991, *Symposium of the Commission of the Historians of Latvia*, 29. Riga: Zinātne.
- Rosenberg, M. B. (2015). *Nonviolent Communication: A Language of Life*. Puddle Dancer Press.
- Sharp, G. (2005). *Waging Nonviolent Struggle: 20th-Century Practice and 21st-Century Potential*. Extending Horizons Books.
- Trivedi, H. (2011). Revolutionary Non-Violence. *Interventions: International Journal of Postcolonial Studies*, 13 (4), pp. 521–549. DOI: 10.1080/1369801x.2011.628114
- Vinthaghen, S. (2015). *A theory of nonviolent action: How civil resistance works*. London: Zed Books.
- Wallace, M. (2016). *Security Without Weapons: Rethinking Violence, Violent Action, and Civilian Protection*. Abingdon, UK: Routledge.
- Weimann, G., & Dimant, R. (2023). The Metaverse and Terrorism: Threats and Challenges. *Perspectives on Terrorism*, 17 (2), pp. 92–107. DOI: 10.19165/elim4426

Starp cilvēcīgo un mežonīgo: citādiskošana un vardarbība

Kitija Mirončuka

Latvijas Universitātes Filozofijas un socioloģijas institūts

Ievads

Politisko un sociālo sistēmu, struktūru un pārvaldes režīmu uzturēšanai un konfliktsituāciju atrisināšanai bieži vien tiek izmantota vardarbība (Mirončuka 2020, 37). Vardarbība kā līdzeklis šajās situācijās ļauj ne tikai apturēt jau esošu konfliktu, bet arī novērst jaunu konfliktu rašanos. Tādējādi ir iespējams nodalīt divus vardarbības prakšu veidus – fizisko (uzskatāmo) un latento (neuzskatāmo). Šīs divas vardarbības izpausmes var būt gan tīšas (apzinātas) un netīšas (neapzinātas), gan personālas vai strukturālas (Galtung 1969, 173). Lai arī vardarbības izpausmes ir dažādas un nav iespējams sniegt vienu universālu definīciju, šī raksta ietvarā vardarbība tiek apskatīta kā potenciāls pāridarījuma akts, kas vēl nav nepieciešami noticis, bet var notikt līdz ar nepietiekamu situācijas, notikumu un citu apstākļu apzināšanos. Definējot vardarbību kā potenciālu pieredzes un rīcības aktu, iespējams izvairīties no tradicionālajām definīcijām, kas skata vardarbību kā tikai varas un spēka jautājumu (Bufacchi & Gilson 2016, 32). Vardarbības klātesamība sabiedriskajā, politiskajā un ekonomiskajā sfērā ir nevis liecība par cilvēka vardarbīgo vai dabisko stāvokli, bet gan – par humānisma vērtību iepriekšēju neesamību dažādās dzīves sfērās.

Uzturot noteiktu sistēmu, struktūru, pārvaldes režīmu, tiek praktizētas gan apzinātas, gan neapzinātas vardarbības prakses, kas pilda vismaz divas funkcijas – iekļaušanu un izkļaušanu. Iekļaujošā vardarbība izpaužas kā normalizācija – visu piemērošana kādam universālam standartam, nodrošinot vienādības un vienlīdzības pastāvēšanu. Savukārt izkļaujošā vardarbība neiederīgos un atšķirīgos izstumj no sabiedriskajām norisēm un pakļauj pārmācīšanas praksēm, lai, iespējams, atkal integrētu sabiedrībā. Neatkarīgi no izpausmes veida, iekļaujošā un izkļaujošā vardarbība kalpo kā sociālās kārtības un kontroles izveides un uzturēšanas mehānisms.

Turklāt starp nozīmīgākajām iekļaušanas un izkļaušanas praksēm līdzās atsvešinātībai un diferencēšanai ir arī citādiskošana (*othering*). Ar citādiskošanu indivīdi vai grupas tiek pozicionēti kā atšķirīgi vai “citi” ne tikai sociālajās, bet arī konflikta situācijās. Pretinieki,

pamatiedzīvotāji un svešinieki, kas neatbilst sabiedrībā vai situācijā pieņemtajām normām, tiek apzināti attēloti kā mazāk līdzīgi, mazāk cilvēcīgi vai mazāk svarīgi. Definējot tos kā “citus”, tiek īstenota distancēšanās, kas ļauj attaisnot un izmantot vardarbību pret šīm personām vai grupām.

Raksta mērķis ir ilustrēt, cik plaši izplatīta ir citādiskošana vardarbīgās situācijās un dažādos kontekstos un kā tā var ietekmēt attiecības starp dažādām cilvēku grupām. Līdz ar to referāta pirmajā daļā, atsaucoties uz Džūdītas Batleres (*Judith Butler*) teoriju par nevardarbību (*nonviolence*) kā sociālu, nevis individuālistisku fenomenu, tiks aplūkots, kā sabiedrībā iestrādātās citādiskošanas prakses ietekmē vardarbības attīstību. Savukārt raksta otrajā daļā tiks sniegts neliels atskats uz aktuālo notikumu, proti, Krievijas agresiju Ukrainā, lai ilustrētu, kā izpausmju ierobežošana un pakļaušana jaunizveidotām normām ļauj attīstīties vardarbīgām praksēm, kas ar apspiešanu, cenzēšanu, ierobežošānu un arī citādiskošanu ļauj maskēt un attaisnot vardarbību kā nepieciešamu vai pat izdevīgu konfliktu risināšanā.

Dzīvot-vērtīgais

Pēc Džūdītas Batleres (Butler 2020, 24) domām, tā kā starp dažādām cilvēku grupām pastāv hierarhiskas attiecības, kā rezultātā tiek iedibināta necieņa pret citu cilvēku dzīvību, tad nenoliedzami pastāv arī vardarbība. Dzīvība kļūst par vienu no nosacījumiem vardarbībai, kur vardarbība ir rezultāts atšķirībām starp potenciālo (nevērtīgo, bet kam varētu piederēt dzīvošanas vērtība) un aktuālo (tam, kam jau ir noteikta pārāka dzīvošanas vērtība) (Galtung 1969, 168). Tiklīdz kāda cilvēku grupa neatzīst citus par līdzvērtīgiem savu vērtību un dzīvības nozīmīguma ziņā, citam tiek atņemtas līdzvērtīgas tiesības uz dzīvību, un cita ciešanas un piedzīvotā vardarbība tiek viegli noraidīta un ignorēta. Tiek īstenotas latentas (neredzamas) vardarbības, kas patiesībā ir neredzamas kauzalitātes, ignorances vai neapzināšanās rezultāts, kad dzīvības vērtība tiek dalīta kategorijās “būt nogalinātam” un “būt nevajadzīgam” iepretim “būt saglabājamam” un “būt līdzvērtīgam” (Laurie & Shaw 2018, 9).

Tomēr, kad kāds indivīds tiek uzskatīts par dzīvot līdzvērtīgāku nekā cits, tas atklāj vēl vienu nozīmīgu aspektu – vardarbība kļūst par plānota aprēķina rezultātu (Butler 2020, 107). Proti, aprēķina gadījumā, kad kāds tiek atzīts par nenovērtējamu, tādu, kura vērtība dzīvot un sniegt sabiedrisko labumu vai uzturēt normalitātei atbilstošu dzīvesveidu ir tik būtiska, ka šī dzīvība ir jāsaudzē un jāveicina, cits kļūst par kauzalitāti, kas ir ierēķināta vardarbīgā konflikta situācijās. Piemēram, pievēršoties vēsturiskā koloniālā rasisma gadījumam, piemēram, attieksmei pret pamatiedzīvotājiem, kuri tika uzskatīti par mežoniem un veģetatīvā stāvoklī

esošiem, ir iespējams redzēt, kā nespēja atzīt citu cilvēku dzīvības vērtību var veicināt sistēmiskas vardarbības un apspiešanas, un izklaujošas citādiskošanas (Mirončuka 2022, 21).

Citādiskošana ir sociāla prakse, kurā dominējošā grupa uzspiež savu identitāti un diskursīvās prakses pakļautajai grupai (Modood & Thompson 2022, 782). Šāda veida kategorizēšana ilustrē, kā tiek veicināta “Es un Cits” attiecību dihotomija, pamatojoties noteiktos kritērijos, piemēram, rase, etniskā piederība, reliģija, dzimums un tautība. Citādiskošanas procesā dominējošā grupa un vardarbības veicēji uzskata sevi par atšķirīgiem un pārākiem pār tiem, pret kuriem šī atsvešinātība un nošķiršana tiek īstenota. Šādā veidā citādiskošana var rezultēties citu dehumanizācijā un dzīvības atņemšanā.

“Dzīvības vērtība” ir sarežģīts un daudzšķautņains jēdziens, kura saturs var atšķirties dažādos kontekstos, kuros šis jēdziens tiek aplūkots. Noteiktos apstākļos dominējošās grupas var izrādīt priekšroku saviem locekļiem, salīdzinot tos ar citiem. Salīdzināšana un citādiskošana var izraisīt vardarbīgu uzvedību, tās cēlonis ir vēlme aizstāvēt savas intereses un uzskats par savu dzīvību kā par vērtīgāku. Kā citādiskošana pārvēršas par vardarbības instrumentu var novērot revolucionāros un terorisma aktos, kad pretošanās kustības izmanto vardarbību, argumentējot, ka tā ir nepieciešama, lai aizsargātu savu grupu no potenciāliem draudiem (Honderich 2006, 32–33). Viens no šī novērojuma secinājumiem ir tas, ka konflikta situācijās pret potenciāliem draudiem vērsta vardarbība bieži vien tiek vērsta pret svešiniekiem, pretiniekiem vai tiem, kas ir mazākumā, – tas ir, pret kontekstuāli pozicionētajiem “Citiem”.

Turklāt šis novērojums rada jautājumus par vardarbības būtību. Vardarbība var kalpot kā instruments varas, kontroles vai dominances demonstrēšanai, un tā bieži vien ir saistīta ar tīšu kaitējuma nodarīšanu citiem. Apzināta vai neapzināta vardarbības izmantošana konflikta situācijās var tikt uzskatīta par stratēģiju, lai sasniegtu noteiktus mērķus vai aizsargātu savu grupu, taču tā var arī nostiprināt vardarbības un kaitējuma ciklus ar ilglaicīgām sekām, jo vardarbība rada atriebību un naidīgu attiecību modeļus starp grupām vai indivīdiem.

Cilvēks un mežonis

Cits spilgts citādiskošanas piemērs ir rasisms koloniālajā un postkoloniālajā kontekstā. Franca Fanona (*Frantz Fanon*) koloniālā rasisma izpēte ilustrē, ka sākotnēji kolonizācijas procesā citādiskošana bija tikai blakusprodukts, nevis apzināts process. Kad kolonizatori ieradās kolonizējamajās teritorijās, viņiem bija priekšstats, ka šeit dzīvo citādi, atšķirīgi cilvēki, citādiskošana (tīša savu ideālu un vērtību uzspiešana pamatiedzīvotājiem) bija blakusprodukts kolonizatoru politiskajai un ekonomiskajai rīcībai. Pamatiedzīvotāji, kas pretojās jaunajai

sistēmai, tika uzskatīti par mežoniem un pat neattīstītiem, ļaujot viņus uzskatīt par ne-cilvēkiem (Fanon 2021, 108; Fanon 2008, 7; 225).

Tomēr aktuālāks piemērs, kas demonstrē, kā citādiskošana veicina vardarbību, ir Krievijas agresija Ukrainā. Krievijas valdība ir izmantojusi dažādas citādiskošanas formas, lai attaisnotu savu rīcību, prezentējot ukraiņus kā zemākus, bīstamus vai pat atzīstot viņus par Krievijas valsts ienaidniekiem (Khaldarova 2021, 6–7). Šī citādiskošana ir ļāvusi ierobežot ukraiņu identitāti un kultūru, pakļaujot tās Krievijas režīma noteiktajām normām. Ar represijām, cenzūru un politiskajiem ierobežojumiem Krievijas valdība maskē savu vardarbīgo rīcību, attaisnojot to kā nepieciešamu konflikta risināšanas līdzekli, vienlaikus dehumanizējot un pamatojot vardarbību pret ukraiņiem.

Ļoti ilgi Krievijas medijos ir pastāvējis naratīvs par ukraiņiem kā par brāļiem, tiem sniedzot atbalstu gan Ukrainas bēgļiem, gan Ukrainas iedzīvotājiem (Moen-Larsen 2020, 236). Tāpat Krievijas valdība ir paudusi pārliecību, ka Ukraina var pastāvēt, tikai būdama attiecībās ar Krieviju (Putin 2021). Tomēr pēc vairākiem Krievijas iebrukumiem Ukrainā ir saasinājušies politiskie konflikti, kurā Krievijas valdība ukraiņus, kas iebilst pret tās rīcību, ir attēlojusi kā ienaidniekus, nodevējus vai teroristus. Tomēr līdzīgi koloniālajam naratīvam, arī ukraiņi ir tikuši salīdzināti ar mežonīgo, slinko un necilvēcīgo standartiem, rezultātā tiek īstenots citādiskošanas process (Riabchuk 2016, 78), kas kļūst par vadošo motīvu Krievijas vardarbības attaisnošanas naratīvā. Ukraiņi, kuri neatbilst Krievijas režīma uzspiestajām jaunajām normām un vērtībām, tiek padarīti par “Citiem” vai mazāk cilvēciskiem, tādējādi attaisnojot vardarbību pret viņiem. Iepriekš Krievijai norādot, ka viņu misija ir brāļu glābšana, viņi vienlaicīgi arī implicē noteiktas īpašības un vērtības, kurām būtu jāpiemīt “mazajiem brāļiem”, pretējā gadījumā Ukrainas iedzīvotājs ir nevis vairs brālis, bet pretinieks un citāds (Riabchuk 2016, 79). Šis citādiskošanas process ir ļāvis attaisnot un normalizēt vardarbību, ko Krievijas valdība īsteno, aprēķinot savu un “Citu” dzīvības vērtību, producējot ideoloģiju, ka tie, kas pretojas Krievijas vēlmei palīdzēt, ir mazāk vērtīgi un mazāk dzīvotspējīgi.

Citādiskošanas ietekmi Krievijas un Ukrainas konfliktā var redzēt, attaisnojot vardarbību, kas vērsta pret civiliedzīvotājiem, tostarp infrastruktūras iznīcināšanā, iedzīvotāju pārvietošanā un dzīvību zaudēšanā. Civiliedzīvotāju nāves gadījumus Krievijas mediji attaisno ar argumentiem, ka ēkas ir bijušas neapdzīvotas vai arī ēkās atradušies ultraradikāļi (Kremlin Defers 2022). Tiek ne tikai argumentēts, ka ir cilvēki, kuru dzīvības ir nevērtīgas (šajā gadījumā ultraradikāļu un viņa biedru dzīvības), bet notiek arī citādiskošana kā ignorance, apgalvojot, ka viņiem nav informācijas, ka ēkās būtu bijuši civiliedzīvotāji. Tādējādi ir novērojams īpatnējs citādiskošanas manevrs – Krievijā ir slimnīcas, bet ārpus Krievijas

slimnīcas ir nometnes, fašisma epicentri vai pretošanās grupu patvērumi. Krievijas mediju telpā ir novērojami centieni norobežoties no idejas, ka tiek darīts pāri civiliedzīvotājiem (Riabchuk 2016, 81), lai izvairītos no konflikta valsts iekšienē starp iedzīvotāju grupām, kurām ārpus Krievijas ir tuvinieki, ģimenes locekļi vai kolēģi un kuras aktīvi (iespējams, akli) iesaistās Krievijas valsts aizstāvēšanā.

Pāri vardarbībai

Raugoties no filozofiskā viedokļa, citādiskošanas jēdziens ļauj pievērsties būtiskiem ētiskās jautājumiem par vardarbības morālo dimensiju un cilvēka dzīvības vērtību. Ja attiecības starp “Es un Citi” ietekmē konflikti, ideoloģijas un atbilstības iepriekšnoteiktām vērtībām, tas šķietami raisa šaubas par universālu cilvēktiesību koncepciju, uzsverot dzīvības novērtējuma subjektīvo un kontekstuālo raksturu. Tas nozīmē, ka vardarbība, kas var rasties šajās “Es un Citi” attiecībās, nedrīkst būt balstīta konkrēta režīma likumos, bet pamats jārod cilvēku attiecībās un izpratnē par dzīvību un ētiskumu.

Tā kā nav iespējams ierobežot vardarbīgas izpausmes, jo varas struktūras vienmēr cenšas attaisnot kādu vardarbības formu, padarot to šķietami relatīvu, patiesībā vardarbības apkarošana ir nepieciešama stabilāka pieeja, kas pārsniedz iespējamo vardarbības stigmatizāciju (Butler 2020, 132). Tāpēc nevardarbības teorētiskajā ietvarā būtiska nozīme ir atbildībai jeb spējai reaģēt uz citu cilvēku vajadzībām (Liebsch 2006, 137). Tas nozīmē, ka Es, citādisejojot Citu, ir neizbēgami spiests apsvērt Cita nepieciešamību pēc drošības, dzīvības un brīvības. Taču tas arī nozīmē, ka Es brīvībai ir robežas, personai vairs nav izvēles palīdzēt vai nepalīdzēt, pieņemt vai noraidīt Cita vērtības, vajadzības un dzīvības līdzvērtīgo vērtību. Atbildība un brīvība kļūst par pienākumu.

Tomēr, saskaroties ar naratīviem un propagandu, nevardarbīgas pieejas īstenošanā, risinot konfliktus, var rasties sarežģījumi. Šie naratīvi un propagandas līdzekļi tiecas attēlot “Citu” kā pārliecinošu, viegli atpazīstamu un atklāti draudošu ienaidnieku. Piemēram, pēc Krievijas iebrukuma Ukrainā Krievijas mediji ir veidojuši naratīvu par Ukrainas “fašistiskiem” draudiem, kas rada emocionāli uzbudinošu un racionāli vai pseidoracionāli attaisnojamu ienaidnieka tēlu (Khaldarov 2021). Tomēr tas rada svarīgus jautājumus par atbildības būtību un to, kā īstenot atbildību, saskaroties ar sagrozītiem realitātes naratīviem. Kā indivīdi un sabiedrības var uzņemties atbildību par nevardarbīgu konfliktu risināšanu, saskaroties ar spēcīgiem naratīviem, kas veicina šķelšanos, bailes un agresiju? Kā ir iespējams apstrīdēt un apkarot šādus naratīvus, lai veicinātu empātiju, sapratni un miermīlīgu sadarbību ar citiem?

Viena no iespējamām pieejām ir kritiski analizēt un dekonstruēt stāstus par citādību, apzinoties to subjektīvo un manipulatīvo raksturu. Tas nozīmē apšaubīt pieņēmumus, aizspriedumus un izkropļojumus, kas bieži vien ir sastopami šādos naratīvos, un atklāt to pamatā esošo motivāciju un nodomus.

Taču, tā kā šis process prasa sabiedrisku iesaistīšanos, jo vardarbība nereti nav tikai individuāla parādība, bet var kļūt par kultūras un sistēmisku sabiedrības praksi, tad vieglāks ceļš būtu pievēršanās sociālo attiecību būtībai. Proti, izklāšana un iekļaušana nav specifiski vardarbīgu situāciju problēma un rezultāts. Pastāv iespēja, ka vardarbīgas idejas tiek kultivētas, pat neapzinoties konkrētu problēmu vai nepievēršot tām uzmanību.

Noteiktas citādiskošanas prakses, piemēram, diskriminācija pret minoritātēm, etniskajām vai rasu grupām, bieži vien ir sekas aktīvai sabiedrības homogenizācijas, nacionālisma un kopīgu vērtību veidošanai. Rezultātā katra kultūra nosaka kādas citas vērtības par svarīgām. Tomēr būtu pārsteidzīgi teikt, ka plurālisms ir vardarbības cēlonis.

Tā vietā, lai novērstu vardarbības un citādiskošanas pamatcēloņus, ir nepieciešama dziļāka izpratne par sociālo attiecību sarežģītību un varas diskursiem un praksēm. Jo vardarbības attiecības, kas darbojas kā “Es un Cits” attiecības, patiesībā ir jebkuras attiecības, kuras vienkārši potenciāli var būt vardarbīgas (Butler 2020, 39). Piemēram, hēgeliskās kunga un kalpa attiecības ir ierobežojošas, bet ne vienmēr vardarbīgas, bet Levina attiecībās, kurās Es saskata otru seju, ir vardarbīgas tikai tik tālu, cik Es ir gatavas izvērtēt savu ētisko rīcību un ievainojamību. Tādējādi, pamatojot ideju, ka jebkuras “Es un Cits” attiecības var būt vardarbīgas, plurālisms vērtību jomā kļūst par sekundāru jautājumu. Drīzāk būtisks kļūst iemesls, kāpēc cilvēks vēlas un izmanto vardarbību un ir gatavs citu atzīt par mazāk vērtīgu dzīvot.

Ir nepieciešami pētījumi par centieniem izveidot sociālo, ekonomisko un politisko struktūru, kas samazinātu nevienlīdzību “Es un Citi” attiecību struktūrās un veicinātu taisnīgumu un iekļaušanu. Tas arī prasa izšķirties par dominējošiem naratīviem un attēlojumiem, kas veicina stereotipus un aizspriedumus un veicina dažādas balsis un perspektīvas. Turklāt ir svarīgi atjaunot humānisma vērtību klātbūtni, kad runa ir par cilvēkiem un sabiedriskajām attiecībām. Tā kā atbildības ētikā bieži tiek uzsvērts, ka “Es” nevar pastāvēt bez “Cita”, tas arī norāda, ka “Es” iegūst noteiktas īpašības no tā, kas ir pasludināts par “Citu”. Ja “Cits” tiek uzskatīts par necilvēcīgu un brutālu, tad “Es” arī var potenciāli tāds kļūt. Tomēr tas nenozīmē absolūtu piedošanu un cieņu, bet gan spēju saprast, kā mēs veidojam un uzturam attiecības ar citiem, svešiniekiem un paši ar sevi.

Raksts sagatavots projektā “Kultūras, identitātes, starpkultūru komunikācijas un cilvēksituācijas pētījumi humānisma vērtību, konfliktu un krīžu kontekstā”.

Citētie darbi

- Butler, J. (2020). *The Force of Nonviolence. An Ethico-Political Bind*. London: Verso.
- Bufacchi, V. & Gilson, J. (2016). The Ripples of Violence. *Feminist Review*, 112 (1), pp. 27–40. DOI: 10.1057/fr.2015.49
- Fanon, F. (2008). *Black Skin, White Masks*. (R. Philcox, Trans.). New York: Grove Press.
- Fanon, F. (2021). *The Wretched of the Earth*. (R. Philcox, Trans.). New York: Grove Press.
- Galtung, J. (1969). Violence, Peace, and Peace Research. *Journal of Peace Research*, 6 (3), pp. 167–191.
- Honderich, T. (2006). Terrorism of Humanity. In: Muchadha, F. Ó (ed.) *Violence, Victims, Justifications. Philosophical Approaches*. Oxford; New York: Peter Lang, pp. 23–54.
- Khaldarova, I. (2021). Brother or ‘Other’? Transformation of strategic narratives in Russian television news during the Ukrainian crisis. *Media, War & Conflict*, 14 (1), pp. 3–20. DOI: 10.1177/1750635219846016
- Kremlin Defers to Russian Military on Deadly Mariupol Hospital Attack. (2022). *The Moscow Time*, March 10. <https://www.themoscowtimes.com/2022/03/10/kremlin-defers-to-russian-military-on-deadly-mariupol-hospital-attack-a76859> (10.03.2023.)
- Laurie, E. W., & Shaw, I. G. R. (2018). Violent Conditions: The Injustices of Being. *Political Geography*, 65, pp. 8–16. 10.1016/j.polgeo.2018.03.005
- Liebsch, B. (2006). Freedom versus Responsibility. Between Ethical Indifference and Ethical Violence. In: Muchadha, F. Ó (ed.) *Violence, Victims, Justifications. Philosophical Approaches*. Oxford; New York: Peter Lang, pp. 131–154.
- Mirončuka, K. (2020). Vardarbība kā atbildība: strukturālās vardarbības neapzinātās izpausmes. *LZA Vēstis, A daļa*, 74 (4), 34.–41. lpp. http://www.lasproceedings.lv/wp-content/uploads/2020/12/3_Kitija-Mironcuka.pdf
- Mirončuka, K. (2022). Cilvēciskie mežoņi: Francs Fanons un rasisms. Grām.: Mirončuka, K. (Sast.) *Normalitāte un ārkārtējība filosofiskā skatījumā. Rakstu krājums*. 12.–24. lpp. DOI: 10.22364/nafs.01
- Modood, T., & Thompson, S. (2022). Othering, Alienation and Establishment. *Political Studies*, 70 (3), pp. 780–796. DOI: 10.1177/0032321720986698
- Moen-Larsen, N. (2020). Brothers and barbarians: Discursive constructions of ‘refugees’ in Russian media. *Acta Sociologica*, 63 (2), pp. 226–241. DOI: 10.1177/0001699318817597
- Putin, V. (2021). Article by Vladimir Putin “On the Historical Unity of Russians and Ukrainians”. *Official Internet Resources of the President of Russia*, July 12. <http://en.kremlin.ru/events/president/news/66181> (10.03.2023.)
- Riabchuk, M. (2016). Ukrainians as Russia’s negative ‘other’: History comes full circle. *Communist and Post-Communist Studies*, 49 (1), pp. 75–85. DOI: 10.1016/j.postcomstud.2015.12.003

Cilvēksituācijas un humānisma vērtību skaidrojums padomju okkultūrā

Solveiga Krūmiņa-Koņkova

Latvijas Universitātes Filozofijas un socioloģijas institūts

Lai saprastu mūsu laikabiedru vērtības un skatījumu uz savu pasaulē, ir būtiski saprast arī viņu garīgos meklējumus, kuru būtiska sastāvdaļa ir arī pieaugusī interese par ezoteriku. Līdz pat 20. gadsimta vidum apslēptā kultūra, kurai Rietumu kultūras vēsturnieks Lankasteras Universitātes profesors Kristofers Pārtridžs (*Christopher Partridge*) devis apzīmējumu “okkultūra” (*occulture*), mūsdienās ir kļuvusi par Rietumu cilvēka ikdienas dzīves sastāvdaļu.

Saskaņā ar Pārtridža uzskatu, termins “okkultūra” attiecināms uz specifiskām garīgām, ezoteriskām, paranormālām un konspiratīvām idejām un to veidoto vidi. Pārtridžs uzsver, ka okkultūra apraksta noteiktas kopīgas attieksmes, vērtības un praksi, kas raksturo sabiedrību. Lai gan mēs varētu domāt par periodiem, kad okkultūras dzīvespasaules kļūst īpaši pamanāmas un ietekmīgas, patiesībā okkultūra nekad nav promesoša. Vēsturiski tā ir visu sabiedrību iezīme.

Pāreja no “relīģijas” uz “garīgumu”, pievēršanās sev, fokusa maiņa no ārējās autoritātes uz iekšējo pieredzi ir ievērojami palielinājusi ezoterikas pievilcību (Partridge 2013, 113), kas arī pati diezgan viegli pieskaņojas cilvēka vēlmēm un vajadzībām, protams, saglabājot arī saiti ar savu bijušo slepenību, kas piešķir ezoteriskajām idejām papildus nozīmību. Pārtridžs norāda, ka šo pavērsieni no cieņas pret tradicionāliem autoritātes avotiem uz personisko pieredzi un izvēles brīvību īpaši veicināja romantisma un no Austrumiem nākušu garīgo ideju iespaids, sabalsojoties ar modernās Rietumu sabiedrības un politiskās sistēmas pāreju uz individualizāciju. Tieši šis sabalsojums tad arī nodrošināja īpaši labvēlīgus apstākļus ezoterisko ideju izplatībai (Partridge 2013, 114).

Pārtridžs uzsver, ka “okkultūra nav okultā kultūra, jo tā neveido ezoterisku un slēptu vidi (lai gan tā noteikti ietver to, kas ir ezoterisks un slēpts); tā arī nav eksotiska un aizliegta (lai gan tajā noteikti ietilpst eksotiskais un aizliegtais). Drīzāk, kā kultūra – kas, protams, tā arī ir – tā ir parasta un ikdienišķa (Partridge 2013, 132).

Pārtridžs raksturo okkultūru kā okulto tēmu apropriāciju kultūrā. Okkultūra izplatās galvenokārt ar populārās kultūras starpniecību. No salīdzinoši ikdienišķā līdz dīvaini ezoteriskajam, no pastiprinātas intereses par veselību līdz sazvērestības teorijām par pasaules

kundzību un apokalipsi – šo okkultūras saturu izplata populārā kultūra, radot sinerģiju un veicinot aizvien jaunu okkultūras aizmetņu parādīšanos. 20. gadsimta otrajā pusē spilgts šādas apropriācijas piemērs ir *New Age* kustība.

No šāda skatpunkta raugoties, okkultūra ir pretstats dominējošajai tradīcijai kultūrā, taču vienlaikus tā ir daļa no kultūras kā īpašs kultūras eksperimentu lauks.

Latvijas kultūra 20.–21. gadsimtā šajā ziņā nav izņēmums. Vienlaikus Latvijas piemērs ir interesants tāpēc, ka okkultūra Latvijā ir veidojusies dažādu politisko un citu kultūru un okkultūru kontekstu iespaidā un tajā ir vērojama unikāla, reizēm pat diametrāli pretēju ezoterisku ideju un cilvēksituācijas pasaulē izpratnes modeļu līdzāspastāvēšana. Vienu no šādiem kontekstiem veidoja padomju kultūra, kura ielauzās Latvijas kultūrtelpā jau kopš 20. gadsimta sākuma un šīs ielaušanās pēdas nav zudušas vēl mūsdienās.

Arī padomju kultūrā īpašu kultūras eksperimentu lauku veidoja specifiska okkultūra. Kopš savas pastāvēšanas aizsākumiem padomju kultūra piesavinājās daudzas ezoteriskās idejas, apvienojot tās ar diviem būtiskākajiem komunistu sludinātajiem “jaunās dzīves” un “jaunās pasaules elementiem” – zinātnisko materiālismu un tehnoloģiju attīstību. Šīs apvienošanās rezultātā veidojās jaunas kosmoloģijas, ezoterisko zināšanu un ticējumu sistēmas, kuru mērķis bija ne tikai izskaidrot materiālo pasauli un cilvēka vietu tajā, bet arī pavērt pieeju tiem procesiem, kuri bija palikuši slēpti, ja tā var teikt, ikdienišķai uztverei.

Jau drīz pēc 1917. gada boļševiku revolūcijas, kad ezoteriskās idejas tika aizliegtas, dažādi okultie pulciņi un organizācijas slēgtas un zināmākie šo ideju pārstāvji vajāti vai pat likvidēti, norādes uz noslēpumainām un maģiskām transformācijām, kas iepriekš asociējās ar okkultismu, atklāti parādījās vairākos darbos, kurus mēs mūsdienās varētu pierakstīt popkultūrai un kuri, vēstot par komunistiskās zinātnes un tehnoloģijas brīnumiem, padarīja tās pašas aizliegtās ezoteriskās idejas ne tikai vispārpieejamas, bet tās kļuva par būtisku boļševiku sludinātās ideoloģijas sastāvdaļu.

Taču pirms aplūkojam vienu no nozīmīgākajiem “padomju popkultūras” darbiem, ieskicēsim vēl vienu ceļu, kā padomju kultūrā izplatījās un, lai atbilstu komunistiskajai ideoloģijai, transformējās nozīmīgas Rietumu ezoteriskās mācības. Šī ceļa gājēji bija boļševistiskās elites pārstāvji, un arī viņu īstenotās transformācijas lielākoties bija domātas samērā šauram cilvēku lokam: tiem, kuriem bija ezoteriskās zināšanas un kuri tāpēc spēja orientēties šajās jaunajai kultūrai apropriētajās mācībās.

Te atcerēsimies Maksimu Gorkiju, Anatoliju Lunačarski, Vladimiru Majakovski un viņu aizraušanos ar “enigmātiskā domātāja”, kā viņu sauca krievu filozofs un teologs Sergejs Bulgakovs, Nikolaja Fjodorova (1828/1829–1903) idejām. Fjodorovs uzskatīja sevi par

piederīgu gnostiskajai zinātnei un viņa uzskatos bija daudz aizgūvumu no ezoteriskām mācībām. Viņš bija aizrāvis ar “projektu” par imanentu, universālu cilvēces augšāmcelšanos, pilnīgu un burtisku mirušo atdzīvināšanu. Viņš uzskatīja, ka cilvēces uzdevums ir ar zinātnes palīdzību no kosmiskiem putekļiem augšāmcelt savus mirušos senčus. Viņaprāt, mirušo augšāmcelšanās ir ne tikai zinātniska iespēja, bet arī morāls pienākums (Young 1997, 172). Taču uz padomju zinātni vislielāko ietekmi atstāja viņa vīzijas par cilvēka iespējām ceļot kosmosā un dabas pārveidošanu cilvēces labā.

Fjodorovu, Gorkiju un Lunačarski vienoja arī aizraušanās ar teosofiju. Piemēram, Gorkija ideja par jauno dabu un jauno pasauli ir izteikti teosofiska. Taču tieši šī ideja ir ietekmējusi dogmatisko boļševiku ideju par gaišo nākotni (*svetloe budushee*).

Tomēr padomju okkultūras attīstībā daudz būtiskāka ietekme bija Marietas Šaginjanas (1888–1982) devumam, jo tieši viņa, rakstot ‘vienkāršajai tautai’, zinātni un tehnoloģijas padarīja par mistisku līdzekli ne tikai šīs tautas pašu nereālāko cerību un sapņu īstenošanā, bet arī tās pasaules skatījuma un vērtību sistēmas veidošanā. Respektīvi, tieši Šaginjana savos literārajos darbos apropriēja to okkultūru, kas bija veidojusies Krievijā ilgi pirms boļševiku revolūcijas, jaunās proletariāta kultūras telpā.

Marieta Šaginjana 1912. gadā Maskavā bija absolvējusi Vladimira Gerjē Augstāko sieviešu kursu Vēstures un filozofijas fakultāti, pēc tam studējusi filozofiju Heidelbergas Universitātē, kur aizrāvusies ar Gētes idejām. Viņa tuvu pazina dzejniekus Dmitriju Merežkovski un Zinaīdu Hipiusu un bija aktīva simbolistu pulciņa biedre. Simbolisma ietekmē 1903. gadā tapuši pirmie Šaginjanas dzejoļi. 1909. gadā viņa izdevusi dzejoļu krājumu “Pirmās tikšanās”. Tam seko vēl vairākas grāmatas: dzejas “Orientalia” (1913, izdoti 7 izdevumi), stāstu grāmatas “Šaurie vārti” (1914), “Septiņas sarunas” (1915). Laikā, kad sākās boļševiku revolūcija Petrogradā, viņa dzīvoja Rostovā pie Donas un vietējā konservatorijā lasīja lekcijas estētikā un mākslas vēsturē. Viņa pieņēma revolūciju ar lielu entuziasmu, raksturojot to kā unikālu kristīgi mistisku notikumu un nešaubīgi nostājās jaunās boļševiku varas pusē. 1920. gadā viņa devās uz Petrogradu, kur strādāja par Petrogradas Padomes laikraksta korespondenti un bija lektore Mākslas vēstures institūtā.

1924. gadā Šaginjana ar pseidonīmu Džims Dolārs publicē triloģijas *Mess Mend* (pilns nosaukums *Mess Mend jeb jenkiji Petrogradā. Romāns – pasaka*) 1. daļu, kurā ir viss, ko boļševiku vara ir aizliegusi. Tā ir uzrakstīta jaunās varas aizliegtajā detektīvu un piedzīvojumu literatūras žanrā, kas tajā laikā tiek uzskatīts par buržuāzisku, demoralizējošu un komunistiskās vērtības degradējošu, un tajā ir visdažādāko ezoterisko ideju pārpilnība. Pat triloģijas nosaukums ir netieša atsauce uz okultismu. “Mess Mend” – tā sauc slepenu strādnieku ģildi,

kas pēc savas darbības daudz neatšķiras no slepena okulta pulciņa. Šaginjana šo slepeno organizāciju raksturo kā “pasakainu strādnieku savienību” (*skazochnyi rabochii soiuz*). Tās dalībniekiem ir savas slepenās identitātes, uzvedības kodi un rituāli, kas, piemēram, ir savdabīgas atsauces uz ezoteriskām mācībām par rezonansi un cilvēku kā daļu no kosmiskās ritmu sistēmas. Pirmo reizi šādu rituālu Šaginjana apraksta grāmatas piektajā nodaļā “Hotelis “Patriciana””: “Aizcirtis aiz sevis durvis, atslēdznieks Vilings vispirms nolika groziņu ar darbarīkiem uz grīdas, bet pēc tam piebāza un aizpīpēja pīpīti gluži tāpat kā to darīja Mikaelis Tingsmeistars. Ievilcis pāris dūmu, viņš man par lielu izbrīnu nevis sāka remontēt, bet palēcās gaisā. Pēc tam apstājās un klausījās – ne skaņas. Tad Vilings izdarīja vēl vienu pirueti, piespiezdams ar papēžiem kaut kādā mums neredzamā punktā, un tūlīt pat kvadrātveidīgs parketa gabals viņam zem kājām sašūpojās, pacēlās un nostājās uz vienas malas šķērsām istabai, atvērdams melnu caurumu.

– Mend-Mess! – atslēdznieks čukstēja, noliecies pie cauruma.

– Mess-Mend! – tūlīt no turienes atskanēja... (Šeit un tālāk citēts Šaginjana 1958).

Tā lasītājs uzzina par šīs strādnieku savienības paroli: “Mend-mess” un pareizo atbildi – “Mess mend”. Šaginjanas izvēlētie vārdi nav nejauši: izlabot nekārtību, sakārtot haosu, par ko kapitālisms ir pārvērtis pasauli. Šajā haosa sakārtošanā tad arī slēpjas pavisam vienkārša atbilde uz jautājumu, kā Šaginjanas grāmatai izdevās pārvarēt visus iepriekš minētos boļševiku varas aizliegumus. Šaginjana pati savu darbu raksturo kā aģitācijas darbu starptautiskajam proletariātam, un triloģijas 1. daļai ir izteikta antimilitāra un antiimperiālistiska ievirze. Par to var pārliecināties ikviens, kurš vēlas ar šo darbu iepazīties. 1958. gadā tas izdots arī latviešu valodā Skaidrītes Cielavas tulkojumā.

Grāmatā aprakstītie notikumi risinās kinematogrāfiskā ātrumā, līdzīgi kā komunistiskās aģitācijas filmā, kad plakātiskas ainiņas ātri nomaina cita citu. Vienlaikus aiz šī plakātisma autore meistarīgi noslēpusi visdažādāko kultūru un, protams, ezoterisko mācību simbolus, kurus līdz galam atšifrēt patiesībā var tikai šajā jomā vispusīgi izglītots lasītājs. Tas liek domāt, ka grāmatas mērķa auditorija varēja būt pavisam cita, nevis Šaginjanas nosauktā.

Grāmatas centrālo ideju var raksturot pavisam īsi: tā ir cīņa starp divām ideoloģiski pretējām ticējumu sistēmām: kapitālismu un komunismu. Respektīvi, tā ir kapitālisma okulto spēku cīņa ar padomju tehnoloģiju okulto spēku, kas, protams, izrādās uzvarošs. “Mess-mend” gildes attieksme pret tehnoloģijām līdzinās okultistu attieksmei pret ezoteriskām zināšanām un ar tām saistītiem rituāliem.

Kapitālismu simbolizējošais Džeks Kreslings kontrolē dabas resursus un strādniekus, lai vairotu savu varu un bagātību, savukārt “Mess-Mend” padomju un amerikāņu strādnieku mērķi ir citi. Padomju strādnieku mērķis ir veidot savu valsti un uzlabot cilvēku dzīvi. Arī amerikāņu strādnieku mērķis ir iedibināt ASV sistēmu, kas tuva padomju, un tieši no tā baidās Kreslings.

Kreslinga palīgs Jeremijš Morlenders, kuru Kreslings bija nosūtījis uz Padomju Krieviju, lai tur viņš atrod veidu, kā iznīcināt boļševiku valsti, pēc atgriešanās Amerikā Krievijā redzēto apraksta šādi: “Viņu radošās iespējas ir daudz lielākas par mūsējām! Lai arī pie viņiem no nedzīvas naudas neaug nauda, toties aug jaunas rūpnīcas, tilti, mašīnas, ceļi, kanāli, stacijas! Lai arī viņiem nav kapitāla vai, kā jūs to saucat, “psihiskās enerģijas substrāta”, toties viņiem ir pati šī enerģija – neierobežotā daudzumā! Un šajā enerģijā pie viņiem uzkrājas tas pats pieaugošais iks, tā rauga sēnīte, kas pie mums virza visu uz priekšu ar naudas palīdzību, piespiežot rasties kapitālam. Vai jūs zināt, dārgais Džek, kas tā ir par sēnīti? [...] Boļševikiem, ikvienam no viņiem, ikvienam strādniekam viņu zemē, ir vairāk šo personīgo iespēju nekā mums, – šī rauga sēnīte, ražošanas spēku pieaugums, pie viņiem ceļas reizē ar viņu pašu enerģiju.”

Morlendera piesauktais “psihiskās enerģijas substrāts” veido kapitāla okulto pamatu, jo okultajās mācībās bieži “psihisks” apzīmē to, kas atrodas “ārpus dabiskiem vai zināmiem fizikāliem procesiem; acīmredzot jutīgs pret spēkiem ārpus fiziskās pasaules” (Vanchu 1997, 213).

Šaginjana savā triloģijā rāda to, ka padomju kultūra, no vienas puses, demistificē reliģiju un maģiju, bet no otras puses, tā remistificē maģisko un okulto spēku, rādot, kā tehnoloģija transformē materiālo pasauli. Vienlaikus Šaginjana romantizē arī strādnieku: to, kurš strādā ar šīm tehnoloģijām, piešķirot maģisku spēku viņa rokām. Būtiski, ka Mess-Mend mērķis nav tehnoloģiju attīstība, bet tie labumi, kurus iegūst vienkāršie strādnieki pēc tam, kad tehnoloģiju maģiskais spēks ir pārveidojis dabas materiālus reizēm pavisam ikdienišķos sadzīves priekšmetos, kuriem to radītāji ar savām rokām piešķir arī pārdabisku spēku. Piemēram, parastas mēbeles, kuras var iefiltrēties naidīgajā kapitālistu pasaulē vai arī vajadzīgā brīdī atmaskot ienaidniekus (*nerazoblachennyi vrag*), kas slepenībā dzīvo padomju valstī.

Darbība notiek galvenokārt ASV. Kokapstrādes rūpnīcas virpotājs Mikāels jeb Tingsmeistars ir nolēmis patriekt kapitālistus arī savā valstī. Viņš ir tēls, ideja, cilvēks, kurš pirmais ne tikai aizdomājies par strādnieku sūro likteni, bet arī nolēmis kaut ko darīt. Pretdarbības veids ir pavisam vienkāršs – likt lietām darboties pret savu saimnieku. Tingsmeistars saviem sekotājiem māca: “Apgarojiet lietas ar pretošanās maģiju. Grūti? Nekā tamlīdzīga. Atslēgas, mūsu visstiprākie, vissarežģītākie ražojumi – atverieties no viena mūsu

pie-spiediena! Lai durvis klausās un pastāsta tālāk, lai spoguļi atceras, sienas noslēpj slepenās ejas, lai grīdas ielūst, griesti iebrūk, jumti paceļas kā vāki! Pavēlnieks pār lietām ir tas, kas tās darina, bet lietu vergs tas – kas tās izmanto!” Piemēram, jūs nopērkat spoguļi, bet spogulis ne tikai ļauj jums spoguļoties, bet arī fotografē jūsu dzīvi. Sienas, kuras ieliek Tingsmeistara ļaudis, jebkurā brīdī ļaus strādniekam ienākt tavā mājā, atslēgas atvērsies no pareiza pieskāriena. Visas šīs lietas, kas kalpo strādniekiem, jo viņi ir to īstie saimnieki. Un, lai vieglāk strādnieku ļaudīm būtu tās identificēt, uz viņām nemanāmi iespiesti divi burti MM (Mess-Mend).

Šķiet, viena no spilgtākajām grāmatas nodaļām ir 56. nodaļa “Doktora Lepsiusa noslēpums”, kurā risinās stāsts par slimību *vertebra media sive bestialia*, tulkojumā no latīņu valodas – vidējais vai dzīvnieka skriemelis, kuru diagnosticē doktors Lepsiusus. Šī slimība, kas ir “sākums mugurkaula augšanai ne vertikāli, bet horizontāli kā zvēriem”, pamazām cilvēku pārvēršot zvērā, bija izplatīta tā saukto “pretendentu” vidē – “cilvēku, kas bija raduši atbalstu pie Amerikas kapitālistiem un kas vēlējās ar šo kapitālistu palīdzību atgūt savu zaudēto stāvokli dzimtenē. Šie ļaudis tiecās pēc varas pretēji savas tautas vairākumam..”. Saskaņā ar Lepsiusa novērojumiem, šo slimību izraisa “stipras, acīmredzot nervu sistēmai nepanesami stipras bailes – bailes no neizbēgamā komunisma”. Nodaļā aprakstīta situācija Petrogradas psihiatrijas simpozijā, kur šī slimība tiek atklāta vienam no Kreslinga tuvākajiem līdzgaitniekiem – Gregorio Čiče. Šaginjana tēlo Čiči kā ļaunuma iemiesojumu – nenotveramu un draudīgu figūru ar pastāvīgi mainīgu identitāti. Taču, šis ļaunums tomēr nav neuzvarams: “Bet tad gaisā nosvilpoja lode. Sarkanarmietis, kas nekustēdamies stāvēja pie rezerves izejas, mierīgi nolaida pie kājām savas šautenes stobru. Puszvērs-puscilvēks ar lodes pāršķeltu galvaskausu sabruka uz grīdas, neaizkļuvis līdz durvīm.” Šī ļaunuma iznīcināšanas aina vieniem, iespējams, atsauks atmiņā Svētā Jura cīņu ar pūķi, citiem – padomju laika plakātus ar sarkanarmieti, kurš ar šauteni rokās iznīcina savu ienaidnieku. Vēl citi šajā tēlā saskatīs Homo Sovieticus – Jauno Cilvēku, kuram bija jākļūst par jaunās padomju sabiedrības un tās valsts veidotāju un aizstāvi no visa, kas varētu šo sabiedrību vājināt, arī no okultajiem spēkiem, kuriem jaunajā valstī vietas nav. Taču, kā parāda Šaginjana, lai uzvarētu okultu ļaunumu, neiztikt bez “Mess Mend”.

1926. gadā Šaginjanas triloģija piedzīvo ekranizāciju un top ekscentriskā komēdija *Mess-Mend* trīs sērijās Fjodora Ozepa režijā. Šajā filmā savu pirmo lomu nospēlē vēlāk slavenais padomju aktieris Boriss Barnets. Šī filma, protams, nodrošina atpazīstamību arī Šaginjanai un viņas triloģijai. Te jāpiebilst, ka mūsdienās šī filma tiek uzskatīta par vienu no mēmā kino šedevriem.

Šaginjanas triloģija ir tik populāra, ka ar to saista pat situācijas maiņu Kremlī, paranoisko attieksmi pret kapitālismu un, piemēram, Trocka vajāšanu un izslēgšanu no partijas 1927. gadā. Kontrrevolucionāri, fašisti, kapitālistiskie interventi, dažādi citi neatmaskoti ienaidnieki kļuvuši par slepenu spēku, par mistisku ļaunumu, kas apdraud padomju valsti. Šis spēks ir jāatmasko un pret to cīnās indivīdi, jaunie padomju cilvēki, kuri ne tikai seko pareizai ideoloģijai, bet kuri, izmantojot jaunākās tehnoloģijas, panāk uzvaru bieži vien brīnumainā veidā.

Tā vai citādi, bet Šaginjanas grāmatas iespaido un maina ne tikai literāro klimatu, bet arī varas attieksmi pret iepriekš par jaunai sabiedrībai kaitīgu uzskatīto detektīva žanru.

Raksts sagatavots projektā “Kultūras, identitātes, starpkultūru komunikācijas un cilvēksituācijas pētījumi humānisma vērtību, konfliktu un krīžu kontekstā”.

Citētie darbi

- Partridge, C. (2013). Occulture is Ordinary. *Contemporary Esotericism*. New York: Routledge, pp. 113–133.
- Šaginjana, M. (1958). MESS-MEND jeb jenkiji Petrogradā. Rīga: Latvijas Valsts izdevniecība.
Pieejama: <https://libcat.ru/knigi/fantastika-i-fjentezi/detektivnaya-fantastika/241270-3-marieta-aginjana-mess-mend-jeb-jenkiji-petrograd.html#text>
- Vanchu, A. J. (1997). Technology as Esoteric Cosmology in Early Soviet Literature. *The Occult in Russian and Soviet Culture*, Bernice Glatzer Rosenthal ed. Ithaca and London: Cornell University Press, pp. 203–222.
- Young Jr., G. M. (1997). Fedorov's Transformations of the Occult. *The Occult in Russian and Soviet Culture*, Bernice Glatzer Rosenthal ed. Ithaca and London: Cornell University Press, pp.171–184.

Reliģijvēsturiskās pieredzes kontekstualizācija migrācijas procesu izpētē Latvijā

Māra Kiope

Latvijas Universitātes Filozofijas un socioloģijas institūts

Rakstā ir analizētas reliģijpētniecības un cilvēka ģeogrāfijas metodoloģiskās sinerģijas izveides iespējas migrācijas procesu pētniecības izaicinājumu risināšanā. Apskatītas attiecības starp filozofiju un cilvēka ģeogrāfiju, analizējot vietas konceptu Džefa Malpesa topoloģiskajā hermeneitikā, kas var tikt pielietota kā metodoloģiskais rīks reliģisko kopienu un migrācijas procesu mijiedarbības pētniecībā Latvijā.

Pārskatot reliģisko kopienu izveidošanās vēsturi Latvijā no migrācijas skatpunkta, redzams, ka dažāda veida migrācija – misionārā, reliģiskā un piespiedu – ir ietekmējusi gan reliģisko kopienu ģenēzi, gan mijiedarbību ar Latvijas kultūrainavu, kā arī mainījusi un turpina ietekmēt Latvijas reliģisko kopienu dzīvi, demogrāfisko struktūru un prakses. Reliģijpētniecība ļauj izpētīt un parādīt reliģisko kopienu nozīmi to īstenotās pastorālās aprūpes jomā, kas ir milzīgs resurss jaunpienācēju integrācijā Latvijas sabiedrībā.

Atslēgas vārdi: *DemoMigPro, reliģiskās kopienas, reliģiskā migrācija, misionārā migrācija, migrācija reliģijpētniecībā.*

Sadarbībā ar Valsts Pētījumu programmu DemoMigPro (VPP-Letonika_2021/4-0002) LU FSI Reliģijas filozofijas un reliģijpētniecības grupas zinātnieki izstrādā migrācijas procesu pētniecības inovatīvus risinājumus, integrējot reliģijzinātņi migrācijas pētniecībā sadarbībā ar cilvēka ģeogrāfijas, juridisko zinātņu, socioloģijas, izglītības zinātnes un ekonomikas pētniekiem. DemoMigPro projekta mērķis ir sniegt jaunas zināšanas un risinājumus migrācijas procesu pētniecībā, lai veicinātu ilgtspējīgas sabiedrības attīstību Latvijā. Tas paredz jaunpienācēju stāvokļa izvērtēšanu dažādās jomās, to integrācijas raksturu Latvijā. Viens no pētniecības inovatīviem aspektiem ir reliģisko kopienu aktivitāšu analīze migrācijas kontekstā.

Jaunākie pētījumi visā pasaulē aizvien vairāk pievēršas reliģijas un reliģisko organizāciju ieguldījumam jaunpienācēju integrācijā tos uzņemošajās sabiedrībās (Dahlin et al. 2021). Filozofija, jo īpaši reliģijas filozofija un reliģijpētniecība var sniegt dziļāku ieskatu faktoros, kas ietekmē migrācijas procesus un var tos analizēt, ņemot vērā cilvēka subjektīvās pieredzes dimensiju.

Veidojot cilvēka ģeogrāfijas un filozofijas metodoloģisko sinerģiju, vispirms būtu jānoskaidro, kādas ir abu zinātņu nozaru savstarpējās attiecības.

Kā vēsturisku piemēru var minēt to, ka, piemēram, Prāgas Kārļa universitātē demogrāfiju sāka studēt 19. gadsimta vidū Filozofijas fakultātē, iestrādājot arī mūsdienu pētniecībā, no vienas puses, joprojām aktuālu pieeju – analizēt demogrāfiju noteiktu intelektuālo strāvojumu kontekstā. Un, no otras puses, meklēt demogrāfijas saskares punktus ar filozofiju, sociālajām zinātnēm, kulturoloģiju u. c. (Pavlík 2000). Demogrāfijas un migrācijas izpētes metodes pētnieki izmanto filozofijas zinātnes attīstības analīzē (Sula 2011), piemēram, aprakstot profesijas vēsturi pēc bibliogrāfisko vienību skaita un veida pa gadiem un digitālo tehnoloģiju ietekmi uz to (Sula 2012).

Mūsdienās pētnieki norāda, ka ģeogrāfija vienmēr ir bijusi saistīta ar filozofiju: “Daudzi lielie Rietumu filozofiskās tradīcijas domātāji ir rakstījuši par daudziem jautājumiem, kas nodarbina ģeogrāfus. [...] Ģeogrāfija ir vienmēr balstījusies noteiktās filozofiskās pozīcijās, bet vēl salīdzinoši nesen šī saikne nemaz nebija pētīta” (Elden 2009, 144, 149). Vienā no jaunākajiem pētījumiem – kolektīvajā monogrāfijā “Apstrīdētā ģeogrāfija” (*Contesting Geography*) (Philipps 2017, 29–30) ir analizētas filozofijas un cilvēka ģeogrāfijas mijiedarbības tendences.

Migrācijas jautājuma risināšanā aktuālo filozofisko pētījumu stratēģijai ir četri virzieni.

Pirmkārt, domātāji cenšas izstrādāt pilnīgi jaunu un universālu filozofiskās domāšanas modeli, lai izprastu migrācijas un vietējo kopienu mijiedarbības pieredzi, pārskatot tā saucamo valstscentrēto pieeju atbilstīgi migrācijā atklājošamies cilvēka eksistences dinamiskajām izmaiņām: “Migrants apliecina pasaules citāda iekārtojuma iespējamību: pārstāv deteritorializāciju, kustību plūstamību un identitātes hibridizāciju” (Cesare 2020, 9). Tai pašā laikā pētniekiem aizvien ir jāņem vērā valsts nozīme konfliktu novēršanā, tajā ierodoties lielam skaitam migrantu, kas var saasināt spriedzi un izraisīt vardarbīgas sadursmes starp vietējiem iedzīvotājiem un jaunpienācējiem (Côté et al. 2018).

Otrkārt, filozofiskā ideju vēsture, arheoloģija analīzē uzskatu ģenēzi un migrācijas dinamiku, taču šie pētījumi ne mazāk ātri mēdz novecot. Piemēram, lai izprastu pašreizējo attieksmi pret imigrāciju ar visiem tās izaicinošajiem aspektiem, pētniecībā nepieciešams analizēt Eiropas migrācijas kārtības vēsturiskos pirmsākumus, kas balstījās uz viesstrādnieku koncepciju un migrāciju definēja kā vienīgi ekonomisku fenomenu, taču, nonākot pretrunā ar Eiropas demokrātijā sakņoto tiesību un solidaritātes filozofiju, vairākkārt tika pārskatīta: “Eiropas valstīm skatījumā uz migrāciju nācās samēroties ar iekļaušanas, izlīdzināšanas un dažādības atzīšanas prasību [...], tādējādi mainot Eiropas divējādo Janusa seju šai jautājumā” (Zanfrini 2018). Ar šo pavērsienu saskanīga ir migrācijas diskursa analīze, kas koncentrējas uz to, kā tiek izmantota vēsture un vēsturiskā atmiņa, kāpēc notiek vienu grupu un personu

iekļaušana un citu izslēgšana no publiskajām diskusijām par imigrantu integrāciju Eiropā. Šīs debates bieži vien ir piesātinātas ar kategorizēšanu un iedzīvotāju klasifikāciju “iezemiešos”, vietējos un “ienācējos”, kuriem valstī nav vēsturisku sakņu (Bertossi et al. 2020; Dessewffy 2021).

Treškārt, tā ir dažādu jēdzienu un to vēsturisko nozīmju noskaidrošana un analīze, un jaunu nozīmju piešķiršana tādiem jēdzieniem kā viesmīlība, identitāte – te jāpiemin akadēmiskās intereses pavēršanās no nacionālās uz reģionālo un kultūras identitāti – un valoda. Tā, piemēram, Latvijā viens no pirmajiem veikumiem migrācijas un identitātes attiecību risināšanā bija sociāllingvistiskais pētījums par ļoti jūtīgo jautājumu – migrācijas ietekmi uz latviešu valodas situāciju (Latviešu valodas aģentūra 2012).

Ceturtkārt, visatbilstošāko filozofiski teorētisko un metodoloģisko pamatojumu reliģisko kopienu un migrācijas attiecību starpdisciplinārajai pētniecībai sniedz reliģijas filozofija un reliģijpētniecība.

No vienas puses, migrācijas pieaugums 20. un 21. gadsimtā ir bijis sociālās, politiskās un ekonomiskās attīstības sekas, bet ir arī ietekmējis pārmaiņas reliģiskajā kopainā, reliģiskās pārliecības un prakses jomā, un veidā, kā cilvēki saprot sevi, cits citu un apkārtējo pasauli. Tāpēc reliģijpētniecība aizvien vairāk pievēršas jautājumiem, kas rodas dažādās ģeogrāfiskajās vietās un atklāj jaunus reliģijas un migrācijas savstarpējās saiknes veidus (Frederiks et al. 2016).

No otras puses, kaut gan pasaulē dramatiski ir pieaugusi reliģiska rakstura diskriminācija, vajāšana un konflikti, gan oficiālajā statistikā, gan akadēmiskajā literatūrā ir nepietiekami ņemta vērā reliģijas kā mūsdienu migrācijas viena no pamatcēloņiem nozīme (Zanfrini 2020).

Reliģijpētniecība nodrošina teorētisko pamatojumu arī tālākiem pētījumiem par migrācijas un vietējo reliģisko kopienu attiecībām tām raksturīgajā pastorālās aprūpes jomā, “jo palīdzība migrantiem ir Baznīcas uzdevums un izaicinājums” (Pontifical Council for the Pastoral Care of Migrants and Itinerant People, 2004).

Gan demogrāfijas, gan kultūras pētnieki Latvijā ir pamanījuši lielas vjetnamiešu imigrantu kopienas veidošanos (Taivāns et al. 2021, 144–155). Taču galvenokārt vjetnamiešu imigrācija ir reliģiski motivēta (*religious migration*), proti vjetnamiešu katoļi vēlas nokļūt valstīs, kur var brīvi praktizēt savu ticību. Jau vairākus gadus par viņiem rūpējas kustības *Pro Sanctitate* māsas, kas savas kopienas mājā organizē vjetnamiešu ģimeņu saietus, Rīgas svētās Marijas Magdalēnas baznīcā notiek regulāri dievkalpojumi vjetnamiešu draudzei, ko vada vjetnamiešu priesteris no Polijas. Vjetnamiešu kopienas izpētē Latvijā būtu izmantojami arī salīdzinošie pētījumi, kas ļautu iepazīt citu mūsu reģiona valstu pieredzi. Polijā, kas arī ir

viens no iecienītiem vjetnamiešu reliģiskās migrācijas mērķiem, šīs kopienas pētniecība jau uzkrājusi daudz materiāla. Tā, piemēram, Dievišķā vārda misionāru Fu Shenfu migrantu centrs palīdz vjetnamiešu migrantiem integrēties katoļu ticībā, sniedz juridiskas konsultācijas, poļu valodas nodarbības un veic labdarības darbus (Hounaké 2018).

Īsumā aprakstot vienotas zināšanu sistēmas uzbūves metodoloģiju par migrācijas procesiem, veidojot cilvēka ģeogrāfijas un filozofijas vai, šai gadījumā precīzāk sakot, reliģijas filozofijas un reliģpētniecības sinerģiju, jānorāda, ka koncepts kalpo par principu teorētisko nostādņu un datu interpretācijas arhitektūras izstrādei, veidojot vienotu inovatīvu zināšanu sistēmu. Raksturojot šādu konceptuālo arhitektoniku, ko nodrošina filozofija, varētu atsaukties uz Aristoteļa ontoloģijas izvērsumu attiecībā uz cilvēka iesaistīšanos pasaulē (Kavanaugh 2007) vai uz Imanuela Kanta transcendentālās metodes mācības arhitektonisko principu, ar kuru “viņš saprot daudzveidīgās izziņas vienotību zem vienas idejas jumta” (Manchester 2002, 622). Cilvēka ģeogrāfiju un filozofiju vienojošais koncepts var būt “vieta”.

Vietas koncepts

“Vieta” ir viens no būtiskākajiem jēdzieniem ģeogrāfijā, uzsver Edinburgas Universitātes cilvēka ģeogrāfijas profesors un dzejnieks Tims Kresvels (Cresswell 2004). Viņa 10 gadus veiktajās aptaujās studenti bieži vien pamato savu vēlmi izzināt ģeogrāfiju ar interesi par dažādām *vietām* un to atšķirībām; analizējot presi, redzams, ka diskusijās par publiskajā telpā uzstādāmajiem objektiem vai būvēm parasti tiek runāts par kādas *vietas* īpašo raksturu. No 1950. gadiem valdījusī pozitīvisma paradigma ģeogrāfijas zinātnē 1970. gados tika nomainīta: *vietu* cilvēka ģeogrāfijā sāka apskatīt “cilvēciskāk”, kā lokācijas, telpā skaidri nosakāma punkta un jēgas sastapšanās vieta, kur nozīme ir cilvēka emocijām, pārliecībām, vārdu sakot “piederzei”, jo “būt cilvēkam nozīmē būt kādā vietā” (Creswell 2008, 134–135). Kresvels raksta, ka 1990. gados feminisma un marksisma pieaugošās ietekmes universitātēs iznākumā arī cilvēka ģeogrāfijā *vietu* sāka apskatīt kā sociālu konstrukt, sociālo procesu produktu ar atgriezenisko ietekmi uz sabiedrību, runājot par, piemēram, valdošās elites noteicošo lomu sabiedriski nozīmīgu ēku izbūvē, atstumjot malā apspiesto sabiedrības daļu, tai atvēlot vien spriešanu par nelielu un nenozīmīgu objektu izbūvi vai parādot vietu kā diskriminācijas avotu attiecībā uz tiem, kas tur nepieder (Creswell 2008, 135). Mūsdienās ir pieļaujami dažādi ģeogrāfijas zināšanu un prakses veidi, gluži tāpat kā cilvēka ģeogrāfijas un filozofijas attiecībās. Un, “ja filozofija ietver plašākus izziņas veidus, kas mūs sasaista ar citu

cilvēku uzskatiem, vērtībām un jēgām (apraksta esamību, ir metafizika), un sistematizē to, ko mēs zinām, tad teorija ietiecas arī ikdienas dzīvē” (Aitken & Valentine 2006).

Akadēmiskajā pasaulē ievērotu alternatīvu ilgi valdījušajām postmodernisma un poststrukturālisma *vietas* teorijām piedāvā viens no pasaulē vadošajiem vietas un telpas filozofiem Tasmānijas Universitātes Austrālijā profesors Džefs Malpess (*Jeff Malpas*). Sākotnējo trijstūrveida jeb triangulāro struktūru, kurā savstarpēji sasaistīja vietu, cilvēku un cilvēka attiecības ar vietu, Malpess ar fenomenoloģijas un hermeneitikas starpniecību vēlāk paplašināja ar filozofisku kontekstu, asociējot vietu ar Martina Heidegera fundamentālajā ontoloģijā aprakstīto atklātību jeb atvērtību, kurā īstenojas cilvēka esamības eksistence un aktivitāte (Malpas 2012).

Malpess pievēršās arī telpas jēdziena interpretācijai, jo cilvēka un vietas attiecību un cilvēka aktivitātes skaidrojumam ir nepieciešama epistemoloģiskās dimensijas iekļaušana, kas kļūst iespējama ar transcendentālajai filozofijai raksturīgā telpas jēdziena izmantošanu: “Tāpat kā telpai, kurā radība darbojas, ir jābūt iemiesotai šīs radības aktivitātē, vai pat, mēs varētu teikt, pašā šajā radībā, jo rīcības aktors ir ievietots telpā, tāpat arī telpa tiešām ir iemiesota aktorā. Tas nozīmē, ka telpai ir jābūt pieejamai aktivitāti īstenojošajai radībai [..]. Tas ir tieši tas, ko ietver ideja par to, ka orientācija un virzība telpā balstās pielaidē kādai telpas reprezentācijai jeb “kognitīvajai kartei” apziņā” (Malpas 2008, 50). Malpess sasniegtajā filozofijas un ģeogrāfijas sintēzē apraksta, ko nozīmē domāt topogrāfiski, izmantojot vietas, telpas un citus ģeogrāfijas konceptus (Malpas 2017). Topoloģiskās hermeneitikas principus (Malpas 2022) filozofs lieto atsevišķo *vietu* pētījumos, piemēram, par lauku vēsturisko un mūsdienu nozīmi, par Jeruzalemes pilsētu u. c., integrējot reliģijpētniecības, ideju vēstures, migrācijas, urbānistikas, vēsturiskās atmiņas un identitātes pētījumu atklājumus, tādējādi iedrošinot filozofijas speciālistus šādu pieeju izmantot arī migrācijas un reliģisko kopienu pētniecībā.

Reliģiskās kopienas, vieta un to savstarpējās attiecības migrācijas kontekstā reliģijpētniecībā

Ar cilvēka ģeogrāfiju saistīto telpas un vietu jēdzienu filozofiskas izstrādnes sniedz metodoloģisko aprīkojumu, kas ir noderīgs arī reliģijzinātnē, ļaujot atvērt jaunas perspektīvas reliģisko kopienu pētniecībā vēsturiskā kontekstā Latvijā. Un savukārt reliģijzinātnes un reliģijas filozofijas atklājumi palīdz bagātināt un dziļāk izprast *vietu*.

Iespējams, ka Latvijas kā vietas un telpas uztveres apzināšanās varētu būt bijusi apgrūtināta ar telpu vienmēr saistītā laika jēdziena nepietiekama izvērsuma dēļ Latvijas kultūrā.

Pirmās Atmodas iespaidā 20. gadsimta sākumā latviešu kultūrā sāka iedzīvoties “mūžīgās Latvijas” jēdziens, kas ir sastopams joprojām. Šī nostādne ir viegli interpretējama reliģiskā kontekstā, jo, balstoties Evaņģēlijā, “eshatoloģijas un mūžības aspektā, tēvzemi esam mantojuši no mūsu šīs zemes tēviem un mātēm, un vienlaikus kā dalienu, par ko mums jāpateicas Kristum”, raksta svētais Romas pāvests Jānis Pāvils II, “tā visu, kas attiecas uz tēvzemju un cilvēka kultūru mantojumu, virza uz mūžīgo Tēviju” (Jānis Pāvils II 2014, 105–106).

Taču izskatās, ka pēc Latvijas valsts dibināšanas un līdz 1940. gada padomju okupācijai latviešu kultūrai neizdevās iegūt pašredzamību vēsturiskajā laikā mūžīguma jēdziena sekularizācijas dēļ. Latviešu sabiedrības vēsturiskā virzība uz sava valstiskuma izveidi sekularizēja mūžīguma izpratni tādējādi, ka tās galamērķis – valstiskums tika vienādots ar “mūžīgo Latviju”. Tādējādi laika uztveres īpatnību dēļ Latvijas kultūrā, šķiet, ir radušās arī telpas un vietas uztveres un apzināšanās grūtības.

Atkal pievēršoties reliģijas un migrācijas attiecībām, jānorāda, ka pētniecībā ņem vērā abu mijiedarbību: gan kā reliģijas iedvesmo migrāciju, pieaug vai mazinās tās dēļ, gan kā migrācijas pieredze ietekmē reliģiskos uzskatus, identitāti un praksi (Backford 2015).

Pētnieciskā jautājuma izvirzīšana par Latvijas reliģisko kopienu pētījumu migrācijas kontekstā vēsturiskā griezumā ļauj ieraudzīt reliģisko kopienu nozīmi kā īpašas *vietas* nozīmi un tās ietekmi uz Latvijas kā *vietas* un konkrētas *vietas* Latvijā attīstību.

Pirmkārt, reliģisko kopienu rašanās ir notikusi migrācijas iznākumā, ko ilustrē daži, spilgtākie piemēri.

Vispirms tas attiecas uz pašu Latvijas kristianizāciju viduslaiku nobeigumā, kas ir kristīgo reliģisko kopienu izveidošanās vēsturiskā sakne Latvijā. Pastāvot mākslīgi ieviestajam stereotipam par tautiskuma un kristietības nesamierināmo pretstatu, kas padomju okupācijas režīma laikā labi noderēja “antifašistiskās” propagandas un vēstures pārrakstīšanas nolūkos, kas nemitējās parādīt, ka “viss, kas bija nācis no vāciešiem, ir slikts”, faktiski nebija iespējams pētīt Latvijas kristianizācijas procesu. Šo un daudzu citu vēstures problēmu brīva pētniecība varēja atsākties tikai pēc Latvijas valsts atjaunošanas 1991. gadā. Tā, piemēram, vēsturnieks Andris Priede, izmantojot bagātīgu tādu avotu materiālu, kas Latvijā nav bijuši pieejami, ir parādījis Rīgas kā starptautiski nozīmīgas *vietas* izveidošanas motivāciju: tās dibinātāja bīskapa Alberta darbības jēga un motivācija kļūst saprotama saistībā ar viduslaikos tik svarīgo svētā Augustīna vēstures filozofijas koncepciju, saskaņā ar kuru no bīskapa gaidīja aktīvu līdzdalību “Dieva pilsētas” celtniecībā. Viņa nemitīgā ekonomiskā un politiskā rosība skaidrojama ar misiju darbam labvēlīgas vides izveidošanas mērķi (Solis 1999, 1, 3).

Reliģijpētniecības un reliģijas filozofijas konteksta izpēte ir nepieciešama *vietas* vārda un nozīmes skaidrojumā. Tā, piemēram, jaunākajos laikos ienākusies pārliecība, ka Livonijas Indriķa Hronikā Ikšķiles latīniski atveidotais vārds *Ykeskola* būtu jāsaista ar skolas jēdzienu (Tēlemanis 2005, 87), jau sen noraidīta, balstoties uz dažādām dokumentālām liecībām. Taču Ikšķiles vārda saistība ar skolu Indriķa interpretācijā tomēr pastāv un ir izskaidrojama ar viduslaiku hermeneitiski orientētās kultūras rakstības veidu, kad fakticitāte tiek papildināta ar simbolisku nozīmi, un Indriķis varētu būt apzināti izmantojis lībiešu vārda latinizējumā komponentu “-scola”, lai “radītu asociāciju ar šo vietu, kur misionāro darbību uzsāka bīskaps Meinards, kā ar kristietības skolu” (Auns 2005, 91).

Pēc reformācijas Vācijā, Mārtiņš Luters kā uz vienu no pirmajām vietām jaunās ticības sludinātājus nosūtīja uz Rīgu, ieliekot pamatus luterisko kopienu attīstībai Latvijā.

Savukārt kontrreformācijas laikā nodibinātā Jēzus Sadraudzības ordeņa biedri jeb jezuīti, ierodoties Latvijā pēc Livonijas kara 1582. gadā kopā ar Polijas karali Stefanu Batoriju, attīstīja misionāro darbību Rīgā, Cēsīs, Jelgavā, Daugavpilī, Ilūkstē, Skaistkalnē, Dagdā, Krāslavā, Alsungā un Jūrkalnē kā lielākajos misiju centros. Šīs reliģiskās kopienas ieguldījuma apguvi un izpēti minēto vietu sociālajā un kultūras attīstībā tikai pamazām sāk apzināties Latvijā, pievēršoties atsevišķu jomu izpētei kā, piemēram, jezuītu mākslas, arhitektūras un celtniecības pieminekļi (Ogle 2008). Tāpat Jezuītu darbība atstāja paliekošu ietekmi uz Katoliskās Baznīcas reliģisko kopienu atjaunošanu un turpmāko pastāvēšanu Suitu novadā Kurzemē un Latgales novadā (Kalvāne 2010, 29–30).

Ebreju migrācija no vācu un poļu zemēm uz Kurzemi Latvijā 16. gadsimtā aizsāka jūdu reliģisko kopienu vēsturi Latvijā (Dribins et al. 2001).

Slāvu tirgotāju migrācija no Ukrainas un Baltkrievijas rietumdaļām uz Zemgales un Kurzemes hercogistēm 17.–19. gadsimtā kļuva par pamatu uniātu reliģisko kopienu attīstībai (Plenne 2022). Pēc Latvijas valstiskās neatkarības atgūšanas uniātu jeb grieķu katoļu reliģiskās dzīves atjaunotne noritēja draudzē, kam tika atvēlēta kapela Romas Katoļu Sāpju Dievmātes baznīcā Rīgā: tur uz dievkalpojumiem pulcējās arī padomju laikā Latvijā izveidojušās ukraiņu mazākumtautības grupas lūdzēji. Pēc Ukrainas kara bēgļu pieplūduma Rīgā 2022. gadā šī reliģiskā kopiena pieauga daudzkārtīgi un ir kļuvusi par ukraiņu grieķu katoļu garīgo centru Latvijā.

Uz Vidzemi, Valmiermuižas *vietu*, no Vācijas 1729. gadā imigrējušās Hernhūtes brāļu draudzes misionāri uzsāka darbību, kas cauri dažādiem sarežģījumiem vainagojās ar Hernhūtes kustības izveidošanos, kas aptvēra vairāk nekā 30 draudzes ar uzceltiem apmēram 100 saiešanas namiem un ap 20 000 cilvēku Vidzemē. Ļoti iespaidīgo Brāļu draudžu devumu Latvijas kultūrā,

izglītībā un pašapziņā čehu baltists Pāvels Štolls ir mūsdienīgi analizējis Latvijas un Čehijas vēsturisko un kultūras attiecību kontekstā, ņemot vērā Vidzemes hernhūtiešu izcelsmi no Bohēmijas *vietas* (Štoll 2013).

Pēc Pareizticīgās Baznīcas shizmas Krievijā 17. gadsimta otrajā pusē, bēgot no vajāšanām par pretošanās Baznīcas reformai, Latvijā kā vienā no piespiedu migrācijas galapunktiem iekārtojās krievu vecticībnieki, kas veidoja savdabīgu reliģiski etnisko kopienu. Tā patlaban ir pasaulē lielākā vecticībnieku reliģiskā kopiena ar centru Rīgas Grebenščikova draudzē un ir vispilnīgāk saglabājusi Pomoras bezpriesteru vecticībnieku kultūras tradīcijas. LU FSI Reliģijas filozofijas un reliģijpētniecības grupas vadošā pētniece Nadežda Pazuhina, sākot ar Vācijā izdoto disertācijas monogrāfiju (Pazuhina 2009), ir turpinājusi sistemātisku un visaptverošu vecticībnieku reliģiski etniskās kopienas izpēti.

Otrkārt, migrācija ir ietekmējusi Latvijas reliģisko ainavu, kā arī reliģisko kopienu demogrāfisko struktūru un tādējādi arī reliģiskās prakses. Jāpiebilst, ka no reliģijpētniecības skatpunkta te var arī apskatīt jautājumu par reliģisko prakšu migrāciju. Kā piemēru var minēt lietuviešu un poļu migrantu ienākšanu pirmskara Latvijā, kuri reliģiskajā dzīvē integrējās Latvijas Katoliskās Baznīcas draudzēs, kur arī saņēma atbilstīgu pastorālo aprūpi (Grzybowski 2023).

Padomju koloniālpolitikas veicinātās migrācijas dēļ padomju okupācijas laikā Latvijā ienāca jaunas etniskās grupas un, atjaunojoties reliģiskajai dzīvei pēc valstiskās neatkarības atgūšanas, varēja veidoties jaunas reliģiskās kopienas, kā, piemēram, Armēņu Apustuliskā Baznīcu, Pareizticīgai Baznīcai piepulcētās gruzīnu draudzes; pareizticīgo draudžu locekļu skaits ir ievērojami palielinājies pieaugušās krievu klātbūtnes dēļ Latvijā, no VDK vajāšanām padomju Ukrainā un Krievijā uz Latviju atbēgušo krievu baptistu un evaņģēlisko kristiešu draudzes, savu identitāti atguvušo, kādreiz “krievvalodīgajiem” pieskaitīto poļu katoļu draudzes un citas.

Treškārt, reliģijpētniecības un cilvēka ģeogrāfijas saskarsmes punktu meklējumos migrācijas pētniecībā pirmajai ir iespēja piedāvāt jaunas pētniecības perspektīvas, jēdzienus un laukus. Proti, pavisam inovatīvas migrācijas pētījumos ir reliģiskās migrācijas un misionārās migrācijas konceptualizācijas.

Reliģiskās migrācijas (*religious migration*) jēdziens savukārt ļauj izpētīt reliģiju kā nozīmīgu migrācijas faktoru, kam tiek pievērsta aizvien lielāka nozīme, proti, migrācija dažādu reliģisku motīvu dēļ. Vēlreiz kā piemēru varētu pieminēt Latvijā strauji izaugušo vjetnamiešu kopienu, kura meklē drošu un mierīgu *vietu* savas ticības praktizēšanai, kas ir apgrūtināta joprojām komunistu pārvaldītajā dzimtenē.

Misionārā migrācija saistās ar to, ka Baznīca vai denominācijas sūta misiju kalpojumā uz dažādām zemēm savus piederīgos – misionārus, lai tie pildītu dažādus Baznīcas vai denominācijas vadības uzliktos pienākumus saskaņā ar Baznīcas vai denominācijas sūtību. Teoloģija un reliģijzinātne strādā, lai izpētītu misiju vēsturisko pieredzi, to kritiski izvērtētu un spētu piedāvāt jaunus, atbilstīgākus risinājumus (Hanciles 2003). Dodoties uz citādas kultūras un pat reliģijas zemēm, misionāriem ir labi jāpārzina vietējie apstākļi, valoda un īpatnības, lai pietiekami lielā mērā iekļautos vietējā sabiedrībā. Tāpēc, piemēram, Romas Pontifikālajā Gregora universitātē var iegūt doktora grādu misiju teoloģijā, kas tādām speciālistam ļauj sniegt lietpratīgus padomus garīdzniekiem, reliģiskajām personām u. c., kas dodas misiju darbā. Studiju laikā studenti apmeklē dažādas zemes, par kuru reliģiju mācās, piemēram, Japānu, lai iepazītu šintoismu, Indiju – lai iepazītu hinduismu utt. Par svarīgu izpētes priekšmetu mūsdienās ir kļuvusi misionārās darbības izpēte un modelēšana saistībā ar migrāciju (Frederiks 2022). Iepriekš apskatītajos vēsturiskajos piemēros kā misionāro migrāciju varētu aprakstīt kristietības sākumu Latvijā, luterisko un Brāļu draudžu sludinātāju ierašanos un jezuītu ordeņa darbību.

Taču ir pētāma arī mūsdienu misionārā migrācija Latvijā, jo, piemēram, Latvijas katoļu draudzēs kalpo priesteri no Polijas, Spānijas, Nigērijas, Slovākijas, Indonēzijas, Ukrainas u. c. *vietām*, kas ienes atšķirīgas krāsas Latvijas tradicionālo garīgo prakšu un reliģisko kopienu dzīves audeklā. Rīgā, Neokatehumenāta kustības seminārā pulcējušies jaunieši no ASV, Francijas, Spānijas, Lietuvas u. c. valstīm, kas aicināti aizpildīt priesteru trūkumu Latvijā un gatavojas kalpošanai šeit. Visjaunākajos laikos Latvijā ienākuši arī jauni reliģiskie ordeņi un kongregācijas, kā, piemēram, *Opus Dei* ar biedriem no Spānijas, Meksikas un Brazīlijas; *Pro Sanctitae* ar māsām no Maltes un Beļģijas, laju Karmela Ekleziālā kustība ar jaunienācējiem no Itālijas un citi.

Savukārt migrācijas pētniecība un terminoloģija ļauj ieraudzīt un smalkāk interpretēt reliģisko kopienu vēsturi un tagadni. Tā, piemēram, piespiedu migrācijas izpratne ļāva atklāt tās ietekmi uz Latvijas Katolisko Baznīcu divu totalitārisma režīmu laikā, konstatējot tās ietekmi uz Baznīcas pastorālās darbības iespējām.

Piespiedu migrācijas jēdziens lietojams arī attiecībā uz ukraiņu kara bēgļiem Latvijā. Ar vietas pētniecības metodoloģisko aprīkojumu projektā bija iespējams aprakstīt šīs grupas raksturu un mijiedarbību ar vietējo sabiedrību. Proti, balstoties uz principu, ka migrants mītnes zemē ierodas, ja tā var teikt, kopā ar savu *vietu*, koncepts “Ukraina Latvijā” tika izvēlēts kā vispiemērotākais, lai raksturotu sabiedrības un kara bēgļu atbraucēju kopienas mijiedarbības procesu 2022. gadā Latvijā. Šajā mijiedarbībā atklājās ne tikai cilvēku pārvietošanās no vienas

pasaules *vietas* uz citu, kā to apgalvo klasiskā migrācijas definīcija, bet tā izskatās kā noteiktas vietas – Ukrainas – iemiesojums Latvijas sabiedrībā: sākot ar vērtībām un attieksmēm, beidzot ar Ukrainas reģionu kulinārijas daudzveidību. Citiem vārdiem sakot, mēs saskaramies ar migrāciju, kas Latvijai atnes pašu *vietu* – pašu Ukrainu ar tās reģionālajām atšķirībām, dzīvesveidu, identitāti, attieksmi, mijiedarbību un vērtībām. Šeit noteicošais ir nevis integrācijas jēdziens, bet gan doma par savas vietas saglabāšanu mītnes zemē un domāšanu par atgriešanos pēc iespējas ātrāk, jo “pasaule patiešām parādās tikai vietā un caur to – tā ir vietā un mūsu pašu atrašanās vietā (Malpas 2018, 12).

Reliģijpētniecība ļauj izpētīt un parādīt reliģisko kopienu, tai skaitā misionāru nozīmi Baznīcas veiktās pastorālās aprūpes jomā, kas ir valsts pārvaldes līmenī vēl tikai atklājams milzīgs resurss jaunpienācēju integrācijā Latvijas sabiedrībā.

Tādējādi var secināt, ka cilvēka ģeogrāfijā būtisko konceptu filozofiskā interpretācija var tik izmantota kā metodoloģisks rīks reliģijpētniecībā, paverot jaunas pētnieciskās perspektīvas kā reliģisko kopienu vēstures, tā arī mūsdienu migrācijas un reliģijas attiecību pētījumos. Pasaulei strauji mainoties, notiekot aizvien jauniem un neparedzamiem migrācijas procesiem un meklējot interpretācijas iespējas straujām sabiedrības un reliģisko kopienu dzīves izmaiņām, tieši filozofiskā vietas konceptualizācija ļauj atklāt migrācijas un vietējās sabiedrības mijiedarbības raksturu tik ātri, cik vien tas iespējams, lai tālāk varētu tikt izstrādāti rīcībpolitikas ieteikumi un rekomendācijas iesaistītajām sabiedrības institūcijām un grupām. Detalizētāku migrācijas veidu kā piespiedu, reliģiskās un misionārās migrācijas jēdzienu iesaistīšana gan, no vienas puses, reliģisko kopienu, gan, no otras puses, migrācijas procesu izpētē paver jaunas pētniecības perspektīvas, atbildot uz mūsdienu migrācijas procesu izpētes izaicinājumiem.

Raksts izstrādāts Valsts Pētījumu programmā DemoMigPro (VPP-Letonika_2021/4-0002) – “Jauni izaicinājumi demogrāfijas un migrācijas procesu izpētei latviskas un eiropiskas zināšanu sabiedrības attīstībai”.

Citētie darbi

- Aitken, S. & Valentine, G. (2006). *Ways of Knowing and Ways of Doing Geographic Research. Approaches to Human Geography Philosophies, Theories, People and Practices*. Sage: L.A., Lnd., New Dely, Singapore, Wash. DC. DOI: 10.4135/9781446215432.n1
- Auns, M. (2005). Ikšķiles vārds viduslaikos. *Ikšķiles Almanahs*. Veltījums Ikšķiles 820. gadadienai. *Ikšķile*, 2005, 89.–92. lpp.

- Beckford, J. A. (ed.). (2015). *Migration and Religion*. UK: Elgar.
- Cresswell, T. (2004). *Place: A Short Introduction*. Oxford: Blackwell.
- Cresswell, T. (2008). Place: Encountering Geography as Philosophy. *Geography*, Vol 93, Part 3, Autumn, pp. 132–139. DOI: 10.1080/00167487.2008.12094234
- Dribins, L., Gūtmanis, A., Vestermanis, M. (2001). *Latvijas ebreju kopiena: Vēsture, traģēdija, atdzimšana*. Rīga: Latvijas Vēsturnieku komisija. 2001: <https://archive.jpr.org.uk/object-lv1>
- Frederiks, M. and Nagy, D. (eds.). (2016). Religion, Migration and Identity. Methodological and Theological Explorations. Series: *Theology and Mission in World Christianity*, Volume 2. Brill.
- Frederiks, M. Th. (2022). Mission and Migration: Mapping Methodological, Historical, and Theological Perspectives'. Kirsteen Kim, and Alison Fitchett-Climenhaga (eds), *The Oxford Handbook of Mission Studies*. Oxford Handbooks, pp. 670–687. DOI: 10.1093/oxfordhb/9780198831723.013.39
- Grzybowski, J. (2023). Catholic Ministry Among Polish Economic Emigrants in Latvia and Estonia (1928–1939). *OIKOS: lietuvių migracijos ir diasporos studijos* 2023, nr. 1 (35), DOI: 10.7220/2351-6561.35.2
- Hanciles, J. J. (2003). Migration and Mission: Some Implications for the Twenty-First-Century Church. *International Bulletin of Missionary Research*, 27 (4), pp. 146–153. DOI: 10.1177/239693930302700401
- Jānis Pavils II. (2014). *Atmiņa un identitāte*. Rīga: Mieram tuvu.
- Kalvāne, S. (2010). Ieskats Latgales katoļu baznīcu grāmatu krājumos (18.–20. gs.). *Via latgalica. Humanitāro zinātņu žurnāls*. Latgalistikys kongresu materiāli. II. Rēzekne: Rēzeknes Augstskola, 2010, 29.–41. lpp.
- Malpas, J. (2008). *Place and Experience*. A Philosophical Topography Second edition. Routledge: Lnd., NY.
- Malpas, J. (2012). *Heidegger and the thinking of place. Explorations in the Topology of Being*. The MIT Press: Cambr., Massach., Lnd.
- Malpas, J. (2012). Putting Space in Place: Philosophical Topography and Relational Geography. *Environment and Planning D: Society and Space*, 30 (2), pp. 226–242. DOI: 10.1068/d20810
- Malpas, J. (2017). *Thinking topographically. Place, space, and geography. Cannocchiale: rivista di studi filosofici. Edizioni Scientifiche Italiane SpA. XLII*, 1–2, pp. 25–53.
- Malpas, J. (2018). *Place and experience. A Philosophical Topography*. Second edition. Routledge: Oxon, New York.
- Malpas, J. (2022). The Centrality of Philosophical Hermeneutics. *Analecta Hermeneutica*. International Institute for Hermeneutics. 14. 2a https://www.iih-hermeneutics.org/_files/ugd/f67e0f_44aa8719e7c446219be2edea42b2a67.pdf
- Ogle, K. (2008). *Societas Jesu ieguldījums Latvijas arhitektūras un tēlotājas mākslas mantojumā*. Disertācija. Rīga: Latvijas Mākslas akadēmijas Mākslas vēstures institūts, 2008.
- Pavlík, Z. (ed.). (2000). 100 Years of Teaching Demography at the Charles University. *Position of Demography Among Other Disciplines*. Department of Demography and Geodemography Charles University in Prague, Faculty of Science. Prague, pp.7–9.
- Pazuhina, N. (2009). *Kulturpraktiken der russisch-orthodoxen Altgläubigen Lettlands. Erfahrungen von Stabilität und Wandel in priesterlosen Gemeinschaften (1920–1939 und 1991–2006)*. Saarbrücken: Südwestdeutscher Verlag für Hochschulschriften, 271 S.
- Plenne, V. F. (2022). Uniāti Latvijas teritorijā 17.–19. gadsimtā. *Reliģiski-filozofiski Raksti. XXXII*. Latvijas Universitātes Filozofijas un socioloģijas institūts: Rīga, 122.–172. lpp.
- Solis. (1999). Alberts no Brēmenes – bīskaps un valstsvīrs. Kristīgā avīze *Solis*, Nr. 19/20, 1999. gada 4.–10. jūnijs.

- Sula, A. (2012). Philosophy through the Macroscope: Technologies, Representations, and the History of the Profession. *The Journal of Interactive Technology&Pedagogy*.
<http://jitp.commons.gc.cuny.edu/2012/philosophy-through-the-macroscope-technologies-representations-and-the-history-of-the-profession/>
- Štoll, P. (2013). *Lotyšská kultura a Jednota bratrská: České kontexty lotyšských kulturních tradic v 17.-20. st.* Praha: Karolinum.
- Taivans, L., Kriķis, J., Lāce, R., Petričenko, A., Striževska O., Siliņēviča D. (2021). Vjetnamiešu saskarsmes kultūra. Antropoloģisks ziņojums Vietnamese Communicative Style. An Anthropological Approach. *Latvijas Universitātes Raksti*, 819. sēj. Orientālistika. 144.-155. lpp. Rīga: Latvijas Universitātes Humanitāro zinātņu fakultāte.
- Tēlemani, G. M. (2005). Par vecākās vācu pils Vidzemē – Ikeskolas – nosaukumu. *Ikšķiles Almanahs*. Veltījums Ikšķiles 820. gadadienai. *Ikšķile*, 2005, 87.–88. lpp.
- Zanfrini, L. (ed.). (2020). *Migrants and Religion: Paths, Issues, and Lenses. A Multidisciplinary and Multi-Sited Study on the Role of Religious Belongings in Migratory and Integration Processes*. Brill.

Reliģiskās kopienas krīžu situācijās: starp saliedēšanu un marginalizāciju

Nadežda Pazuhina

Latvijas Universitātes Filozofijas un socioloģijas institūts

Pēdējo trīs gadu notikumu ķēde, kuru iesāka COVID-19 pandēmija un tās izraisītās sociālās un ekonomiskās sekas un joprojām turpina karš Ukrainā, kura sekas šobrīd vēl ne tikai nav precīzi aptveramas, bet nav arī līdz galam paredzamas, pagaidām tiek uztverta drīzāk caur novērojumu, emociju un līdzdalības prizmu, nekā racionāli analizēta un šķetināta, ņemot vērā politiskos, ekonomiskos un kultūras kontekstus.

Saspīlētā situācija liek meklēt risinājumus ne tikai valsts institūciju līmenī, bet rosina dažādu sabiedrības grupu domu apmaiņu, kā arī individuālajā līmenī piespiež pieņemt izšķirošus lēmumus, pārvērtēt līdzšinējos uzskatus un reizēm krasi mainīt saskarsmes loku. Krīzes situācijās aktualizējas vērtību, jēgas un piederības jautājumi gan kolektīvajā (sabiedrības, kopienu) diskursā, gan individuālajā refleksijā, jo krīzes pārvarēšana ir saistīta ne tikai ar politiskiem vai ekonomiskiem lēmumiem, bet arī ar nepieciešamību atrast vērtību orientierus jaunajā situācijā.

Jautājums par visai sabiedrībai nozīmīgām kopīgām vērtībām aktualizē arī reliģijas un reliģisko kopienu lomu mūsdienās. Latvijas gadījumā svarīgi ir ņemt vērā gan vēsturiski izveidojušās dažādu konfesiju kristiešu kopienas, kurām ir visnotaļ dziļas kultūras un sociālās saknes Latvijas kultūrainavā, gan arī tās reliģiskās organizācijas, kuru darbība Latvijā tika atjaunota vai tikai sāka attīstīties pēdējo 20–30 gadu laikā. Turklāt mūsdienu Latvijas sabiedrības dažādas grupas piešķir atšķirīgu nozīmi un vietu kopējā kultūrtelpā arī tām reliģiskajām kopienām, kuras daudzus gadsimtus pastāv Latvijas teritorijā – katoļiem, luterāņiem, vecticībniekiem, pareizticīgajiem, jūdaistiem. Tieši šīs atšķirības, kuras pārstāv dažādu reliģiju (un konfesiju) kopienas un kurām ir ne tikai dogmatiski teoloģiskais, bet arī kultūras pamats, veido mūsdienās vēl nopietni neizvērtēto resursu gan sabiedrības saliedēšanai uz savstarpējās cieņas un iecietības pamata, gan arī (kultūrsociālās) marginalizācijas potenciālu.

Šajā rakstā aplūkosim divas mūsdienu akadēmiskajos pētījumos izplatītās pieejas reliģisko kopienu pieredzes izpratnei: kultūrvēsturisko un sociāli politisko skatpunktus, kuri rosina un ievirza atcerēšanas diskursus sabiedrībā. Pievēršoties pieejām reliģisko kopienu

pētījumos, apkoposim galvenās tendences, kas ir vērojamas reliģijpētniecībā pēdējā desmitgadē.

Reliģisko kopienu pētījumu kultūrvēsturiskā dimensija

Reliģijpētniecības kontekstā ir iespējams iezīmēt dažādus problēmu lokus un pieejas, kuras parasti uzsver kādu noteiktu reliģijas fenomena vai reliģisko prakšu aspektu. Vēsturiski senākais skatpunkts, kas joprojām nav zaudējis savu aktualitāti, ir reliģisko uzskatu un institūtu izpēte vēsturiskajā perspektīvā, sasaistot to rašanos un attīstību ar plašākiem procesiem sabiedrībā. Nereti reliģijas ietekme tiek aplūkota kā būtisks faktors, kas raksturo sabiedrību kopumā (piemēram, noturīgs priekšstats par Eiropas kultūras kristīgajiem pamatiem) vai tās daļu (hernhūtiešu brāļu draudzes ietekme uz Vidzemes latviešu zemnieku kolektīvo pašapziņu, viņu pašorganizācijas un izglītības praksēm). Šie pētījumi tematizē gan reliģiskās doktrīnas un reliģisko rituālu specifiku, gan konceptualizē reliģisko pieredzi kā neatņemamu kultūras vēstures sastāvdaļu. Pētnieku uzmanības centrā ir galvenokārt reliģisko ideju vēsture, iekļaujot reliģijas fenomenu reliģijas filozofijas vai reliģijas vēstures kontekstā. Pašas reliģiskās kopienas tiek aplūkotas kā konkrētu draudžu kopums un pētītas caur to vēstures prizmu, atklājot reliģiskās dzīves institucionālo uzbūvi vai reliģijas sekotāju pašorganizācijas mehānismus. Latvijas historiogrāfijā pēdējās desmitgadēs ievērojamu vietu ieņem dažādu kristietības konfesiju draudžu vēstures pētījumi, kā arī ieskati citu reliģisko organizāciju vēsturē (piemēram, Zelča-Sīmansone 2018, Štolls 2016, Gavrilin 2013). Nozīmīgs virziens gan holokausta un “tumšās vēstures” apzināšanas kontekstā, gan arī dziļākajā Latvijas kultūrvēstures izpētē ir arī ebreju kopienas vēsture (piemēram, jaunākā grāmata: van der Steina, Runce 2023).

Vēsturiskā perspektīva iezīmē arī konkrētāku konceptuālo pētījumu ievirzi uz reliģiju kā kultūras fenomenu, paverot iespēju domāt par reliģiskās pieredzes formām – gan materiālajā, gan nemateriālajā veidolā – kā par kultūras mantojuma sastāvdaļu. Šāds, zināmā mērā reliģiskās atšķirības neitralizējošais skatījums ir raksturīgs jau 19.–20. gadsimta mijas mākslas pētniekiem, un 20. gadsimtā tas izkristalizējās par kultūras mantojuma daudzveidības koncepciju (UNESCO). Šo skatpunktu varēja pielāgot pat visai tendenciozās un izteikti ateistiskās padomju kultūras politikas režģim, aprakstot “kulta objektu” – dievnamu, dievkalpojuma grāmatu, svētbilžu, citu dievkalpojumā izmantojamo priekšmetu – māksliniecisko vērtību. Nereti tā bija vienīgā iespēja glābt tos no iznīcināšanas un saglabāt nākamajām paaudzēm kaut vai muzeju eksponātu statusā. Atcerēsimies kaut vai grāmatu sēriju

„Latvijas PSR arhitektūras un mākslas pieminekļi”, kuras autori bija tālaika labākie dažādu jomu speciālisti – profesionālie arhitekti, arhitektūras un mākslas vēsturnieki, arheologi, restauratori. Ar padomju režīma sabrukumu daļēji mainījās arī attieksme pret sakrālo mantojumu, saskatot tajā ne vien universālu māksliniecisko vērtību un reģionālu kultūras specifiku, bet pievēršot uzmanību arī tā reliģiskajam, sakrālajam saturam. Izdevniecības “Neputns” sērija “Sakrālās arhitektūras un mākslas mantojums ...” ir labs šādas zinātniski rūpīgas un pret reliģisko tradīciju iejūtīgas pieejas paraugs.

Sakrālās pieredzes dažādību un daudzveidību sāka apzināties kā organisku kultūrainavas sastāvdaļu, piešķirot vērtību ne tikai materiāli tveramām formām, bet arī nemateriālajam mantojumam. Lai gan tradicionāli nemateriālā kultūras mantojuma izpratne Latvijā drīzāk bija saistīta ar folkloras izpēti un kopšanu, paplašinot to arī ar amatniecības tradīciju aprakstu, saglabāšanu un rekonstrukciju (Karlsone 2022), arī reliģisko kopienu pieredze pakāpeniski nonāca pētnieku uzmanības lokā.

Iespējams, viens no spilgtākajiem piemēriem, kas apliecināja reliģiskās kopienas centienus nostiprināt savas kultūras identitātes statusu ne tikai Latvijas, bet arī starptautiskajā mērogā, ir biedrības Etniskais kultūras centrs “Suiti” darbs suitu kultūras mantojuma saglabāšanā un popularizēšanā, uzsverot tā organisko saikni ar reģiona kultūrainavu, kurai ir raksturīga dažādu tautību (latviešu, lībiešu, poļu un vācu) kultūru mijiedarbība plašākā katoļu tradīciju ietvarā. Suitu kultūrtelpas iekļaušana UNESCO Pasaules nemateriālā kultūras mantojuma sarakstā 2009. gadā, uzsverot bažas par to, ka šī mantojuma saglabāšana un nodošana nākamajām paaudzēm ir apdraudēta, radīja rezonansi Latvijas sabiedrībā (*UNESCO aizsardzība* 2019), kā arī kļuva par ieganstu pārdomām par konsekventāku kultūrpolitisko pieeju nemateriālā kultūras mantojuma dokumentēšanai un pētniecībai. Lai gan visai akadēmiski pētnieciskajai jomai Latvijā raksturīgās finansējuma problēmas liek šķēršļus intensīvākam darbam, tomēr UNESCO statuss uzliek pienākumus arī valsts institūcijām iesaistīties un atbalstīt projektus, kuru mērķis ir suitu kultūras mantojuma saglabāšana un iedzīvināšana (sk., piemēram: *Glābšanas un attīstības plāns* 2021).

Pētījumi ar kultūrvēsturisko ievirzi nenoliedzami korelē arī ar pārmaiņām kultūras politikā, kurā nemateriālajam kultūras mantojumam pievērš arvien lielāku uzmanību. Nemateriālā kultūras mantojuma likums (2016) tiesiskajā līmenī atspoguļo ne tikai nemateriālā kultūras mantojuma kā kultūras savdabības un daudzveidības resursa konceptuālo izpratni, bet nostiprina arī institucionāli organizatoriskos pamatus nemateriālā kultūras mantojuma elementu apzināšanai, sasaistot to ar UNESCO Konvencijas par nemateriālo kultūras mantojumu (pieņemta 2003. gadā, Latvija pievienojās 2005. gadā) izpratni (*Nemateriālā kultūras*

mantojuma likums 2016, 2.–4. pants). Likuma 8. pants īpaši uzsver kopienu līdzdalību nemateriālā kultūras mantojuma saglabāšanā (*ibid.*). 2017. gadā izveidotais Nacionālais nemateriālā kultūras mantojuma saraksts reprezentē nozīmīgāko Latvijas kultūrtelpā, kura ietver tradīciju un kultūras prakšu daudzveidību, kas vēsturiski izveidojās Latvijas teritorijā un ir senāka nekā Latvijas politiskā vēsture (Par nemateriālo kultūras mantojumu). Līdzās etnisko un reģionālo kopienu kultūrtelpas elementiem 2022. gadā šajā sarakstā tika iekļauta arī Latvijā dominējošā bezpriesteru pomoriešu virziena vecticībnieku baznīcas zīmju dziedāšanas (*znamennyj raspev*) tradīcija, kas nenoliedzami ir svarīgs žests, lai pievērstu plašākas sabiedrības uzmanību šai etnorelīģiskajai kopienai, vienlaikus atzīstot tās tradīcijas par Latvijas sabiedrībai nozīmīgām (Ruka 2022).

Reliģiju pētījumu kultūrvēsturiskajai dimensijai ir ievērojams potenciāls kultūras dialoga uzturēšanā, cieņas un iecietības veicināšanā sabiedrībā, kura vēlas būt iekļaujoša un demokrātiska. Dažādu reliģisko kopienu līdzpastāvēšanas pieredze Latvijā sniedz iespēju apkopot to kā kultūras modeļus, kas var būt izmantojami mūsdienās un arī nākotnē.

Reliģisko kopienu pētījumu sociāli politiskā dimensija

Atšķirībā no kultūrvēsturiskās dimensijas, kurā reliģiju izceļ kā ideju vēstures komponenti, bieži vien, neitralizējot teoloģiskās (doktrinālās) pretrunas pieredzes un tradīciju daudzveidības vārdā, reliģijpētniecības pievērstā uzmanība sociāli politiskajiem aspektiem ir saistīta galvenokārt ar interesi par reliģijas socioloģiju, par reliģisko ideju sekotāju sociāli politisko portretu, kā arī par sociāli politisko potenciālu, kas joprojām piemīt reliģiskajām grupām. “Reliģiju atgriešanās” akadēmiskajā un mediju diskursā daļēji notika jau 1990. gados, apšaubot apgaismības idejās balstītā sabiedrības sekularizēšanās teoriju. Globalizācijas procesi, kuri 20.–21. gadsimta mijā lika atteikties no eiropocentriskā skatījuma, apliecināja ne tikai reliģiju dzīvotspēju, bet arī reliģiskā fundamentālisma pieaugumu sasprindzinātā ģeopolitiskajā situācijā, kuru pretstata tolaik populārajai Semjuela Hantingtona (*Samuel Phillips Huntington*) civilizāciju sadursmes (*clash of civilizations*) koncepcijai izvirzīja vācu izcelsmes amerikāņu sociologs un politologs Martins Rīsebrods (*Martin Riesebrodt*). Viņš pievērsa uzmanību tam, ka reliģijas (arī kristietība un islāms) joprojām tiek instrumentalizētas kā politiskais un morālais faktors ne tikai Austrumu patriarhālajās sabiedrībās, bet arī Rietumos (Riesebrodt 2000).

Sekulārisma diskursu nomainīja terminoloģiski ne visai precīza “postsekulārās sabiedrības” koncepcija, kura no jauna pievērsa uzmanību tam, ka reliģijas gan kā ideoloģijas, gan to institucionālās formas 20. gadsimtā īsti nebija pazudušas, vienkārši to mijattiecības ar

valsts institūcijām un dažādām sabiedrības grupām ir mainījušās. Tomēr tas nenozīmē, ka reliģija ir zaudējusi savas pozīcijas un autoritāti (Nynäs, Lassander etc. 2012).

Būtisks pagrieziens postsekulārās sabiedrības modeļa konstruēšanā bija saistīts ar migrāciju pētījumiem un mēģinājumiem izprast migrācijas procesu sociālos un politiskos aspektus. Īpaša uzmanība saiknei starp migrāciju un reliģiju tika pievērsta socioloģiskajos pētījumos tajās valstīs, kurās imigrācija bija daļa no valdības politikas (piemēram, Vācijā) un imigranti pārstāvēja lielākoties musulmaņu vai kādas citas reliģiskās kopienas, kuru uzskati un tradīcijas atšķīrās no ieceļotāju jaunajā mītnes zemē vēsturiski izveidojušās reliģiskās ainavas. Reliģiskajai identitātei sāka pievērst uzmanību kā raksturīezīmei, kura izceļ kādas sociālās grupas atšķirību, bieži vien stigmatizējot tās pieredzi, pretnostatot šai grupai piederīgos galvenokārt kā “svešus”, “citādus” šķietami homogēnai “mēs”-grupai. Daži pētnieki saskatīja šajā tendencē rasisma izpausmēm līdzīgu “nobīdi” no rases uz ticību (Grillo 2010, 50–71).

Vienlaikus, analizējot ar imigrantu iekļaušanos viņus uzņemošajā sabiedrībā saistītās problēmas, reliģiskos faktorus sāka pielīdzināt tiesiski politiskajiem un sociāli ekonomiskajiem integrācijas faktoriem (Penninx, Garcés Mascareñas 2016). Latvijā šai problēmai konsekventi pievērsa uzmanību orientālists Leons Taivāns (piemēram, Taivāns 2016, 7–13). Analizējot integrācijas procesus Latvijas kontekstā, tiek tematizēts galvenokārt etniskās un lingvistiskās identitātes aspekts, līdz šim praktiski nepievēršot uzmanību reliģiskajam faktoram (Volkovs 2018; Kaprāns, Mieriņa, Saulītis 2020). Viens no nedaudziem mēģinājumiem aplūkot dažādu etnisko grupu sarežģītās mijattiecības vienas reliģiskās kopienas ietvaros ir Inetas Lansdovnes pārdomas par starpetniskā izlīguma praksēm Latvijas Baptistu draudžu savienības darbībā (Lansdovne 2021).

Secinājumu vietā: reliģiskās identitātes integratīvais / marginalizējošais aspekts

20. gadsimta otrā pusē, pēc vācu izcelsmes amerikāņu kultūrvēsturnieka Hansa Ulriha Gumbrehta (*Hans Ulrich Gumbrecht*) domām, ir laika posms, kad ir būtiski mainījusies pagātnes (un arī vēstures procesa) izpratne. Tas nav saistīts tikai ar postmodernisma filozofijā pausto skeptisko attieksmi pret metanaratīviem, kas visspilgtāk ir atspoguļots 1979. gadā izdotajā Žana Fransuā Liotāra (*Jean-François Lyotard*) grāmatā “Postmodernais stāvoklis” (Lyotard, 1979), bet arī ar pēckara paaudzes principiāli atšķirīgo vēsturiskās realitātes pieredzi, kurā par noteicošo kļuva “nepabeigtā pagātne”, t. i., latentī klātesošās daudzas “nepabeigtas” pagātnes, kuras transformē arī priekšstatu par iespējamo nākotni, liedzot

dzīvot apgaismības laikmetā iedibinātajās progresa kategorijās, ticēt virzībai uz priekšu (nākotni) un pieredzētā aiziešanai (un atstāšanai) pagātnē.

Atšķirīgas pagātnes saduras ne tikai dažādu sabiedrības sociālo grupu, par ko rakstīja Pjērs Norā (*Pierre Nora*, Nora 1989, 7–24), bet arī vienas kopienas vai indivīda biogrāfijā. Tādējādi reliģiskā kopiena savā iekšienē nemitīgi pārdzīvo pagātnes notikumu ietekmi, bieži vien šādi atbildot uz laikmetīgās situācijas izaicinājumiem. Tā, krusta kari Katoļu baznīcā tika no jauna aktualizēti un pārstrādāti (Romas pāvestu Jāņa Pāvila II un Benedikta XVI kristietības pagātnes kļūdu (t. sk. krusta karu nožēlošana) atzīšana attiecīgi 2000. un 2011. gadā). Latvijas Pareizticīgās baznīcas vēsturiskā saikne ar Krievijas impēriju tika stigmatizēta 20. gadsimta divdesmitajos gados, bet vairāk vai mazāk šī traumatiskā pagātnes pieredze tika pārvarēta, dibinot jaunus juridiskos pamatus attiecībām starp valsti un baznīcu. Savukārt mūsdienu politiskajā un akadēmiskajā diskursā tiek uzsvērtā konkordāta būtiska nozīme Latvijas politiskās vēstures kontekstā, tādējādi veidojot pozitīvu attieksmi arī pret visas katoļu kopienas ieguldījumu Latvijas valstiskuma stiprināšanā (Runce, Volohovs 2021). Tikmēr, piemēram, vecticībnieki joprojām drīzāk tiek raksturoti kā savrup stāvošie savādnieki, un tikai pēdējās desmitgades publikācijas pakāpeniski mainīja priekšstatus par Latvijas vecticībnieku kopienas vietu Latvijā un kopienas lomu starpkaru posmā.

Krīzes situācijas izceļ arī šķietami marginālo pieredzi un padara redzamas tās grupas, kuras bija mazāk pamanāmas publiskajā telpā. Vienlaikus publiskajā diskursā, kas atspoguļojas mediju telpā, parādās tendences minimizēt (vai pat neitralizēt) sabiedrības sociālo, etnisko, reliģisko un lingvistisko heterogenitāti. Arī Latvijas kontekstā novērojam mēģinājumus izmantot krīzes situācijas, lai izvirzītu visu sabiedrību saliedējošus kopīgus mērķus, atgādinātu par nacionālās identitātes pamatiem, kā arī artikulētu “atcerēšanās kultūru” (*Erinnerungskultur*) un veidotu “atcerēšanās politiku” (*Erinnerungspolitik*). Nozīmīgu vietu šajā diskursā ieņem izteikta kultūras mantojuma semiotizācija un valodu politikas revīzija kā institucionālā līmenī (piemēram, izglītības sfērā), tā arī publiskā jomā.

Skaitliski lielām kristīgajām konfesijām Latvijā – katoļiem, luterāņiem, pareizticīgajiem, baptistiem – ir ļoti daudzveidīgs “sociālais profils”, ne tikai vecuma, dzimuma, izglītības, pārstāvēto profesiju, bet arī etniskās un pilsoniskās piederības ziņā. No vienas puses, tas dod iespēju reliģiskajai kopienai veidot “sociālus tiltus” starp kopienu un pārējo sabiedrību, starp kopienu un valsts institūcijām, tādējādi saliedējot sabiedrību ap kristīgajām vērtībām vai vismaz to pozitīvo recepciju Latvijas kopīgajā kultūras telpā. Šajā ziņā kopienų loma jaunienācēju (migrantu, bēgļu, patvēruma meklētāju) iekļaušanā ir ļoti būtiska. Vienlaikus, reliģiskā kopiena var arī norobežoties no pārējās sabiedrības un kļūt par pašpietiekamu, sevī noslēgtu grupu, kura

brīvpaprātīgi “nobīdās” vai tiek nobīdīta marginālajās pozīcijās dažādu iemeslu (piemēram, atšķirīgas valodas vai kultūras mantojuma izpratnes) dēļ. Lai gan šādi marginalizācijai ir zināmi riski, tomēr ir iespējama konstruktīva līdzāspastāvēšana, ja kopumā sabiedrībā tiek pieņemta iecietīga attieksme pret šādām grupām (piemēram, vecticībnieku etnorelīģiskās kopienas pieredze Latvijā). Reliģisko kopienu kultūrsociālā potenciāla ignorēšana ir iemesls paviršībai reliģisko faktoru analīzē krīžu situācijā Latvijas kontekstā.

Raksts sagatavots VPP “Jauni risinājumi demogrāfijas un migrācijas procesu izpētē latviskas un eiropiskas zināšanu sabiedrības attīstībai” Nr.VPP-LETONIKA-2021/4-0002 un LU Filozofijas un socioloģijas institūtā, LU prioritārajā projektā “Kritiskā domāšana, inovācija, konkurētspēja un globalizācija”.

Citētie darbi

- Diskusijā par Latvijas valsts un baznīcas attiecībām uzsver Konkordāta nozīmi Latvijas valstiskuma nostiprināšanā* (15.12.2022.). Skat.: <https://www.mfa.gov.lv/lv/jaunums/diskusija-par-latvijas-valsts-un-bazniskas-attiecibam-uzsver-konkordata-nozimi-latvijas-valstiskuma-nostiprinasana> [aplūkots 16.09.2023.]
- Gavrilin, A. (2013). *Liutsinskoe (Ludzenskoe) blagochinie vo vtoroi polovine XIX–kontse 30-kh godov XX veka*. Rīga: Filokalia.
- Glābšanas un attīstības pasākumu plāns 2021–2024*. (2021). <https://sulti.lv/glabsanas-un-attistibas-pasakumu-plans-2021-2024-gadam/> [aplūkots 16.09.2023.]
- Grillo, R. (2010). British and Others. From “Race” to “Faith”. Vertovec, Steven/Wessendorf, Susanne (Hg.): *The multiculturalism backlash: European discourses, policies and practices*. London: Routledge, pp. 50–71.
- Gumbrecht, H.U. (2013). *After 1945: Latency as Origin of the Present*. Stanford: Stanford University Press.
- Kaprāns, M., Mieriņa I., Saulītis A. (2020). *Starpkultūru stereotipi un aizspriedumi Latvijā. Pētījuma ziņojums*. Rīga, LU Filozofijas un socioloģijas institūts. https://www.integration.lv/uploads/files/informativie-materiali/lu_petijums_sapc.pdf
- Karlsone, A. (2022). Heritage-Making: Written Texts in the Transmission of the Traditional Knowledge of Natural Dyeing. *The Museum of the Romanian Peasant Anthropology Review*, 27, pp. 15–27. DOI: 10.57225/martor.2022.27.02
- Lansdovne, I. (2021). Starpetniskā izlīguma prakses Latvijā 21. gs. sākumā: Latvijas Baptistu draudžu savienības piemērs. *Ceļš*, 72, 102.–116. lpp. DOI: 10.22364/cl.72.06
- Liotard, J.-F. (1979). *La condition postmoderne. Rapport sur le savoir*. Paris: Les édition de minuit.
- Latviešu valodā: Liotārs, Ž. F. (2008). *Postmodernais stāvoklis. Pārskats par zināšanām*. Rīgā: Laikmetīgās mākslas centrs.
- Mattes, A. (2022). *Migration und Religion*. Wien: Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften.

- Nemateriālā kultūras mantojuma likums. (2016). <https://likumi.lv/ta/id/285526-nemateriala-kulturas-mantojuma-likums> [aplūkots 16.09.2023.]
- Nora, P. (1989). Between Memory and History: Les lieux de mémoire. *Representations*, 26, Special Issue: Memory and counter-memory, pp. 7–24.
- Nynäs, P., Lassander M., Utraiainen, T. (2012). *Post-secular society*. Transaction Publishers: New Brunswick (USA), London (UK).
- Par nemateriālo kultūras mantojumu* // <https://nematerialakultura.lv/par-nkm/> [aplūkots 16.09.2023.]
- Penninx, R., Garcés-Mascareñas, B. (2016). The Concept of Integration as an Analytical Tool and as a Policy Concept. Garcés-Mascareñas, B., Penninx, R. (eds.). *Integration Processes and Policies in Europe*. IMISCOE Research Series. Springer, Cham. DOI: 10.1007/978-3-319-21674-2
- Riesebrodt, M. (2000). *Die Rückkehr der Religionen. Fundamentalismus und "der Kampf der Kulturen"*. München: C.H. Beck.
- Ruka, E. (2022). *Latvijas Vecticībnieku Pomoras baznīcas zīmju jeb kāšu dziedāšanas tradīcija*. <https://nematerialakultura.lv/Elementi/elements-17/> [aplūkots 16.09.2023.]
- Runce, I., Volohovs, M. (2021). *100 gadi patiesuma un uzticēšanās garā. Diplomātiskās attiecības starp Latvijas Republiku un Svēto Krēslu*. Rīga: Latvijas Republikas Ārlietu ministrija.
- Štolls, P. (2016). *Latviešu kultūra un brāļu draudze: latviešu kultūras tradīciju čehu konteksti XVII–XX gadsimtā*. Rīga: U.c.
- Taivāns, L. (2016). Ievads. Tuvo Austrumu migrācijas krīze, Eiropa un Latvija. *Latvijas Universitātes raksti*. 813. sēj. *Orientalistika*. Rīga: LU Akadēmiskais apgāds, 7.–13. lpp. https://www.lu.lv/fileadmin/user_upload/lu_portal/apgads/izdevumi/LU_Raksti/813/01-raksts.pdf
- Van der Steina, A., Runce, I. (sast.). (2023). *Sarežģītais mantojums: holokausta vietas Latvijā tūrisma un atmiņas kultūras mijiedarbībā*. Rīga: LU Akadēmiskais apgāds. E-grāmata. DOI: 10.22364/RAXF4831
- Volkovs, V. (2018). *Latvijas etnisko minoritāšu identitātes vērtības: starp normatīvismu un plurālismu*. Rīga: LU Filozofijas un socioloģijas institūts.
- UNESCO aizsardzība*. (23.11.2019.) <https://sulti.lv/unesco-aizsardziba/> [aplūkots 16.09.2023.]
- Zelča-Sīmansone, I. (sast.) (2018). *Kārsavas stāsti*. Rakstu krājums. Rīga: Creative Museum.

Rituālā zagšana kolektīvo un individuālo krīžu kontekstā

Aīda Rancāne

Latvijas Universitātes Filozofijas un socioloģijas institūts

No juridisko, morāli ētisko, reliģisko normu viedokļa raugoties, zagšana ir nosodāma rīcība, jo saistīta ar slepenu sveša – materiāla vai nemateriāla – īpašuma piesavināšanos. Reglamentētās apmaiņas normu neievērošana ir viens no konfliktējošiem savstarpējās mijiedarbības veidiem. Neskatoties uz to, tradicionālajā kultūrā attiecībā uz zagšanu vērojama ambivalenta attieksme. Saskaņā ar tautas priekšstatiem dažādu labumu sadale ir Dieva funkcija. Latviešu tautas dziesmās tiek minēts, ka Dievs ir tas, kas dod “miežus”, “rudzus”, “siltu sauli”, “pilnu kūti”, “mieru, veselību”, “jaunus radus”, “jaunu arājiņu”, “labu laimi”, “labu rudentiņu” utt. Tādējādi zagšana būtu iejaukšanās Dieva darbības sfērā, tamdēļ tā kategoriski netiek sankcionēta. Tā ir “nefīra lieta”, ko nosoda sabiedrība un soda arī augstāki spēki.

Taču zagšana ir leģitimēta dažādos kalendāro svētku un cilvēka mūža godu rituālos, kas parasti saistīti ar krīzes situāciju, tās pārvarēšanu un robežu atjaunošanu. Tajos zagšana ir akceptēta, taču pakļauta noteiktām normām, tādējādi ritualizēta. Vienīgi rituālā ir atļautas korekcijas labumu sadales sistēmā, nepārkāpjot Dieva likumus.

Kas īpaši raksturo zagšanu rituālajā norisē? Rituālā zagšana ir rituāla darbība, kas šādā veidā iegūtiem priekšmetiem piešķir īpašu sakralitāti un maģisku spēku. To plaši izmanto dažādos rituālos – gan aizsargājošos, gan producējošos jeb auglību veicinošos. Tas ir veids, kā nodalīt objektu, izņemt to no ierastās vides, piešķirot tam kādas citas, nejaušas, atrastas, it kā ne no šīs pasaules, bet atsūtītas no citpasaules, pazīmes.

Bieži vien zogamajam priekšmetam nemaz nepiemīt nozīmīga materiālā vērtība. To apstiprina arī citu Eiropas tautu tradīciju piemēri. Tā, piemēram, Poļesjē¹, lai izsauktu lietu, no kaimiņa zaga uz žoga uzsprautos māla podus un meta tos akā. Lai nodrošinātu druvas auglību, poļi sējai izmantoja zagtus graudus. Serbijas sievietes, redzot, ka tuvojas negaisa mākoņi, zaga no kaimiņiem miltus, kurus pēc tam atdeva atpakaļ cerībā, ka šādā pašā veidā mākoņi zaudēs savu bīstamību un atgriezīsies, neradot kaitējumu. Citviet, lai govs dotu daudz piena, rekomendēja pabarot to ar kaimiņa pļavā zagtu zāli. Bulgāri starp Ziemassvētku ēdieniem lika

¹ Poļesje ir vēsturisks novads Pripetes baseinā, kurā atrodas Ukrainas Volīnijas, Rivnes, Žitomiras un Kijivas apgabalu ziemeļu daļas, kā arī Baltkrievijas Brestas un Gomeļas apgabalu dienvidu daļa.

galdā bļodu ar smiltīm, kuras slepeni tika atnestas no upes jeb “nozagtas no upes un no briesmoņa, kas tajā mīt”. Pēc vakariņām smiltis izkaisīja rudzos. Savukārt serbu Ziemassvētku tradīcijā blūki bija ieteicams zāgēt no svešā zemes gabalā augoša koka, ne no savējā. Tas nodrošināja saimniekam un viņa saimei laimi (Tolstaja 1999, 640–643).

Tiesības kaut ko ņemt līdzī jeb nozagt bija maskoto ļaužu privilēģija visās zemēs. Kā raksta Jānis Alberts Jansons: “mazi, sīki priekšmetiņi pēc masku gājiena bieži vien bija pazuduši – ja ne nozagti, tad vismaz kaut kur paslēpti” (Jansons 2010, 189). Sadzīves priekšmetu zagšana tiek minēta arī maskoto dziesmās. Viens no priekšmetiem, ko zog ķekātās gājēji un citi maskotie, ir suseklis. Kā skaidro Janīna Kursīte: “ar susekli saved kārtībā, kosmizē mikrotelpu” (Kursīte 2018, 653).

Lūdzama māmiņa,
Laid mani iekšā,
Ne zagšu adatu,
Ne īleniņu.
Susekli zagšu,
Tā man vajaga:
Ķekatas bērniem
Pinkaiņas galvas.
(LFK 33329)

Ir bijuši gadījumi, kad maskotie paņēmt līdzī pat kādu mājlopu, gaili vai suni. Līdzī varēja paņemt arī meitu vai puisi, kuru nākamajā mājā vajadzēja izpirkt (Jansons 2010, 189).

Rituālā zagšana ir sastopama kāzu un krustabu tradīcijās. Savas līgavas zog ne tikai precinieki, bet arī mītiskās personas – Velns, Mēness.

Viena pati es māsiņa,
Man deviņi bāleliņi,
Kā irbīte ietecēju
Bāleliņu pulciņā.
Zagšus tautas nezodiet,
Ar varīti neņemiet,
Zagtin zagta, vari ņemta
Bēdzin bēga bāliņos.
(LFK 13594)

Kas tur pūš, kas tur šņāc
Viņa sila maliņā?
Raganiņas, Dieva meitas,
Velnam zagtas līgaviņas.
(Tdz 55175)

Līdz mūsdienām ir saglabājusies tradīcija pirms mičošanas nozagt līgavu un vēlāk prasīt tās izpirkšanu vai arī zagt gulošo kāzinieku apģērba gabalus, apavus, lai rītā saņemtu par tiem izpirkšanas maksu.

Citi tradīciju piemēri parāda ne tikai materiālo objektu piesavināšanos, bet arī nemateriālo labumu iegūšanas paņēmienus. Šāda darbība, kas atspoguļota šādā ticējumā, tiek izmantota auglības, veiksmes zagšanā: “Kad raganas gribējušas iedzīvoties daudz pienā un krējumā, tad tās vilkušas saiti pa kaimiņu ganībām un teikušas: “Pikiem māliem manā ķērnē, citām mātēm klajas sulas!” Pēc tam saiti ieliek piena kambarī kublā, lai tur satek” (*LTT 25325*).

Visbeidzot, zagšanas piemēri atrodami arī latviešu mītiskajos stāstos jeb pasakās par Dieva un Velna attiecībām un dažādu pirmelementu (akmens, uguns) izcelsmes veidu. Tādējādi zagšana ir kosmogonijas un antropogonijas daļa dažādu tautu mītos un pielīdzināma radīšanai (*Kursīte 2018, 652*). Zog ne tikai neredzamās pasaules pārstāvji – gari (Pūķis, Vēja māte), bet arī mītiskie dzīvnieki, piemēram, pele, kas Ziemassvētkos piezog “zirņus”, “pupas”, “cūkas smecerīti”, “sīku sudrabiņu”, “sīku labībiņu”.

Ej, pelīte, zierņu zogtu, kaļaduo, kaļaduo!
Atņas man i pīzoguša kaļaduo, kaļaduo!
I pupjaņu, i zierneišu kaļaduo, kaļaduo!
I cyucjaņis smjacjareiti kaļaduo, kaļaduo!
(LTDz 425)

Tātad sanāk, ka resursu papildināšana tiek veikta, paņemot tos no citurienes. Džordža Fostera (1965) formulētās koncepcijas pamatā par ierobežotu labumu daudzumu ir priekšstats, ka pasaulē ir nemainīgs dzīves labumu, laimes un nelaimju apjoms un saistībā ar to darbojas kompensācijas princips. Cik daudz tiek zaudēts vienā vietā, tik daudz tiek iegūts citā vietā. Saskaņā ar šiem priekšstatiem nabadzība, neveiksmes, materiālo labumu samazināšanās tradicionālajā sabiedrībā tikusi interpretēta kā ļauno garu vai cilvēku ar īpašām spējām zādības rezultāts. Tas savulaik veicinājis aizdomu rašanos attiecībā uz bagātājiem, veiksmīgajiem cilvēkiem un viņu apvainošanu buršanā.

Šādi priekšstati par ierobežotu labumu daudzumu var veidoties, pastāvot nosacījumam, ka apdzīvojam kādu slēgtu sistēmu, ka cilvēku sabiedrības dzīves telpa ir noslēgta sistēma. Vai mūsdienu fizikas atklājumi apstiprina vai apgāž šādu priekšstatu patiesumu par to, ka matērijas sistēmas ir slēgtas sistēmas ar noteiktu enerģijas daudzumu un ka tādējādi jebkādu labumu apjoms ir ierobežots? Un vai visums galu galā ir atvērta vai slēgta sistēma?

Populārajā literatūrā ne tikai zeme, bet arī kosmosš nereti tiek attēlots kā sfēra, tātad, figūra ar noslēgtu ārējo daļu. Sfēra parasti šķiet slēgta sistēma, un otrādi – tad, kad mēs domājam par slēgtu sistēmu, iztēlojamies to kā sfērisku. Tomēr, ja visums kopš lielā sprādziena izplešas, lielais sprādziens mums jāuzskata vai nu par pasaules sfēras, kas paplašinās un

izplešas, centrālo punktu, vai arī pilnībā jāatsakās no sfēras tēla (Ellis 2002, 263). Jāpiebilst, ka šādi pārspriedumi iederas, ja neņem vērā cilvēka mūžseno spēju pasauli attēlot nosacīti, simboliski. Simbolu pasaulē ornamenti vai zīme ne vienmēr atbilst precīzam attēlam dabā.

Taču arī termodinamikas likumi nesniedz viennozīmīgi skaidru atbildi, kādā sistēmā dzīvojam. Pirmais termodinamikas likums runā par labu slēgtai sistēmai. Bet, ja mēs sekosim otrajam termodinamikas likumam, izvērsot to “atvērto sistēmu teorijā”, mēs redzēsīm atvērtu, vēl nepabeigtu visumu. Visas mums zināmās matērijas un dzīvības sistēmas ir sarežģītas, atvērtas sistēmas. Atvērtās sistēmas demonstrē relatīvi fiksētas realitātes struktūras un salīdzinoši atvērtus iespēju apvārsņus. Tās parāda tendenci uz diferenciaciju, uz pieaugošu sarežģītību un uz integrāciju vai tīklu veidošanu ar citām atvērtām sistēmām. Tās ir atvērtas ne tikai kvantitatīvai attīstībai, bet arī kvalitatīviem lēcieniem un kombināciju veidošanai, kas veido jaunu veselumu. Atvērto sistēmu vēsturi raksturo katastrofas un jauni sākumi, nevis pakāpeniska evolūcija (Ellis 2002, 263–264). Atgriežoties pie rituālās zagšanas jēgas meklējumiem atvērto sistēmu aspektā, būtu jādodomā, ka dažādu labumu daudzums ir gana bezgalīgs un tāpēc nebūtu vajadzīga to īpaša pārdalīšana kopienas ietvaros. Iespējams, tas atspoguļojas arī sabiedrības morāles normās un zagšana ikdienā netiek sankcionēta. Bet kāpēc tradicionālajā sabiedrībā pastāv rituālā zagšana?

Tradicionālajā kultūrā redzamā un neredzamā pasaules ir vienlīdz nozīmīgas un iesaistītas cilvēka labklājības nodrošināšanā. Alberts Baiburins rituālo zagšanu krīžu situācijās, kas parasti iniciē kalendāros svētkus, skaidro saistībā ar priekšstatiem par daļas jeb tiesas (t. sk. likteņa) pārdali. Ar to šāda zagšana arī atšķiras no parastās zagšanas. It kā netiek zagts sava labuma dēļ, bet to dara rituāla mērķu sasniegšanai, apmaiņai ar svešo. Slepūs paņemtais, nozagtais var piederēt tikai svešajam (Baiburin, 1993, 126).

Ir skaidrs, ka zagšanā iesaistītas divas puses – viena no tām ir savējie, otra – svešie. No savējiem nezog, zog no svešajiem (Bauer 2019, 43, 192). Šāds dalījums ir pamatā arī arhaiskajiem priekšstatiem par telpu. Un svešais, citāda nenoliedzami tajos saistās ar sakrālo. No svešās sfēras iegūtais objekts vienmēr būs apveltīts ar īpašām spējām vai īpašībām.

Kas ir pamatā ticībai maģiskām darbībām – sabiedrības sociālās organizācijas iezīmes vai mitoloģiskā pasaules aina? No vienas puses, pētījumi parāda, ka buršana ir mazo grupu (līdz 1000 iedzīvotājiem) sociālās dzīves raksturīga iezīme. Turklāt tā vairāk izplatīta starp zemkopju tautām, mazāk starp lopkopjiem un medniekiem-vācējiem. Tajā pašā laikā svarīgāki par iedzīvotāju skaitu ir sabiedrības organizācijas principi – ārēji novērojamu un iekšēji uztveramu robežu klātbūtne, pasaules tvērums, nodarbošanās un pašpietiekamība (Redfield 1960, 1–4). Maģisko darbību piekopšana korelē ar sāncensību starp sabiedrības

locekļiem. To veicina arī sociālo lomu sistēmas trūkums, intensīvas un slikti noregulētas sociālās attiecības (Douglas 1970, xxx–xxxiii). Daļa pētnieku buršanas fenomenu tomēr nesaista ar sabiedrības struktūru, bet norāda uz kopienas pasaules tvēruma iezīmēm. Visā 20. gadsimtā ticība buršanai tika uzskatīta gan kā domāšanas sistēma, ar kuru izskaidrot nelaimes gadījumus, gan kā psiholoģisks kanāls negatīvo emociju projekcijai, gan kā sociālās spriedzes indikators un vienlaikus tās mazināšanas līdzeklis, arī kā politiskās cīņas līdzeklis. Ticības mazināšanos maģiskām darbībām būtu jāsaista ar urbanizāciju, pilsētu kultūras anonimitāti, izmaiņām likumdošanā, dzīves līmeņa paaugstināšanos, izglītību, sekularizāciju, ražošanas attīstību, medicīnas attīstību utt. Paradoksāli ir tas, ka joprojām attīstītās sabiedrībās ik pa laikam, kad notiek sociālekonomiskas krīzes, parādās arhaisku pasaules tvēruma kompleksu atdzimšana un aktualizējas sabiedrības tieksmes pēc iracionālā, mistiskā (Hristoforova 2010a, 45–48).

Antropoloģe Olga Hristoforova uzskata, ka universālu "burvestības teoriju", kā pierāda zinātniski pētījumi, nav iespējams formulēt: lokālās kultūras tradīcijas ir pārāk atšķirīgas, pārāk ātri mainās sociālā realitāte un zinātniskās paradigmas. Lai arī dažādas pētniecības pieejas ir virzījušas vai nu buršanas fenomena sociālo pusi (funkcionālisms un neomarksisms), vai simbolisko pusi (strukturālisms, simboliskā, interpretējošā un "postmodernā" antropoloģija), ir acīmredzams, ka sociālais un simboliskais tajā pastāv līdzās kā vienas monētas divas puses (Hristoforova 2010b).

Mūsdienās pētnieki mēģina parādīt maģisko prakšu psiholoģisko, derīgo pusi, kā dažās sabiedrībās tās var dot cilvēkam iespēju rīkoties, kā šīs prakses, transformējot destruktīvās emocijas, var mainīt viņa subjektivitāti un dot cerību nākotnei (Lindquist 2006). Daļa pētnieku vairs neakcentē ticību buršanai kā sociāli psiholoģisku mehānismu, kas palīdz jaunattīstības valstu iedzīvotājiem tikt galā ar daudzajām ikdienas dzīves grūtībām, nabadzības un slimību radīto stresu. Tādā gadījumā tas būtu mehānisms, kas izzustu līdz ar to raisošo cēloņu likvidēšanu. Tā kā ticība buršanai plaukst arī Eiropas izglītotajā un visai pārtikušajā pilsētu elitē, tiek runāts par "daudzveidīgo modernitāšu" (*multiple modernities*) izpausmi, par specifisko "Āfrikas attīstības ceļu", kas svešs eiropiskajai racionālisma idejai (Moore, Sanders 2001).

Mūsdienās digitālās revolūcijas ietekmētajā sabiedrībā pieprasīti kļūst resursu meklējumi sevis paša personības ietvaros. Arvien vairāk nogurušais 21. gadsimta cilvēks atzīst visa dzīvā un nedzīvā, redzamā un neredzamā vienotību, savstarpējo saistību. Ideja, ka cilvēks un pasaule saistīti viens ar otru tā kā mazais lielajā un lielais mazajā, pazīstama visā domāšanas vēsturē no senajiem laikiem līdz renesansei un dažādās reliģiskās tradīcijās, tostarp arī budismā un

upanišādās (Holmes 2002). Pēc 17. gadsimta mikro- un makrokosmosa savstarpējās saistības ideja, attīstoties zinātnei, pamazām atkāpās. 20. gadsimtā, galvenokārt sasniegumu dēļ rūpnieciskās mehānikas un elektrības jomā (tvaika dzinēju un rūpniecisko procesu izmantošana), bija plaši izplatīta zinātniskā optimisma laiks. Lords Kelvins, viens no tā laika vadošajiem fiziķiem, 1904. gadā paziņoja, ka fizikas joma jau ir pilnībā norobežota un vienīgais, kas jādara, ir jāuzlabo mērīšanas metodes. Tomēr Maksa Planka hipotēze par melnā ķermeņa starojumu, kas vēlāk noveda pie kvantu mehānikas attīstības, kā arī Einšteina relativitātes teorija apgrīēja fizikas pasauli kājām gaisā. Faktiski 20. gadsimta sākumā tika likti pamati diviem dažādiem un savstarpēji papildinošiem fizikas veidiem, kurus līdz šim nav izdevies apvienot: relativitātes teorijai vai ārkārtīgi lielā (makrokosmosa) fizikai un kvantu mehānikai jeb ārkārtīgi mazā (mikrokosma) fizikai. Abi veidi ir devuši milzīgu lēcieni uz priekšu, izskaidrojot pasauli, kurā mēs dzīvojam (Reis 2014).

Taču, neskatoties uz eksakto zinātņu attīstību, cilvēkam piemītošā spēja sakārtot pasauli simboliskās realitātes telpā nav zudusi. Mūsu ierastie priekšstati par realitāti, par sevi un citiem, tas, ko mēs saucam par savu vērtību sistēmu, gaumi un estētiskajām vēlmēm, – visu, kas veido mūsu pasaules tvērumu, – to visu mēs rūpīgi vācam mūsu rīcībā esošajos simbolisko formu puzlos. Mēs radām realitāti tāpat kā realitāte rada mūs. Simboliskās formas ir optika, caur kuru cilvēka apziņa koncentrējas uz apkārtējo pasauli. Šī optika ļauj ne tikai pārveidot ap mums esošo haosu kosmosā, bet ļauj arī strukturēt personību, pārveidojot un sakārtojot mūsu iekšējās pasaules haosu. Tādējādi faktiski tiek izpildīta galvenā kultūras civilizācijas misija (Bljumenkranc 2019).

Projicējot nosacītās ārējās pasaules struktūras – savējais/svešais – uz cilvēka iekšējo pasauli, rituālās zagšanas kontekstā labuma iegūšana krīžu situācijās individuālajā līmenī varētu būt meklējama arī indivīda apziņas-zemapziņas procesu virzienā. Ja apziņa ir cilvēka darba instruments mijiedarbībai ar ārpasauli, tad zemapziņa ne tikai kontrolē organisma dzīvotspējas uzturēšanas procesus, bet ar savām neizsmeļamajām informācijas un rīcības variantu rezervēm aktīvi piedalās apziņas izvirzīto problēmu risināšanā un lēmumu pieņemšanā. Apziņa un zemapziņa visu laiku apmainās ar informāciju un enerģētiskiem impulsiem, kuru dēļ cilvēks sadzīvo ar apkārtējiem cilvēkiem, tiek skaidrībā par savām vēlmēm un sasniedz to, ko vēlas. Tādējādi rituālā darbība ārējā pasaulē, šajā gadījumā – rituālā zagšana, kalpo par aktivatoru sevis paša resursu iegūšanai.

Raksts ir izstrādāts LU Filozofijas un socioloģijas institūta projekta “Kritiskā domāšana, inovācija, konkurētspēja un globalizācija” ietvaros.

Citētie darbi

- Baiburin, A. K. (1993). *Ritual v tradicionnoi kulture*. Strukturno-semanticheskiy analiz vostochnoslavjanskikh obrjadov. SPb.: Nauka.
- Bauer, T. V. (2019). *Predstavlenija i praktiki, svjazannyje s vorovstvom v krestjanskoj kulture (po russkim, belorusskim i ukrainskim materialam serediny XIX – nachala XX v.)*. Dissertacija na soiskanije uchenoi stepeni kandidata istoricheskikh nauk. Sankt-Peterburg: Muzei antropologii i etnografii im. Petra Velikovo (Kunstkamera) Rossijskoi akademii nauk.
- Bljumenkranc, M. (2019). Mir kak simvolicheskaja realnostj. Lekcija. V: <https://reid.hse.ru/news/308147024.html>
- Douglas, M. (1970). Introduction. Thirty Years After “Witchcraft, Oracles and Magic”. *Witchcraft Confessions and Accusations*. Ed. by M. Douglas. London: Tavistock Publications.
- Ellis, G. R. (2002). *The Far-future Universe: Eschatology from a Cosmic Perspective*. U.S.: Templeton Foundation Press.
- Foster, G. M. (1965). Peasant Society and the Image of Limited Good. *A New Series of American Anthropologists*, Volume 1. 67, No. 2, April, pp. 293–315.
- Holmes, C. P. (2002). *Microcosm/Macrocosm Towards Metaphysics and Cosmology of Consciousness*. Ontario: Zero Point Publications.
- Hristoforova, O. B. (2010a). *Kolduny i zherty: Antropologija koldovstva v sovremennoi Rossii*. Moskva: OGI.
- Hristoforova, O. B. (2010b). Antropologicheskiye podhody k izucheniju fenomena koldovstva. *Prostranstvo koldovstva*. Sost. O. B. Hristoforova. Moskva: RGGU, s.11–59.
- Jansons, J. A. (2010). *Latviešu masku gājieni*. Rīga: Zinātne.
- Kursīte, J. (2018). *Dainu kodekss*. Rīga: Rundas.
- Lindquist, G. (2006). *Conjuring hope: Magic and healing in contemporary Russia*. (Epistemologies of healing. Vol. 1.). New York, Oxford: Berghahn Books.
- Moore, H. L., Sanders, T. (2001). Magical interpretation and material realities: an introduction. *Magical interpretation, material realities: Modernity, witchcraft and the occult in post-colonial Africa*. Ed. by H. L. Moore, T. Sanders. New York: Routledge, pp. 1–27.
- Redfield, R. (1960). *The little community and peasant society and culture*. Chicago: The University of Chicago Press.
- Reis, R. (2014). *Microcosms and Macrocosms*. In: <https://www.bbvaopenmind.com/en/science/physics/microcosms-and-macrocosms/>
- Tolstaja, S. M. (1999). Krazha. *Slavjanskije drevnosti. Etnolingvisticheskiy slovarj*. Pod red. N.I. Tolstovo, T. 2. Moskva: Mezhdunarodnyje otnoshenija.

II daļa. Cilvēksituācija socioloģijas un mutvārdu vēstures pētījumos

Etniskie krievi nacionālās identitātes politikas kontekstā Latvijā un Igaunijā

Vladislavs Volkovs

Latvijas Universitātes Filozofijas un socioloģijas institūts

Nacionālās identitātes politikas sociāli demogrāfiskais un juridiskais konteksts

Etniskās minoritātes ir valsts identitātes politikas nozīmīgākais objekts Latvijā un Igaunijā, ņemot vērā šo valstu iedzīvotāju daudznacionālo sastāvu ilgā vēstures periodā. 2022. gadā Latvijā mazākumtautību īpatsvars iedzīvotāju kopskaitā bija 39,8% (821,0 tūkst. cilvēku), Igaunijā 2023. gadā – 31,3% (428,2 tūkst. cilvēku). Tajā pašā laikā šo valstu daudzietniskuma kopīgā iezīme ir augstais krievu iedzīvotāju īpatsvars: krievi starp visiem cittautiešiem Latvijā – 61,3%, starp visiem Igaunijas cittautiešiem – 71,6% (aprēķināts pēc: Latvijas iedzīvotāju sadalījuma 2022; Population figure 2023). Turklāt krievi (tāpat kā vācbaltiešiem Latvijā un Igaunijā, poļiem, ebrejiem Latvijā) bija stabilas kultūras tradīcijas jau ilgi pirms šo valstu neatkarības pasludināšanas 1918. gadā, kas veidoja svarīgākās šo etnisko grupu kolektīvās etnokulturālās identitātes sastāvdaļas (Isakov 2008; Apine, Volkovs 1998). Šādos apstākļos valsts nacionālās identitātes politikai ir svarīgi, lai visiem šo valstu pilsoņiem un pastāvīgajiem iedzīvotājiem kopīgās nacionālās vērtības ietvertu gan etnisko minoritāšu tiesības saglabāt un attīstīt savu kolektīvo etnokulturālo identitāti, gan atzītās identitātes iedibinātās prakses pilsoniskajās sabiedrībās, ja tās tiek īstenotas saskaņā ar demokrātijas principiem, tajā skaitā ar liberālā multikulturālisma vērtībām (Tully 2005, 417–418; Young 1999, 415–421; Kymlicka, 2010, 271, 288, 424–462). Un valsts nacionālās identitātes veidošanās politikā attiecībā uz etniskajām minoritātēm jāīsteno aktīvā dialogā ar šīm grupām (Apine 1994, 28; Hallik 1994, 70; Kirch, Tuisk 2007, 283).

Tulīt pēc Latvijas un Igaunijas iestāšanās Eiropas Savienībā tika veikts apjomīgs socioloģisks pētījums, lai apzinātu politiskās konsolidācijas procesu iezīmes krievu iedzīvotāju vidē. Jau toreiz gan Latvijā, gan Igaunijā respondenti atklājuši daudzus līdzīgus vērtējumus saistībā ar nacionālās identitātes politikas īpatnībām šajās valstīs (Skrinnik 2006, 7, 76, 168, 308–309; Gadzhieva-Apurina 2015; Gushchin 2015; Järve 2013, 46; Tishkov, Stepanov 2013, 11). Latvijas un Igaunijas krievi tiek uzskatīti par šo valstu etnopolitikas objektu (politika pilsonības jomā, izglītībā, valodas politika, vēsturiskās

atmiņas politika) (Poleshchuk 2013, 26; Nikiforov 2013, 124–144). Krievu valodas dominēšana krievu privātajā dzīvē Latvijā un Igaunijā nosaka arī līdzību šo minoritāšu socializācijā etniskās kultūras jomā. Būtiska šādas etnokultūras tipizācijas iezīme ir Latvijas un Igaunijas krievu pārstāvju zinātniskie pētījumi (1812-y god ... 2013).

Galvenie valsts identitātes politikas elementi ir konstitucionāli formalizēti. Latvijas Satversmes preambulā (2014) ir noteikumi par “latviešu nāciju” un “Latvijas tautu”, kas pēc savas (juridiskās un politiskās) nozīmes nav identiski jēdzieni. Etniskās minoritātes, kuru identitātes saglabāšanas garantijas ir deklarētas Satversmes 114. pantā, vairs netiek uzskatītas par “nācijas” neatņemamu sastāvdaļu. Šīs atšķirības starp latviešu un etnisko minoritāšu identitāti pastiprina Latvijas kā “nacionālas valsts” raksturojums (Latvijas Republikas Satversme 2019). Igaunijas konstitūcija tika pasludināta “Igaunijas tautas” un “igauņu nācijas” vārdā. Vienlaikus tajā nav ietverts Igaunijas Republikas kā “nacionālas valsts” apraksts. Igaunijas konstitūcija detalizētāk nekā Latvijā deklarē etnisko minoritāšu tiesības saglabāt savu kolektīvo etnokulturālo identitāti (tiesības izvēlēties mācību valodu mazākumtautību izglītības iestādēs garantē pašas šīs institūcijas; tiesības nacionālās kultūras interesēs veidot pašpārvaldes institūcijas pēc kultūrautonomijas principiem, tiesības saņemt atbildes no valsts institūcijām, pašvaldībām un amatpersonām arī savā dzimtajā valodā” u. tml. (Konstitutsiya Estonskoy Respubliki 2021).

Socioloģiskā pētījuma galvenie uzdevumi

Lai noskaidrotu, kā Igaunijas un Latvijas krievu iedzīvotāji uztver šo valstu nacionālās identitātes politikas īstenošanu, tās mērķus, uzdevumus un rezultātus, raksta autors 2022. gada jūnijā – septembrī veica padziļinātas intervijas ar 15 ievērojamiem krievu kopienu pārstāvjiem, kuri ilgus gadus iestājušies par etnisko minoritāšu interešu aizsardzību. Daļai aptaujāto šāda aktivitāte bijusi raksturīga kopš 1991. gada. Intervijas notika ar desmit respondentiem Latvijā, ar pieciem – Igaunijā. Respondentu vecuma grupas bija no 25 līdz 70 gadiem. Aptaujāto grupā bija sešas sievietes un deviņi vīrieši. Respondentu sociāli profesionālie raksturojumi ir šādi: krievu sabiedrisko organizāciju vadītāji un aktīvisti – 5; zinātnieki, pētnieki, augstskolu pasniedzēji – 5; publicisti, žurnālisti – 4; politiķis – 1.

Respondentiem tika uzdoti šādi jautājumi:

1. Vai, jūsuprāt, ir iespējams runāt par valsts identitātes politikas esamību Igaunijā (Latvijā)?

2. Lūdzu, aprakstiet, kā Jūs saprotat valsts identitātes politikas mērķi, uzdevumus, ietekmes objektu Igaunijā (Latvijā)?
3. Vai, jūsuprāt, kopš 1991. gada ir izveidojusies igauņu (latviešu) un etnisko minoritāšu kopīga nacionālā identitāte?
4. Kādus uzdevumus, jūsuprāt, valsts identitātes politika Igaunijā (Latvijā) izvirza Igaunijas (Latvijas) krievu iedzīvotājiem?
5. Kuri mērķi ir un kuri nav sasniegti valsts identitātes politikā Igaunijā (Latvijā) attiecībā uz Igaunijas (Latvijas) krievu iedzīvotājiem?
6. Lūgums novērtēt Igaunijas (Latvijas) likumdošanas efektivitāti etnisko minoritāšu pārstāvju tiesību aizsardzībā viņu etnokulturālās identitātes saglabāšanā.
7. Cik lielā mērā, jūsuprāt, partijas, nevalstiskās organizācijas un mediji, kuri pauž etnisko minoritāšu intereses:
 - īsteno valsts identitātes politiku etnisko minoritāšu vidē;
 - veicina etnisko minoritāšu kolektīvās identitātes saglabāšanu?
8. Vai pastāv saikne starp valsts identitātes politikas īstenošanu Igaunijā (Latvijā) un visu etnisko grupu dzīves perspektīvām valstī?

Pieņemtie respondentu pazīmju apzīmējumi norādīti iekavās pēc viņu atbilžu citēšanas: L – Latvija, I – Igaunija; O – krievu sabiedriskās organizācijas vadītājs; Z – zinātnieks, pētnieks, augstskolas pasniedzējs; Ž – žurnālists, publicists; P – politiķis.

Uzreiz jāatzīmē, ka gan Latvijā, gan Igaunijā respondentu atlase notika ar zināmām grūtībām. Vairāki ievērojami krievu sabiedrības pārstāvji šajās valstīs atteicās piedalīties aptaujā, uzskatot pašu tēmu par pārāk politizētu. Salīdzinot ar ekspertiem no Latvijas, Igaunijas respondentiem bija daudz neskaidrību par aptaujas jautājumu formulējumu. Tas liecina, ka Igaunijā nav stingras normatīvās izpratnes par aptaujas jautājumos iekļautajiem pamatjēdzieniem.

Empīriskā materiāla apkopošanai raksta autors pievēršas dažādu socioloģisku paradigmu metodoloģiskajām iespējām. Tā, pirmkārt, ir Pjēra Burdjē politiskā lauka teorija (Bourdieu 1977), kurā dažādas dispozīcijas ieņem kolektīvie aktori – igauņi (Igaunijā) un latvieši (Latvijā), kā arī šo valstu krievu minoritātes, kurām ir atšķirīgs sociālpolitiskais kapitāls un kuras nacionālās identitātes ietvaros izveidojušas priekšstatus ne tikai par savu etnokulturālo identitāti, bet par savām atšķirīgām pozīcijām šo valstu nācijas veidošanā. Tie ir arī daži salīdzinošās socioloģijas elementi, aprakstot kopīgu modeļu (*common patterns*) identificēšanu (Skocpol, Somers 1980, 175), kas raksturīgi Igaunijas un Latvijas krievu kopienu pārstāvju

politiskajai apziņai. Vienlaikus tiek izmantota diskursa analīze, lai identificētu šādus modeļus respondentu stāstījumos (Tilly 1990, 686).

Pētījuma rezultāti

Interviju dati ļauj secināt, ka respondenti gan Igaunijā, gan Latvijā valsts identitātes politiku savās valstīs novērtē, balstoties uz krievu etnokulturālo minoritāšu interesēm, kas tiek skatītas attālināti no igauņu un latviešu interesēm. Respondenti valsts identitātes politikas novērtējumā izteikti vai latenti vadījās no multikulturālas pieejas šīs politikas mērķu un uzdevumu izpratnē, kam jāgarantē mazākumtautību etnokulturālās identitātes saglabāšana ne tikai privātajā telpā, bet arī valsts sabiedriskajā dzīvē, krievu iedzīvotāju kolektīvās identitātes institucionalizācijas veidos (pirmāmkārtām izglītības sistēmā, publiskajā komunikācijā, vēsturiski politiskās atmiņas formās utt.).

Respondentu piekēršanās vienai vai otrai multikulturālisma formai ir saistīta ar Igaunijas un Latvijas valsts identitātes politikas, kura tiek uzskatīta par šo valstu krievu iedzīvotāju asimilācijas politiku, kritisku novērtējumu: “Mēs kāpjām uz tā paša grābekļa kā 1934. gadā, saasinās nacionālistiskas noskaņas. Pēc Otrā pasaules kara pasaule sludināja tolerances, multikulturālisma, nevis nacionālisma ideālu. Un Latvijā pēc 1991. gada viņi pieņēma demokrātijas jēdzienu un vienlaikus tiecas īstenot 20.–30. gadu nacionālismu” (L; O); “Šīs politikas mērķis ir nacionālo minoritāšu asimilācija” (L; Z); “Mērķis ir mazākumtautību asimilācija, uzdevumi ir izspiest mazākumtautību valodas no publiskās telpas, no izglītības, popularizēt vairākuma vēsturisko naratīvu” (L; P). Tie respondenti, kuri aktīvi darbojas dažādās integrācijas programmās, identitātes politikas saturu kopumā vērtē šādi: “... [Identitātes politikas] mērķis ir politiskās nācijas un sabiedrības saliedētības veidošana, kas balstīta uz Satversmes preambulas noteikto vērtību kopumu.” Vienlaikus šis respondents atzīst, ka valsts identitātes politika Latvijā rada krievu iedzīvotājiem dzīves iespēju sašaurināšanos: “[identitātes] politika pret krievu iedzīvotājiem... nostata [viņus] marginālā stāvoklī” (L; Ž).

Igaunijas krievu respondentu priekšstati par valsts identitātes politikas mērķiem praktiski neatšķiras no Latvijas respondentu izteikumiem intervijās. Šis fakts liecina, ka, neskatoties uz galveno etnopolitikas institūciju darbības saturu Latvijā un Igaunijā, šo valstu krievu vidē ir izveidojies un funkcionē līdzīgs naratīvu kopums par nacionālās identitātes politiku šajās valstīs: “Praksē valsts identitāte netiek nodalīta no igauņu etniskās identitātes, kas tiek uzskatīta par sava veida lingvistiskās, izglītības, kultūrvēsturiskās atmiņas politikas atvasinājumu. Attiecībā uz krievvalodīgajiem iedzīvotājiem asimilācijas ietekme jau no paša sākuma ir bijusi

ļoti spēcīga” (I; Z); “Vispārīgais sauklis “Igaunija – igauņiem” ES acīs politikorektuma dēļ skaļi nav izskanējis, taču pastāv netiešā veidā. Vēl nesen Centra partija bija izņēmums, bet tagad arī tās principi tiek apšaubīti” (I; O). Tajā pašā laikā respondentiem no Igaunijas ir piesardzīgāka attieksme pret identitātes politikas kā integrālas sistēmas kvalitāti. Viņuprāt, partiju konkurences apstākļos par šo politiku nevar runāt kā par valsts politiku, bet gan – par politisko partiju programmu darbības īstenošanu. Respondenti no Latvijas vispār nepievēršas jautājumam par atšķirībām politisko partiju programmās, kas ir orientētas galvenokārt uz etniskajiem latviešiem kā saviem vēlētajiem. Tādējādi respondentiem no Igaunijas ir daudz atšķirīgāka uztvere par valsts identitātes politiku, salīdzinot ar Latvijas krieviem: “Igaunijā nav verbalizētas nacionālās identitātes politikas. Šis jēdziens ir ārējs, ko izmanto pētnieki, kas analizē šo fenomenu” (I; Ž); “Igaunijā ir grūti runāt par vienotu vispārpieņemtu valsts politiku kādā jomā. Biežāk tās ir partiju vadlīnijas, reizēm tās sakrīt (gandrīz), reizēm ne. Un ar katru valdības maiņu un jaunā koalīcijā politika mainās un tiek koriģēta” (I; O).

Eksperti gandrīz nekad neseko jēdziena „mazākumtautību tiesības” iekšējai dinamikai (individuālās vai kolektīvās tiesības), identificējot šīs tiesības tikai ar kolektīvajām. Etnisko minoritāšu identitātes kā nacionālās identitātes formas naratīvs gandrīz pilnībā netiek minēts, jo plurālisms ir noliegts visoficiālākajā nacionālās identitātes politikas versijā, ja plurālismu saprot kā “vienlīdzīgo dažādību”. Tādējādi liberālais diskurss par mainīgām un daudzveidīgām identitātēm nav populārs krievu ekspertiem ne Igaunijā, ne Latvijā.

Lai arī krievu respondentiem kritiskais noskaņojums ir pārsvarā vērtējumos par Igaunijas un Latvijas valsts identitātes politikas mērķiem un uzdevumiem, ir svarīgi zināt šīs politikas rezultātus. Respondenti no Latvijas ir kategoriskāki savos vērtējumos, uzskatot, ka šī politika ir novedusi pie etniskās šķelšanās sabiedrībā. Ir respondenti, kuri visus šos rezultātus vērtē negatīvi. Pēc viņu uzskatiem, krievu jauniešu daļā notiek kultūras un vērtību asimilācija, kā arī nespēja veidot Latvijas krievu lokālās identitātes fenomenu: “Sabiedrībā ir etniskā šķelšanās, etnisko grupu apvienošanās nav iespējama. Vēsturiskā apziņa ir stipri sašķelta starp latviešiem un cittautiešiem” (L; O); “Ja mēs runājam par vienotas telpas, vienotas nacionālās apziņas, pašapziņas veidošanu, likumsakarīgi, ka šī politika ir pilnībā izgāzusies. Tomēr daļa krievvalodīgo iedzīvotāju tika veiksmīgi asimilēta” (L;O). Daļa aptaujāto joprojām saskata pretrunīgos nacionālās identitātes politikas rezultātus attiecībā uz Latvijas krievu tautības iedzīvotājiem. Ir fakta konstatācija par latviešu valodu protošo krievu īpatsvara pieaugumu, tai skaitā ģeopolitiskās situācijas ietekmē: “Tas bija veiksmīgi – lielākā daļa krievu zina latviešu valodu, salīdzinot ar deviņdesmito gadu sākumu” (L; Ž). Krievu respondenti no Igaunijas daudz biežāk nosauc nacionālās identitātes politikas pozitīvos rezultātus, kas izpaužas krievu jauniešu

spēcīgajā piesaistē šai valstij, dažu krievu iedzīvotāju grupu veiksmīgajā karjerā: “/Krievu/ jaunieši masveidā uzskata Igauniju par savu dzimteni” (I; Ž); “Daži igauņi vietējos krievus uzskata par savējiem (“mūsu cilvēki”), ar kuriem kopā dienēja armijā. Ir krievi, kas pazuduši Igaunijas sabiedrībā. Ir krievi, kuri ieņem augstākos amatus augstākajā birokrātijā (kancleri, prorektori), viņus uzskata par savējiem” (I; Ž). Acīmredzami, ka Latvijas krievi ir vairāk orientēti uz nacionālās identitātes politikas efektivitātes novērtēšanu saistībā ar viņu sociālās un politiskās līdzdalības līmeni un kvalitāti Latvijas dzīvē, pārstāvniecības raksturu prestižos profesionālās darbības veidos. Šie jautājumi tiek pastāvīgi apspriesti sociālajos tīklos krievu valodā un daļēji aktualizēti publiskajos politiskajos diskursos.

Būtisks faktors nacionālās identitātes politikas īstenošanā etnisko minoritāšu vidē hipotētiski varētu būt politiskās partijas, sabiedriskās organizācijas un mediji, kas primāri ir vērsti uz šo auditoriju. Respondenti gan no Igaunijas, gan Latvijas bija diezgan kritiski pret šo dalībnieku aktivitāti identitātes politikas īstenošanā: “Mums nav neatkarīgu mediju” (L; O); “Es cienu Češihinu, Mitrofanovu, Ždanoku, bet kā indivīdus. Bet partijas kopumā nevar īstenot savas programmas” (L; O); “Krievu partijas ir marginālas. Centra partija [Igaunijā] sevi nepozicionē kā krievu partija” (I; Ž).

Ekspertiem viens no neskaidrākajiem jautājumiem bija par etnisko minoritāšu pārstāvju dzīves iespējām valsts identitātes politikas kontekstā. Skaidrs, ka respondenti šo jautājumu īpaši nepārdomāja. Eksperti praktiski neko nesaka par to, kas notiek ar krievu cilvēku dzīves un karjeras iespējām Latvijā. Bieži tiek pieņemts, ka veiksmīga karjera ir iespējama asimilācijas ceļā. Tiek pārvērtēta nacionālās identitātes politiskās puses loma, savukārt daudzi eksperti ignorē identitātes politikas sociālo saturu. Lielā mērā šāda ekspertu no Latvijas nostāja ir saistīta ar gandrīz pilnīgu informācijas trūkumu par šo tēmu medijos, politisko partiju programmās u. c. Bet tas liek domāt, ka eksperti pilnībā neformulē etnisko minoritāšu identitātes jautājumu risināšanu, bet seko dominējošajiem naratīviem un diskursīvajai praksei: “Var teikt, ka karjeras kāpnes ir pieejamas tikai latviešiem. Etniskās minoritātes lielā mērā ir izslēgtas no dzīves, tās var veidot karjeru tikai privātajā biznesā” (L; O); “Dzīves izredzes praksē ir ļoti atkarīgas no igauņu vērtību pieņemšanas – ar kultūrvēsturisku prakšu kopumu un valodas prasmi visaugstākajā līmenī” (I; Ž).

Kā liecina aptaujas rezultāti, krievu ekspertu lielākā daļa gan Latvijā, gan Igaunijā uztver mazākumtautību etnokulturālo identitāti un nacionāli valstisko identitāti kā alternatīvu. Šī alternatīva tiek stiprināta, akcentējot publiskās telpas – mājas privātās komunikācijas vides un tātad – etnisko minoritāšu – latviešu (igauņu) nācijas – izvietojumu. Taču privātais tiek saprasts

nevis kā subjektivitātes bagātība, bet gan kā samazinātu sociālo iespēju sfēra salīdzinājumā ar latviešiem (Latvijā) un igauņiem (Igaunijā).

Raksts izstrādāts projekta “Indivīda, sabiedrības un valsts mijiedarbība kopējā Latvijas vēstures procesā: vērtību konflikti un kopīgu vērtību veidošanās vēsturiskos lūzumu punktos” (Nr. VPP-IZM-2018/1-0018) ietvaros.

Citētie darbi

- 1812-y god v Latvii i Estonii. Sbornik statey (2013). Rīga.
- Apine, I. (1994). The Feeling of Russians in the Former USSR National Republics. *The New Russian Diaspora. The Russians Outside the Russian Federation in the Former USSR: History, Identity and Contemporary Situation. Materials of Conference. Jūrmala 13th–15th November 1992*. Rīga: Latvian Institute of History. University of Latvia, pp. 24–29.
- Apine, I., Volkovs, V. (1998). *Slāvi Latvijā*. Rīga: LZA Filozofijas un socioloģijas institūts.
- Bourdieu, P. (1977). *Outline of a Theory of Practice*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Gadzhieva-Apurina, S. K. (2015). Russkaya shkola v Estonii: nastoyashchee polozhenie i ozhidaemaya pomoshch. 8-ya regionalnaya konferentsiya rossiyskikh sootchestvennikov Latvii, Litvy i Estonii. *Materialy*. Rīga: Dom Moskvyy, pp. 51–54.
- Gushchin, V. (2015). O zadachakh organizatsiy rossiyskikh sootchestvennikov v usloviyakh nastupleniya pravyykh sil i rosta mezhdunarodnoy napryazhennosti. 8-ya regionalnaya konferentsiya rossiyskikh sootchestvennikov Latvii, Litvy i Estonii. *Materialy*. Rīga: Dom Moskvyy, pp. 29–32.
- Hallik, K. (1994). Change of Status of the Russian Diaspora: From Majority to Minority. *The New Russian diaspora. The Russians Outside the Russian Federation in the Former USSR: History, Identity and Contemporary Situation. Materials of Conference. Jūrmala 13th–15th November 1992*. Rīga: Latvian Institute of History. University of Latvia, pp. 67–70.
- Isakov, S. G. (2008). Put dlinoyu v 1000 let. *Russkie v Estonii. Istoriya kultury*. Tallinn.
- Järve, R. (2013). Sovetskoye nasledie i sovremennaya politika stran Baltii. Poleshchuk V.V., Stepanov V.V. (ed.). *Etnicheskaya politika v stranakh Baltii*. Moskva: Institut etnologii i antropologii im. N.N. Miklukho-Maklaya RAN, pp. 39–62.
- Kirch, A., Tuisk, T. (2007). *European Identity: A Study Using the Method of Identity Structure Analysis in Estonia in 2003–2005. Europe – After Historical Enlargement*. Tallinn: Institute for European Studies, International University Audentes, pp. 282–303.
- Konstitutsiya Estonskoy Respubliki*. (2021). Skat.: <https://www.president.ee/ru/republic-of-estonia/constitution-of-the-republic-of-estonia/index.html> (22.7.2021.)
- Kymlicka, W. (2010). *Sovremennaya politicheskaya filosofiya. Vvedenie*. Moskva: Izdatelskiy dom GU–VShE.
- Latvijas iedzīvotāju sadalījums pēc nacionālā sastāva un valstiskās piederības*. (2022). <https://www.pmlp.gov.lv/lv/media/9161/download>
- Latvijas Republikas Satversme*. <https://likumi.lv/ta/id/57980-latvijas-republikas-satversme> (1.1.2019.)
- Nikiforov, I. (2011). *Ot russkoy shkoly do shkoly dlya russkikh*. <https://ilja-nikiforov.livejournal.com/68376.html>

- Nikiforov, I. V. (2013). Politika istoricheskoy pamyati v stranakh Baltii: opyt i sovremennoye sostoyaniye. Poleshchuk V.V., Stepanov V.V. (ed.). *Etnicheskaya politika v stranakh Baltii*. Moskva: Institut etnologii i antropologii im. N.N. Miklukho-Maklaya RAN, pp. 92–154.
- Poleshchuk, V.V. (2013). Russkiye v Baltiyskom obshchestvenno-politicheskom diskurse. Poleshchuk V.V., Stepanov V.V. (ed.). *Etnicheskaya politika v stranakh Baltii*. Moskva: Institut etnologii i antropologii im. N.N. Miklukho-Maklaya RAN, pp. 24–38.
- Poleshchuk, V. V., Dimitrov, A. S. (2013). Kontinuitet kak osnova gosudarstvennosti i etnopolitiki v Latvii i Estonii. Poleshchuk V., Stepanov V. (ed.). *Etnicheskaya politika v stranakh Baltii*. Moskva: Nauka, pp. 64–91.
- Population figure*. (2023). Skat. : <https://www.stat.ee/en/find-statistics/statistics-theme/population/population-figure> (27.12.2023.)
- Skocpol, T., Somers, M. (1980). The Uses of Comparative History in Macrosocial Inquiry. *Comparative Studies in Society and History*, Vol. 22 (2), pp. 174–197.
- Skrinnik, V. M. (2006). *Kompleksnyy monitoring. Dinamika politicheskogo povedeniya russkikh diaspor v gosudarstvakh evrosoyuza (na primere Germanii, Latvii, Rumynii i Estonii)*. Moskva: Mezhdunarodnyy fond po rabote s zarubezhnymi diasporami «Rossiyane».
- Tilly, C. (1990). How (and What) are Historians Doing. *American Behavioral Scientist*, Vol. 33 (6), pp. 685–711.
- Tishkov, V.A., Stepanov, V.V. (2013). Vvedeniye. Yevropeyskiye men'shinstva i politizirovannyye mify v Baltiyskom kontekste. Poleshchuk V.V., Stepanov V.V. (ed.). *Etnicheskaya politika v stranakh Baltii*. Moskva: Institut etnologii i antropologii im. N.N. Miklukho-Maklaya RAN, pp. 9–23.
- Tully, J. (2005). Strange Multiplicity. Festenstein M., Kenny M. (eds.). *Political Ideologies. A Reader and Guide*. Oxford: Oxford University Press.
- Young, I. M. (1999). Ruling Norms and the Politics of Difference: A Comment on Seyla Benhabib. *The Yale Journal of Criticism*, No. 12.2., pp. 415–421.

Neskaidrības un sarežģītības situācijas izaicinājumi: kas raksturo lēmumu pieņemšanas kontekstu Covid-19 un kara Ukrainā situācijā?

Inese Šūpule

Latvijas Universitātes Filozofijas un socioloģijas institūts

Ievads

Pēdējos trīs gadus cilvēksituāciju gan individuālā līmenī, gan valsts pārvaldes aspektā raksturo nepārtrauktas un dinamiskas pārmaiņas ārējā vidē – Covid-19 pandēmija un karš Ukrainā, kas būtiski ietekmē visus arī Latvijā. Tie ir jauna tipa izaicinājumi, kas aktualizē zinātniskajā literatūrā gūtās atziņas par VUCA (*volatility, uncertainty, complexity* un *ambiguity*) jeb neskaidrības un sarežģītības vadīšanu, tajā skaitā analizējot ārējās vides ietekmi uz organizācijām un vadītājiem. Akronīms “VUCA” ietver jēdzienus “nepastāvība” (*volatility*), “nenoteiktība” (*uncertainty*), “sarežģītība” (*complexity*) un “neskaidrība” (*ambiguity*) (Johansen 2012; Bennet & Lemoine 2014).

Latvijā neskaidrības un sarežģītības situāciju izaicinājumi, izmantojot VUCA skaidrojumu, aplūkoti vairākos pētījumos, un šo pētījumu dati un secinājumi izmantoti raksta empīrisko piemēru raksturošanai (BISS & ODA 2015; BISS 2022). Tie parāda, ka VUCA apstākļos, kas pilnā mērā raksturo lēmumu pieņemšanu Covid-19 pandēmijas pirmajos divos gados, kā arī, sākoties karam Ukrainā un ar to saistītās energoresursu krīzes apstākļos, vadītājiem jāpārorientējas no ilgtermiņa plānošanas uz īstermiņa rīcības plāniem, gatavību pārskatīt prioritātes un reaģēt ātri. Vienlaikus vadītājiem šādos apstākļos var būt grūtības pārlicināties par savu viedokļu un plānoto rīcības virzienu pareizumu, jo dinamiskās pārmaiņas un sarežģītība ierobežo laiku iespējamās rīcības analīzei. Rakstā analizēts, kuros gadījumos lēmumu pieņemšanā sekmīgāk izdodas pielāgoties jaunajiem izaicinājumiem un kādi faktori mazināja adaptāciju situācijai. Raksts sagatavots projektā “Kultūras, identitātes, starpkultūru komunikācijas un cilvēksituācijas pētījumi humānisma vērtību, konfliktu un krīžu kontekstā”.

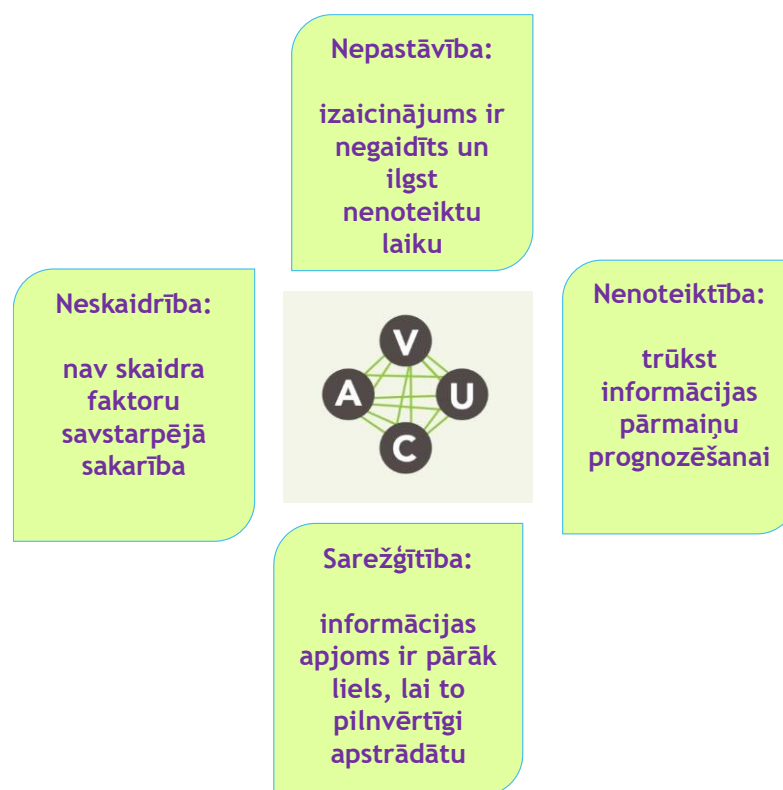
Neskaidrības un sarežģītības vadīšana: “VUCA” izaicinājums

“VUCA” izaicinājumu raksturo četri jēdzieni, kas raksturīgi neparedzētām krīzes situācijām (Johansen 2012; Bennet & Lemoine 2014) un saistās ar, pirmkārt, situācijas nepastāvību (*volatility*), jo krīzē pārmaiņas var notikt ļoti strauji, ir grūti prognozēt to mērogu un tempu. Otrkārt, šādām krīzēm raksturīga nenoteiktība (*uncertainty*) jeb paredzamības trūkums, proti, tas, ka daļa nākotnes notikumu būs pārsteidzoši un tiem nav iespējams pilnībā sagatavoties. Treškārt, šāda tipa krīzes ir kompleksas, aptver lielāko daļu sabiedrības un sociālo jomu, tādējādi tās raksturo sarežģītība (*complexity*) un daudzveidīgi faktori, kas ietekmē organizāciju darbību. Visbeidzot, ceturtkārt, ar šīm krīzēm saistītā neskaidrība (*ambiguity*) attiecas uz grūtībām precīzi noteikt ceļoņu un seku sakarības un rada augstu risku kļūdaini interpretēt notikumus (1. attēls).

Katrs no VUCA faktoriem kritiskā situācijā var pastāvēt atsevišķi, bet īpaši sarežģītās krīzēs tie visi var būt klātesoši. Piemēram, **nepastāvības** (*volatility*) situācijā būtiskākais krīzes raksturojums ir tas, ka izaicinājums ir negaidīts, nestabils, tas ilgst nenoteiktu laiku, taču, ja nav citu VUCA faktoru, tad var būt tā, ka šis izaicinājums ir labi izprotams, zināšanas par konkrēto izaicinājumu ir pieejamas. Konkrētāks piemērs par nepastāvības situāciju ir, piemēram, dabas stihijas, vētras ietekme uz elektrības padevi sabiedriski nozīmīgām iestādēm (slimnīcām, drošības serveriem u. tml.). Atbilstoši šādā gadījumā var gatavoties konkrētajam izaicinājumam, veidojot rezerves plānus, modelējot stihijas un ārkārtas situācijas, piemēram, sagatavojot rezerves ģeneratorus, patversmes tiem, kas cietuši no dabas stihijas, organizējot glābēju darbu u. tml.

Nenoteiktības jeb **paredzamības trūkums** (*uncertainty*) ir situācija, kad notikuma pamatcēlonis un sekas ir noskaidrotas, taču trūkst informācijas, lai tās pietiekami precīzi prognozētu. Ilustratīvs piemērs šādai situācijai ir, piemēram, pieaugoša darbaspēka mobilitāte, kas ļauj prognozēt, ka nākotnē zināma daļa Latvijas iedzīvotāju pametīs valsti. Vienlaikus salīdzinoši grūti ir prognozēt, vai Latvijā varētu ierasties darbaspējīgi pilsoņi no citām valstīm un tādējādi aizstātu aizbraukušos Latvijas iedzīvotājus. Proti, iedzīvotāju skaita samazināšanās un ekonomikas sarukšanas iemesli ir skaidri, bet trūkst informācijas, lai šos procesus pietiekami precīzi prognozētu, jo tos var ietekmēt gan izmaiņas politikā (grozījumi Imigrācijas likumā), gan arī dažādi negaidīti procesi, piemēram, karš, dabas katastrofas citās valstīs u. tml. Pieeja šo izaicinājumu mazināšanai ir resursu ieguldīšana informācijas vadīšanā, apkopojot un analizējot pieejamo informāciju un apzinot citu valstu pieredzi (Bennet & Lemoine 2014).

1. attēls. Vides faktori VUCA (volatility, uncertainty, complexity, ambiguity jeb nepastāvība, nenoteiktība, sarežģītība un neskaidrība). Avots: BISS, ODA 2015.

Sarežģītība (*complexity*) raksturo mūsdienu sabiedrību kopumā, bet, jāuzsver, ka sarežģītība pārvaldībā aizvien palielinās, jo aizvien aktualizējas dažādi jauni faktori, kas jāņem vērā, bet iepriekšējais faktoru kopums, kas būtiski ietekmē situāciju, saglabājas. Piemēram, šeit var norādīt gan uz jauno tehnoloģiju, sociālo mediju, potenciālo mākslīgā intelekta ietekmi. Plašāk skatot, sarežģītība pārvaldē ir saistīta ar daudzu faktoru ietekmi, kuru nav iespējams aprēķināt vai izvērtēt. Lai gan daļa informācijas ir pieejama vai var tikt prognozēta, taču informācijas apjoms ir pārāk liels, lai to pilnvērtīgi apstrādātu. Piemērs šādām sarežģītām situācijām pirms Covid-19 pandēmijas ir dažādi plaši un apjomīgi starpvalstu projekti, kuros iesaistītas dažādas valstis ar atšķirīgām kultūrām, demokrātijas līmeņiem, likumdošanu un resursiem. No Latvijas pieredzes redzam, ka arī tāds starpvalstu projekts kā *Rail Baltica* ir ļoti sarežģīti vadāms, jo katrai valstij ir savas intereses, turklāt jāuzsver, ka šī projekta īstenošanā iesaistītās valstis ir samērā līdzīgas un vienojušās par kopīgiem mērķiem. Pieeja vai ieteikums, kā mazināt šo izaicinājumu, ir sagatavot speciālistus noteiktās jomās, mērķtiecīgi veidojot resursu bāzi, kas ļautu atrisināt sarežģītību (Bennet & Lemoine 2014).

Visbeidzot ceturtais VUCA situāciju raksturojošais jēdziens ir **neskaidrība** (*ambiguity*), kas rodas situācijā, kad cēloņsakarība starp dažādiem faktoriem nav skaidra, proti, situācijai nav precedentu, nav šādas pieredzes un ir jāsaskaras ar nezināmo. Viens no piemēriem šādai

situācijai publiskajā sektorā ir situācija, kad tā kompetencē nonāk jaunas funkcijas, kas līdz šim bijušas citu organizāciju pārziņā vai nav veiktas vispār, un ir jāizveido jauni darbības algoritmi, nezinot, kā tas ietekmēs visas iesaistītās puses. Pieeja, kā rīkoties šādā situācijā, ir: eksperimentēt, lai izprastu cēloņu un seku sakarības, izvirzīt un pārbaudīt hipotēzes par savstarpējām cēloņsakarībām starp dažādiem faktoriem.

Pārsteidzoši, ka Covid-19 pandēmija pilnā mērā radīja VUCA situāciju visā pasaulē, par ko teorētiskajā literatūrā diskutēja 10 gadus pirms tās. Covid-19 pandēmija visu valstu valdībām bija izaicinājums, ko raksturoja:

1. Nepastāvība (*volatility*), jo Covid-19 pandēmija bija negaidīta, viļņveidīga un sākumā bija grūti prognozēt tās ilgumu un apjomu.
2. Īpaši pirmos divus pandēmijas gadus raksturo paredzamības trūkums (*uncertainty*), jo zinātniekiem bija pārāk maz informācijas par vīrusu un tā mutācijām, lai pietiekami precīzi prognozētu pandēmijas viļņus un to ietekmi.
3. Dažādu valdību atšķirīgās rīcības Covid-19 pandēmijas ierobežošanai, grūtības lēmumu pieņemšanā ir cieši saistītas ar šī izaicinājuma sarežģītību (*complexity*). Ierobežojot fiziskos kontaktus, atklājās daudzas un dažādas grūtības visdažādākajās nozarēs, ierobežojumu ietekmi visos sektoros bija grūti plānot. Tāpat daļa valdību, tai skaitā arī Latvijas valdība, nebija gatava tam, ka sabiedrības grupas pretosies valdību lēmumiem un obligātajai vakcinācijai.
4. Pieņemt lēmumus ļoti sarežģītā situācijā apgrūtināja arī milzīgā neskaidrība (*ambiguity*), jo, pirmkārt, sākotnēji nebija skaidra cēloņsakarība starp fiziskās tikšanās ierobežojumu ietekmi uz Covid-19 izplatību. To varēja noskaidrot tikai eksperimentāli. Otrkārt, trūka arī zināšanu par dažādu ierobežojumu ietekmi uz globālajām tirdzniecības ķēdēm (kas radīja noteiktus pārrāvumus ražošanas procesā), kā arī par ierobežojumu psiholoģisko ietekmi uz dažādām iedzīvotāju grupām, piemēram, jauniešu psihi pandēmijas laikā. Šo uzskaitījumu var turpināt, jo izaicinājumi bija milzīgi, un lēmumi tika pieņemti, nezinot, kādu ietekmi tie atstās.

Tālāk ir aplūkota VUCA situācijas vadīšana Covid-19 pandēmijas laikā Latvijā 2020.–2022. gadā, kā arī īsumā apskatīti izaicinājumi Latvijā, ko radīja karš Ukrainā un ar to saistītās bēgļu plūsmas un energoresursu krīze. Abas krīzes – gan Covid-19 pandēmija, gan Krievijas pilna mēroga iebrukums Ukrainā ir skatīti kā starptautiski globāli satricinājumi, kurus raksturo vai var raksturot ar VUCA pazīmēm.

Neskaidrības un sarežģītības vadīšana: Latvijas pieredze

Autores iesaiste akadēmiskās vides ekspertu grupā Covid-19 ierobežošanas sekmīgākai risināšanai veicināja interesi par neskaidrības un sarežģītības vadīšanu Latvijā. Ekspertu darba grupas mērķis bija sniegt neatkarīgu ekspertu novērtējumu iespējamiem Covid-19 ierobežošanas pasākumiem un šo pasākumu konsolidētiem scenārijiem, palīdzot Krīzes vadības grupai un Ministru kabinetam (MK) pieņemt lēmumus par Covid-19 ierobežojošo pasākumu noteikšanu un korigēšanu Latvijā. Akadēmiskās vides ekspertu grupu organizēja Pārresoru koordinācijas centrs un vadīja Vladislavs Vesperis, tās pastāvēšanas laiks bija 15.03.2021.–10.10.2021. Raksta autore bija iesaistīta ekspertu apakšgrupā sabiedrības iespējamās attieksmes pret Covid-19 ierobežošanas jautājumiem novērtēšanai. Dalība ekspertu grupā paredzēja ļoti intensīvu darbu pirms MK sēdēm, apspriežot dažādus krīzes situācijas risinājumus un modelējot iespējamo Latvijas iedzīvotāju uzvedību, bet sistemātiskas informācijas apkopošanas trūkuma, komunikācijas problēmu un ekspertu viedokļu ignorēšanas dēļ ekspertu darba grupas darbs septiņus mēnešus pēc ekspertu grupas izveides tika pārtraukts (skat. info par ekspertu grupas darbību un tās pārtraukšanu: lvportals.lv 2021).

Lai arī ekspertu darba grupas darbībā bija problēmas un tās darbs tika pārtraukts, ekspertu darba grupas modelis vairāku apstākļu dēļ deva ļoti interesantu pieredzi augstākā līmeņa lēmumu pieņemšanā. Pirmkārt, ekspertu grupas darbs bija izteikti starpdisciplinārs, kas sekmēja jaunu zināšanu un izpratnes veidošanos par Covid-19 pandēmijas ierobežojumu vadīšanu. Otrkārt, tā bija ekspertīze “pro bono” (latīņu valodā) jeb “vispārējam labumam”, proti, tā bija profesionāla neapmaksāta iesaiste ar katra eksperta individuālu izpratni un vēlmi strādāt tā, lai pieņemtie lēmumi būtu Latvijas sabiedrības interesēm atbilstošākie. Treškārt, ekspertu diskusijas sniedza izpratni par Covid-19 pandēmiju kā tipisku VUCA situāciju (pēc būtības, nevis tikai izmantojot šo apzīmējumu), kā arī parādīja dažādu stratēģiju nozīmi Covid-19 pandēmijas vadīšanā. Izvērstā akadēmiskā pētījumā būtu iespējams šos aspektus raksturot padziļinātāk, bet šajā rakstā var iezīmēt, ka Latvijā īstenotā Covid-19 pandēmijas situācijas vadīšana ietvēra šādus darbības virzienus:

1. Valdības līmenī tika veidoti rezerves rīcības plāni, modelējot dažādus attīstības scenārijus, bez skaidras informācijas par vīrusa mutācijas un slimības norises gaitas izmaiņām;
2. Tika pārorganizēts valsts un pašvaldību iestāžu darbs un pakalpojumi, paredzot iespēju strādāt attālināti;

3. Valdība mēģināja veidot resursu bāzi nezināmiem nākotnes scenārijiem (vakcīnu iepirkumi, masku un citu aizsardzības līdzekļu iepirkumi);
4. Valdības lēmumi bija sava veida eksperimenti ar fiziskās kontaktēšanās ierobežojumiem. Nezinot, kā ierobežojumi konkrēti ietekmēs fizisko kontaktēšanos un Covid-19 izplatību, lēmumi tika pieņemti uz pieņēmumu bāzes un nepilnīgie lēmumi tika operatīvi laboti, atbilstoši vajadzībām un situācijai mainot noteiktos ierobežojumus;
5. Ierobežoti, bet minimālā nepieciešamajā līmenī tika ieguldīti resursi informācijas vadīšanā (piemēram, lai apkopotu inficēšanās, saslimstības, slimnīcu noslodzes rādītājus), tika apzināta un izmantota citu valstu pieredze.

Šos secinājumus autorei ļāva izdarīt iesaiste akadēmiskās vides ekspertu grupā, iepazīstoties ar dokumentiem, kas tika izstrādāti valdības uzdevumā, un lēmumiem, kas tika sagatavoti, diskutēti un pieņemti valdībā. Mazliet citu perspektīvu analīzei piešķir autores dalība ES fondu projektu izvērtēšanā, īstenojot izvērtējumu “ES fondu ieguldījumu ilgtspējīgas un kvalitatīvas nodarbinātībā un darbaspēka mobilitātē 2014.–2020. gada plānošanas periodā lietderības, efektivitātes un ietekmes izvērtējums” (BISS 2022). Analizējot Covid-19 pandēmijas ietekmi uz nodarbinātības veicināšanas projektiem Latvijā, autore secina, ka ES fondu projektu vadībai Covid-19 apstākļos bija jāpārorientējas no ilgtermiņa plānošanas uz īstermiņa rīcības plāniem, jādemonstrē gatavība pārskatīt prioritātes un reaģēt ātri. Šeit tiešām nozīmīga bija projektu vadītāju, organizācijas un lēmumu pieņemšanas prakses elastība, kas dažādām organizācijām, pat dažādām vadības grupām vienas iestādes ietvaros bija atšķirīga. Viennozīmīgi vadītājiem Covid-19 apstākļos bija grūtības pārliecināties par savu viedokļu un plānoto rīcības virzienu pareizumu, jo dinamiskās pārmaiņas (tikšanās ierobežojumu pieņemšana un atcelšana, darbinieku saslimstība ar Covid-19) un sarežģītība ierobežoja laiku iespējamās rīcības analīzei. Jāuzsver, ka ES fondu projektu pasākumu īstenošanas noteikumi samērā elastīgi tika mainīti, pielāgojoties reālajai situācijai, kā arī Covid-19 pandēmijas izaicinājumiem, tomēr MK noteikumu ilgais izskatīšanas laiks (apmēram trīs mēneši kā minimums parastā situācijā) daudzas aktivitātes iekavēja. Šeit būtiska bija arī vadītāju kapacitāte pārplānot projektu aktivitātes tā, lai tās tomēr tiktu īstenotas. Kopumā veiktais izvērtējums ļāva secināt, ka kavējošie faktori projektu īstenošanā Covid-19 pandēmijas apstākļos bija neelastīgas iepirkuma procedūras, dokumentu ilgā saskaņošana, projektu vadītāju pieredzes trūkums, situācijas, kad projektu komandas nav izveidotas vai ir vājas, pieredzes trūkums konkrētu aktivitāšu īstenošanā (jauni pasākumi un aktivitātes, kur nav izveidojušies īstenošanas algoritmi). Savukārt projektu aktivitāšu īstenošanas sekmējošie faktori bija vadītāju ilgstoša pieredze projektu vadībā, kā arī pieredze konkrētu aktivitāšu īstenošanā, jo tās sekmēja

lielāku gatavību veikt pārplānošanu un projektu pielāgošanu Covid-19 pandēmijas ierobežojumiem.

No VUCA faktoru viedokļa līdzīgi izaicinājumi valsts un pašvaldību iestāžu vadītājiem bija saistībā arī ar kara Ukrainā sekām Latvijā. Daudzas organizācijas bija spiestas pārkārtot savu darbu, gan lai nodrošinātu bēgļu (Ukrainas civiliedzīvotāju) uzņemšanu Latvijā, gan lai risinātu energoresursu krīzes jautājumus, gan arī lai organizētu palīdzības sniegšanu Ukrainai. Kā atklāj pētījums “Profesionāla sociālā darba attīstība pašvaldībās: ex-post pētījums. Starpziņojums par sociālā dienesta sadarbības institūciju un pašvaldību domju vadītāju izpratni par sociālā dienesta vietu un lomu sabiedrībā” (BISS 2023): šie jautājumi visizcilināšāki bija laika periodā no 2022. gada marta līdz 2023. gada pavasarim. Vienu gadu pēc kara sākuma visos šajos aspektos jau ir izveidojusies noteikta rutīna, un situācija ir labāk vadāma. Uzņemot pirmos kara bēgļus laikā no 2021. gada marta līdz 2021. gada jūnijam, situācija bija pilnībā raksturojama, izmantojot VUCA faktoros. Gan bēgļu plūsmas, gan energoresursu nepietiekamību bija grūti prognozēt (*uncertainty*) un tā bija negaidīta (nepastāvība (*volatility*)), jo nebija paredzama bēgļu kustība no dažādām vietām (arī no Krievijas), tāpat nebija paredzams, cik kritiski Eiropā trūks energoresursu un vai veiksmīgi izdosies piesaistīt energoresursus no citām valstīm, kā arī vai varēs nodrošināt nepieciešamos loģistikas pasākumus (piemēram, gāzes termināļu pieejamību). Lieki piebilst, ka karš Ukrainā atklāja arī jaunās globālās situācijas sarežģītību (*complexity*) (nepieciešamību ieviest kolektīvas sankcijas pret Krieviju un Baltkrieviju, mazinot sankciju negatīvo ietekmi uz Eiropas iedzīvotājiem, kodolkara draudus, potenciālās ekoloģiskās katastrofas Ukrainā un reģionā utt.). Globālā neskaidrība (*ambiguity*) ir saistīta ar jau pieminēto situācijas sarežģītību, jo ir saprotams, ka kodolkara riski pasaulē ir pieauguši (īpaši pēc kodolieroču pārvietošanas arī uz Baltkrievijas teritoriju), Krievija neievēro Kodolieroču neizplatīšanas līgumu, kā arī daudzus citus starptautiskos regulējumus. Sākotnēji nebija arī zināms, cik plašu karadarbību Krievija ir gatava īstenot un vai tā neplāno uzbrukt arī Baltijas valstīm. Šie visi bija un joprojām ir ārkārtīgi lieli izaicinājumi Eiropas valstu valdībām. Savukārt Latvijas pašvaldību līmenī situācija ir visai normalizējusies. Vienlaikus piedzīvotie satricinājumi parāda, ka gan valsts, gan pašvaldību līmenī izaicinājums bija piesaistīt nepieciešamos resursus gan bēgļu plūsmas vadīšanai, gan energoresursu krīzes risināšanai, un dažādas pašvaldības mezo- un mikrolīmenī piedāvāja atšķirīgus risinājumus un atbalstu. Piemēram, ja dažās pašvaldībās palīdzības sniegšanā bēgļiem un energoresursu pabalstu administrēšanā tika piesaistīts būtisks cilvēkresursu atbalsts, tad citās pašvaldībās ar visiem jautājumiem bija jātiek galā sociālajam dienestam tam pieejamo cilvēkresursu ietvaros (BISS 2023).

Secinājumi

Vairāki globālie satricinājumi (Covid-19 pandēmija, karš Ukrainā, bēgļu plūsmas, energoresursu krīze un inflācija) pēdējo trīs gadu laikā ir būtiski ietekmējuši visus arī Latvijā gan individuālā līmenī, gan valsts pārvaldes aspektā. Jāuzsver, ka pēdējos trīs gadus raksturo nepārtrauktas un dinamiskas pārmaiņas ārējā vidē (no Latvijas perspektīvas), kas vienlaikus ļoti būtiski ietekmē iedzīvotājus un valsts pārvaldi Latvijā. Tie ir jauna tipa izaicinājumi, kas aktualizē zinātniskajā literatūrā gūtās atziņas par VUCA (*volatility, uncertainty, complexity* un *ambiguity*) jeb neskaidrības un sarežģītības vadīšanu, kas teorētiski tika analizēta vairāk nekā 10 gadu pirms Covid-19 pandēmijas. Vadītājiem šādos apstākļos var būt grūtības pārliecināties par savu viedokļu un plānoto rīcības virzienu pareizumu, jo dinamiskās pārmaiņas un sarežģītība ierobežo laiku iespējamās rīcības analīzei. Rakstā analizētie procesi ļauj secināt, ka VUCA apstākļi, kas pilnā mērā raksturo lēmumu pieņemšanu Covid-19 pandēmijas pirmajos divos gados, kā arī, sākoties karam Ukrainā un ar to saistītās energoresursu krīzes apstākļos, vadītājiem jāpārorientējas no ilgtermiņa plānošanas uz īstermiņa rīcības plāniem, gatavību pārskatīt prioritātes un reaģēt ātri. Šajā situācijā būtiskas vadītāju kapacitātes ir elastība lēmumu pieņemšanā, gatavība lēmumus ātri mainīt un pielāgot vajadzībām, spēja piesaistīt dažādus resursus, mobilizēt darbiniekus, kā arī apzināt un izmantot dažādu speciālistu un citu valstu pieredzi.

Raksts sagatavots, izmantojot finansējumu projektā “Kultūras, identitātes, starpkultūru komunikācijas un cilvēksituācijas pētījumi humānisma vērtību, konfliktu un krīžu kontekstā” un projektā “Jauni risinājumi demogrāfijas un migrācijas procesu izpētē latviskas un eiropiskas zināšanu sabiedrības attīstībai” (VPP LETONIKA 2021/4-0002).

Citētie darbi

- Bennet, N., Lemoine, G.J. (2014). What VUCA Really Means for You. *Harvard Business Review*, January.
- BISS; ODA. (2015). *Pētījums par valsts pārvaldes lomu un attīstību nākotnē*. Pieejams: <https://www.mk.gov.lv/lv/media/824/download>. (Skatīts: 11.09.2023.)
- BISS. (2022). *ES fondu ieguldījumu ilgtspējīgas un kvalitatīvas nodarbinātībā un darbaspēka mobilitātē 2014.–2020. gada plānošanas periodā lietderības, efektivitātes un ietekmes izvērtējums*. Pieejams: <http://195.244.155.179/node/3417>. (Skatīts: 11.09.2023.)

- BISS. (2023). *Profesionāla sociālā darba attīstība pašvaldībās: ex-post pētījums. Starpziņojums par sociālā dienesta sadarbības institūciju un pašvaldību domju vadītāju izpratni par sociālā dienesta vietu un lomu sabiedrībā*. Pieejams: <https://www.lm.gov.lv/lv/media/23331/download>. (Skatīts: 11.09.2023.)
- lvportals.lv (2021). *Akadēmiskās vides ekspertu grupas paziņojums par savas darbības apturēšanu*. 11.10.2021. Pieejams: <https://lvportals.lv/dienaskartiba/333432-akademiskas-vides-ekspertu-grupas-pazinojums-par-savas-darbibas-apturesanu-2021>.
- Johansen, B. (2012). *Leaders Make the Future: Ten New Leadership Skills for an Uncertain World*. San Francisco: Berrett-Koehler Publishers.

Bažas par ģimenes atgriešanos Latvijā: vai iedomāti scenāriji kļūst par realitāti?

Daina Grosa

Latvijas Universitātes Filozofijas un socioloģijas institūts

Ievads

Ja Eiropas iekšējā migrācija vienotajā darba tirgū bieži notiek, reaģējot uz lieliem ģeopolitiskiem notikumiem, piemēram, Eiropas Savienības paplašināšanos, kopā ar indivīdu pašu centieniem gūt lielākus ienākumus un labākas karjeras izredzes (King 2018), tad remigrācija bieži vien ir saistīta ar subjektīvākiem un personīgākiem motīviem, kas vairāk balstās uz spēcīgām ģimenes saitēm (Gmelch 1980). Remigrāciju var veicināt vēlme atkal apvienot ģimeni; tomēr, ja uzņemošā valstī dzimušie bērni tiek atvesti atpakaļ uz vecāku dzimteni, viņu integrācija var būt problemātiska. Šajā rakstā uzsvars ir uz šo bērnu ‘atgriešanās’ pieredzi.

Plašāka konteksta pētījumos ir konstatēts, ka līdztekus vispārējam migrācijas tempa paātrinājumam Eiropā, aktivizējoties jauniem pagaidu un cirkulārās migrācijas paveidiem, migrācijas trajektorijas kļūst daudzveidīgākas (King 2018). To nosaka dažādie dzīves apstākļi, kas noved pie sākotnējās migrācijas, kā arī personīgie iemesli, kāpēc migranti paliek uzņēmējvalstī vai dodas atkal prom. Vērojama tendence no mazāk fiksētām, vienvirziena migrācijas trajektorijām pāriet uz sarežģītākiem migrācijas modeļiem un režīmiem, ko veicina globalizācija un informācijas un komunikācijas tehnoloģiju (IKT) izmantošana. Ir pierādīts, ka lielumam skaitam augsti kvalificētu migrantu, kuri izbauda ‘vieglu’ transnacionālismu (Ryan et al. 2015), ir brīvāk strukturēti personīgie un ģimenes tīkli.

Lai gan transnacionālais darbs var būt ieguvums augsti kvalificētiem migrantiem, tomēr tas var kļūt par sarežģītu žonglēšanu, kad jaunie migranti sāk veidot ģimeni. Lielākajai daļai jauno, neprecēto migrantu mīts par to, ka "visa pasaule ir pie tavām kājām" patiešām “darbojas” – līdz iestājas pieaugušo dzīves realitāte un ir jāpieņem lēmumi par patstāvīgākiem dzīvesveida variantiem. Arī jauktās ģimenēs tiek apsvērta atgriešanās iespēja, jo, kad ģimenē piedzimst bērni, sāk parādīties citas prioritātes – ja ar maziem bērniem transnacionālais dzīvesveids joprojām ir iespējams, bet tad, kad bērni sasniedz skolas vecumu un viņu dzīvē ir vajadzīga lielāka stabilitāte, tas var izrādīties grūtāk īstenojams.

Iepriekšējos remigrācijas pētījumos galvenā uzmanība tika pievērsta remigrācijas ekonomiskajiem aspektiem, piemēram, potenciālo remigrantu veiktajiem remigrācijas izmaksu un ieguvumu novērtējumiem (Arango 2000; Wahba 2022) vai to jauniešu stratēģijām, kuri apsver dzīves gājuma maiņu, kas uzlabotu viņu nodarbinātības izredzes un statusu (Corijn & Klijzing 2001). Tomēr motivācijā remigrēt mijiedarbojas ekonomiski un neekonomiski faktori. Subjektīva lēmumu pieņemšana var šķist tikai tāda virspusēja, un bieži vien lēmumus ir jākontekstualizē katrā konkrētā migrācijas situācijā. Tāpat kā ar migrāciju, kur “vēsture un konteksts tam, ko spēj iedomāties, ietver tādus imperatīvus kā spēju samaksāt par ceļošanu un segt visus ar to saistītos izdevumus” (Smith 2006, 58), līdzīgi var gadīties arī remigrācijas situācijā. Atgriešanos var iedomāties un nopietni apsvērt tikai tad, ja konteksts ir labvēlīgs remigrācijai, proti, ja remigrantiem ir līdzekļi, lai pēc atgriešanās uzturētu sevi (un savu ģimeni), ja viņiem ir pietiekams sociālais kapitāls, lai remigrācija būtu veiksmīga (kontakti darba meklēšanai, ģimene, draugi), un ja viņi ir pietiekami darbaspējīgi un enerģiski, lai risinātu problēmas, kas varētu rasties. Darba migrantiem atgriešanās būtu neracionāla, ja neviens no šiem kritērijiem nebūtu izpildīts. Tomēr, kā liecina šis pētījums, remigranti pieņem lēmumus ārpus šiem ekonomiskajiem un sociālajiem parametriem – lai arī tie ir emocionāli pamatoti un tos nevar pilnībā izskaidrot no darba tirgus perspektīvas.

Migrācijas pētījumos bieži vien netiek ņemti vērā sociālie un psiholoģiskie faktori (tostarp pašā migrantu ģimenē), kas ir svarīgi, pieņemot lēmumus par atgriešanos (Bolognani 2007). Šī raksta mērķis ir izpētīt šos mazāk izziņātos migrācijas aspektus: ģimeņu – gan vecāku, gan bērnu pieredzi, plānojot atgriešanos vecāku izcelsmes valstī, jo īpaši apzinot iekšējo dialogu, kas risinās potenciālo remigrantu prātos par to, cik vienkārša (vai sarežģīta) atgriešanās varētu būt un par iespējamām problēmām, ar kurām var nākties saskarties.

Bažas par to, kā varētu attīstīties atgriešanās migrācija ģimenēm ar skolas vecuma bērniem, ir izaicinājums, ar kuru nākas cīnīties. Jautājumi, kurus vecāki parasti uzdod pirms atgriešanās, ir saistīti ar darba iespējām, mājokļu īres tirgu vai iespējām iegādāties īpašumu, kā pārvarēt birokrātiskos labirintus izcelsmes valstī saistībā ar nodokļu sistēmu, iespējamām vīzu un uzturēšanās prasībām laulātajiem vai dzīvesbiedriem ar citu etnisko piederību un daudziem citiem šķēršļiem. Šie paredzamie šķēršļi attiecas arī uz vecāku priekšstatiem par to, cik viegli viņu bērniem būs integrēties jaunajā vidē, piemēram, izaicinājumi iekļauties jaunā skolas vidē, atšķirīga mācību programma, nepietiekamas valodas zināšanas, un to, kā skolotāji un vienaudži viņus pieņems. Bažas par remigrācijas izredzēm un problēmām var izšķirt, vai remigrācija patiešām tiks īstenota.

Rakstā pievēršu uzmanību ģimenēm, kas atgriežas Latvijā, kas pēdējās desmitgadēs ir bijusi emigrantu nosūtītājvalsts (Apsīte-Beriņa et al. 2020). Apvienotā Karaliste (vispopulārākā valsts, uz kuru devās aptuveni 120 000 Latvijas valstspiederīgo), Vācija, Īrija, Norvēģija un Zviedrija bija galvenie Latvijas emigrantu galamērķi, īpaši pēc globālās ekonomiskās krīzes, kas smagi skāra Latviju (McCollum et al. 2017). Latvijā no 1991. līdz 2013. gadam bija vērojams kopējais neto migrācijas zaudējums 405 000 cilvēku (Krišjāne et al. 2016), kā rezultātā 15 % Latvijas valstspiederīgo šobrīd dzīvo ārzemēs (Mieriņa et al. 2017).

Neraugoties uz latviešu izceļošanu uz citām Eiropas valstīm, pēdējā laikā vērojama tendence, ka Latvijas valstspiederīgie atgriežas dzimtenē (Hazans 2020), īpaši Apvienotajā Karalistē dzīvojošie latvieši. Šis atgriešanās stimuls sākās pēc Brexit paziņojuma, turpinājās pēc Brexit un to veicināja arī darba vietu zaudēšana Covid-19 pandēmijas laikā. Ziņas Latvijas presē (eng.lsm.lv 2020; 2021a; 2021b) un valdības iecelto remigrācijas koordinators veiktās valstspiederīgo atgriešanās izsekošana liecina, ka daudzi migranti atgriežas kopā ar ģimenēm. Daļu remigrantu motivē nostalgija un ilgas pēc ģimenes un draugiem, bet citus piesaista darba samaksas atšķirību samazināšanās un labākas darba iespējas Latvijā (Apsīte-Beriņa et al. 2020). Dažiem migrantiem un viņu ģimenēm atgriešanās bija apsvērta jau ilgāku laiku, un Brexit kopumā ar pandēmiju bija “pēdējais piliens”. Tiem, kuri pandēmijas dēļ zaudēja darbu, atgriešanās drīzāk bija spontāns lēmums. Saskaņā ar *The Economist* datiem 2021. gadā bija vērojama Brexit un pandēmijas izraisīta Eiropas mēroga tendence, ka ES27 migranti atgriežas atpakaļ savās izcelsmes valstīs (Charlemagne 2021).

Rakstā aplūkota Latvijas ģimeņu daudzveidīgā atgriešanās pieredze, apkopojot gan vecāku, gan bērnu ieskatus, bet vairāk vērības pievēršot tieši bērniem un jauniešiem. Izklāstīti arī valsts politikas un izcelsmes valsts iestāžu sniegtie atbalsta pasākumi, kas atvieglo atgriešanos, un aplūkots plašāks valsts konteksts, kurā migrantu atgriešanās iekļaujas. Jaukto metožu pētījuma priekšrocība dod iespēju ne tikai izmantot plašu kvantitatīvo datu kopu un kvalitatīvas intervijas, kurās vienlaikus tiek uzrunāti gan emigranti, gan remigranti, bet arī aplūkot atgriešanos gan perspektīvā, gan retrospektīvi. Līdz šim bērnu balss remigrācijas naratīvos lielākoties nav ņemta vērā. Lai gan dažos pētījumos ir aplūkota bērnu līdzdalība migrācijas lēmumu pieņemšanā (Ackers 2000; Bushin 2008; Mason 2000), trūkst pētījumu par bērnu pārcelšanos uz izcelsmes valsti. Rakstā apkopuju gan vecāku, gan viņu bērnu daudzpusīgās perspektīvas un pētī faktisko un potenciālo remigrantu domāšanas procesus un iztēles par iespējamo jauno dzīves posmu.

Migrācija un iztēle

Iztēles un migrācijas saikni pētnieki ir aplūkojuši no dažādiem rakursiem. Apsverot trauslo mijiedarbību starp migrantu sapņiem un reāli pieejamajām dzīves iespējām un to izpausmi migrantu dzīvēs, Čeimbers (*Chambers*) (2018, 1424) skaidro:

Iztēlošanās nav bezdarbīgas pārdomas, bet tā gan virza iesaistīšanos materiālajā dzīvē un pati veidojas šādas iesaistīšanās rezultātā. [...] Tomēr migrāciju, tās sekas un saiknes veido arī iztēle un vienlaikus [migrācija] aktīvi veido iztēli – šis process nepārtraukti atjaunojas. [...] Pastāv arī dažādi veidi, kā migrantu iztēli var “apgāzt”, ar to sadarboties, ietekmēt un strukturēt, lai tā atbilstu darba tirgus prasībām gan valstī, gan ārzemēs.

Robežu veidošana ap to, ko var "uzdrīkstēties sapņot", paver determinisma jēdzienu un patiesi pieejamu izvēles iespēju. Smits (*Smith*) (2006) apgalvo, ka bieži ignorēts veiksmīgas migrācijas veicinātājs ir šķiras stāvoklis. Vidusslāņa migranti migrācijas veiksmi piedēvē saviem pūliņiem, tomēr zemākās šķiras migrantiem bieži vien “realitāte neatbilst iztēlē izauklētajiem centieniem vai sapņiem” (Smith 2006, 54). Smita nostāja, ka “pat visutopiskākais sapnis tiek sapņots kontekstuāli” (ibid.), skaidri norāda, ka pastāv sociāls un vēsturisks determinisms attiecībā uz to, par ko sapņo potenciālais migrants, un tas ir atkarīgs no piederības šķirai.

Šilke (*Schielke*) (2020) apgalvo, ka cilvēki, iespējams, nekad nav autonomi un pašnoteikti attiecībā uz migrāciju – viņi tikai tādi šķiet. Šķietami autonoma izvēle bieži vien ir saistīta ar “neredzamām atbalsta, infrastruktūras, privilēģiju un resursu izmantošanas formām” (2020, 110). Šilke uzskata, ka izvēlētās trajektorijas liecina, ka migranta zināšanas, prasmes un paņēmienus (cilvēkkapitālu un resursu kapitālu) var apkopot un kombinēt dažādos veidos, lai tie būtu noderīgi migrantu (un viņu ģimeņu) izdzīvošanai nākotnē.

Citos pētījumos par migrācijas un iztēles saikni Salazars (*Salazar*) (2011) pievērsās iztēles radītām ekonomiskām iespējām, savukārt dzīvesveida migrācija bijusi aplūkota caur iztēles radītu prizmu (Benson 2012; Bolognani 2014). Tikmēr Koikalainena un kolēģes (Koikkalainen et al.) (2020) un Manolova (2019) pētījušas migrantus, kuri idealizē savu potenciālo dzīvi citā vietā – Somija skatīta Irākas patvēruma meklētāju acīm, kā arī potenciālo Bulgārijas migrantu iztēles par dzīvi Apvienotajā Karalistē. Katrs no šiem pētījumiem parāda, ka iztēlotā nākotne cilvēka prātā var būt cēlonis rīcībai reālajā pasaulē.

Aplūkojot plānotas pārceļšanās uz ārzemēm sākotnējos posmus, Krivonosa un Nēra (*Krivonos & Näre*) (2019) uzsver iztēles lomu lēmumā migrēt, radot vēlmi būt konkrētā vietā. Šo stimulu var izjust individuālā vai ģimenes līmenī vai kā daļu no “kolektīvās iztēles”

(Adams 2004; Vigh 2009), kad labāku dzīvesveidu vienā konkrētā galamērķī iedomājas vairāki cilvēki no viena reģiona. Tuvāk mana pētījuma videi Brexit fenomenu un tā saistību ar pārvietošanās brīvību no iztēles perspektīvas aplūko Sredanovičs (Sredanovic 2020): Apvienotajā Karalistē dzīvojošie ES27 pilsoņi iztēlojas savu nākotni pēc Brexit un apsver iespējamās nākotnes mobilitātes tā rezultātā. Tas attiecas arī uz mobilitāti otrā virzienā – Beļģijā dzīvojošie Lielbritānijas pilsoņi baidās, kāda nākotne viņus sagaida pēc Brexit, ja viņi vēlas turpināt uzturēties ES.

Apvienotās Karalistes scenārijs patiešām bija mulsošs un satraucošs tiem ES pilsoņiem, kuri daudzus gadus bija izjutuši spēcīgu un augošu identifikāciju ar Apvienoto Karalisti un piederību tai – Raienas (Ryan) (2017) dēvēto “diferencētas iesakņotības” sajūtu. Zontīni un Pero (Zontini & Però) (2020) ir dokumentējuši emocionālo stresu un trauksmi, ko ģimenes šajā laikā piedzīvojušas, liekot ES pilsoņiem apšaubīt un mainīt savas “nogruntēšanās” prakses. Šī skarbā atmoda ES pilsoņu prātos Apvienotajā Karalistē bija īpaši satraucoša viņu bērnu dēļ, jo īpaši par ietekmi, kādu uz viņu bērniem varētu atstāt “ārvalstnieka” statuss. ES pilsoņiem bija jāizlemj, vai pastāvīgais statuss un pastāvīga dzīvošana Apvienotajā Karalistē ir tas, ko galu galā vēlas viņu ģimenes. Tādējādi ģimenes ar ES pilsonību bija spiestas no jauna iztēloties savu nākotni.

Starp tām ir ģimenes no Latvijas, kuras bija spiestas izsvērt savu dzīvi Apvienotajā Karalistē pēc Brexit, izlemjot, vai tas ir ilgtermiņa vai pagaidu projekts. Otrais vēl nesenāks, migrantu (tostarp arī no Latvijas) trauksmes cēlonis visā pasaulē, kas lika iztēloties atgriešanās scenārijus, bija Covid-19 – neparedzamība, ko radīja ceļošanas ierobežojumi, darba zaudēšana un finansiālā nestabilitāte. Kādā Apvienotajā Karalistē dzīvojošo Latvijas valstspiederīgo aptaujā atklājās, ka Brexit radītā nenoteiktība viņus uztrauc vairāk nekā Covid-19 izraisītās sekas (Kaprans 2020).

Saistot to ar šī raksta tēmu, zinātnieki tagad meklē ne tikai tīri ekonomiskus (piemēram, ko izraisīja finanšu krīze vai Covid-19) vai ģeopolitiskus (kā Brexit gadījumā) skaidrojumus cilvēku motivācijai mainīt savu dzīvi. Nozīmīgu lomu šajā procesā var attiecināt uz ģimenē kopīgi saskatītu labāku nākotni citur, ietverot arī domu, ka izcelsmes valsti var uzskatīt par dzīvotspējīgu alternatīvu. Iedomātā alternatīva realitātē var mazināt satraukumu, kas rodas, dzīvojot noteiktā vietā vai arī atgriežoties iepriekšējā dzīvesvietā. Rakstot par Lielbritānijas pakistāniešiem, kuri atgriežas Apvienotajā Karalistē un kuri uzskata Pakistānu par vēlamo nākotnes dzīvesvietu, Boloņāni (Bolognani) (2007, 65) uzskata, ka:

...[iedomātā] dzimtene ir pretlīdzeklis pret vilšanos: ja jaunajiem transnacionālajiem jauniešiem šeit [Lielbritānijā] nav labi, viņiem jātic, ka citur ir vieta, kur iespējams strādāt, lai sasniegtu personīgo labklājību.

Tomēr, ierodoties dzimtenē, var rasties vai nu šķietama, vai arī reāla neapmierinātība, vai nu tāpēc, ka tā ir sveša vieta vai pat iepriekš zināma apkaime, kurā persona reiz ir dzīvojusi.

Atgriešanās uztveres prizma, kas ir subjektīva un atkarīga no indivīda iedomātā priekšstata par to, kas viņu sagaida otrajā galā, bieži vien ir balstīta uz iekšējām sajūtām, paņiņu stāstiem par atgriešanos, plašsaziņas līdzekļu ziņām un pat baumām. Šie viedokļi ir ietekmīgi un var būtiski ietekmēt potenciālos remigrantus, piemēram, tuva drauga padoms palikt mītnes zemē (vai arī nekavējoties pārcelties uz citu valsti) vai sensacionāli ziņojumi tīmekļa vietnē vai mītnes zemes sociālajos plašsaziņas līdzekļos var radīt visdažādākos scenārijus cilvēka prātā.

Tomēr laika gaitā izveidojies tēls par dzimteni, kas pat iefiltrējas otrās paaudzes migrantu apziņā, var radīt nereālus priekšstatus. Mardžorija Harpere (*Harper*) (2005, 3) norāda, ka “[visu paaudžu] migranti, aizbraucot no dzimtenes, mēdz izveidot un iesaldēt savu izvēlēto tēlu par dzimteni, kas laika gaitā kļūst arvien neizdzēšamāks un nemainīgāks”. Tomēr tēls par dzimteni, kas balstīts uz iepriekšējās paaudzes atmiņas, var būt maldinošs un izraisīt vilšanos un kultūršoku, ja dzīve dzimtenē pa šo laiku ir būtiski mainījusies.

Aplūkojot atgriešanos pragmatiskāk, Žans Pjērs Kasarīno (*Cassarino*) (2008) izklāsta faktoros, kas nosaka migrantu reintegrāciju dzimtenē – reintegrācijas kontekstu, optimālo migrācijas pieredzes ilgumu un veidu, kā arī remigrācijas motivējošos faktoros. Kasarīno (2004, 271) apgalvo, ka ir noteikti nosacījumi, pēc kuriem atgriešanās būtu veiksmīga. Resursu mobilizācija un sagatavotība ir divi aspekti, kas var nodrošināt, ka remigranti piedzīvo mazāku kultūršoku. Materiālie un nemateriālie resursi, kas saistīti ar resursu mobilizāciju (finanšu kapitāls, prasmes, sakari un sociālais kapitāls), varētu būt ārzemēs uzkrātie ietaupījumi, paņiņas un kontakti (gan uzņemošā, gan mītnes valstī), kurus var izmantot, lai saņemtu palīdzību, kā arī zināšanas un prasmes, kas iegūtas, dzīvojot ārzemēs.

Gatavība ietver gan vēlmi, gan gatavību atgriezties, veidojot atgriešanās reālās un praktiskās puses ietvaru (*Cassarino* 2008, 101). Atgriešanās gatavība ir atkarīga arī no tā, vai remigrants uzskata, ka dzimtenē ir notikušas būtiskas pārmaiņas – tās varētu būt institucionālas, ekonomiskas vai politiskas pārmaiņas, kas izcelsmes valsti atkal padarījušas pievilcīgu. Tomēr reintegrācijas process pēc atgriešanās noved pie tā, ka “no jauna tiek atklātas [izcelsmes valsts] patiesās iezīmes” (*Cassarino* 2004, 273), kas prasa pielāgošanos un atkārtotas sarunas par dzīves apstākļiem tajā valstī. Turpinot šo tēmu, Kasarīno apgalvo, ka, “jo augstāks ir sagatavotības līmenis, jo lielāka ir remigrantu spēja autonomi mobilizēt resursus un jo lielāks ir viņu ieguldījums attīstībā” (*Cassarino* 2004, 275).

Bērnu un viņu pielāgošanās dzīvei vecāku dzimtenē ir atkarīga no pieaugušo sagatavotības un resursu mobilizēšanas viņu labā. Citiem vārdiem sakot, bērna sagatavotības

līmenis ir atkarīgs no pieaugušo centieniem, piemēram, uzturēt bērna dzimtās valodas prasmes, iepazīstināt bērnu ar nākamo vidi, veicot atkārtotas vizītes, un radīt bērnam sajūtu, ka vecāki viņu uzklausa un atbalsta, kad viņš/viņa risinās sarunas par jauno vidi.

Šis pētījums aizpilda zināšanu trūkumu, jo uzmanība tiek pievērsta tieši atgriešanās uztverei, aplūkojot empīriskos pierādījumus par to, kā atgriešanos dzimtenē iedomājas ārzemēs dzīvojošie Latvijas valstspiederīgie, salīdzinājumā ar atgriešanās realitāti, ko sniedz to tautiešu viedokļi, kuri jau ir pārcēlušies un piedzīvojuši ar atgriešanos saistītās praktiskās grūtības un emocijas. Pētījums īpaši attiecas uz atgriešanos ar ģimeni un jo īpaši par to, kā atgriešanās ietekmē bērnus. Izmantojot arī intervijas ar pašiem bērniem un papildinot vecāku ziņojumus par savu bērnu, tiek gūts padziļināts ieskats remigrācijas un migrācijas situācijā.

Metodoloģija un lauka darbs

Šis pētījums tika īstenots Latvijas Universitātes veiktā valsts pasūtītā plaša mēroga pētījuma ietvaros, kurā tiek vērtēta Latvijas valstspiederīgo, kuri emigrējuši uz ārvalstīm, kā arī atgriezušos valstspiederīgo dzīve un labklājība. Kvantitatīvajā tiešsaistes aptaujā, kas tika veikta 2019. gadā un izplatīta diasporā un Latvijā, izmantojot dažādus tiešsaistes kanālus, atbildes sniedza 7700 emigrantu, tostarp 2477 remigranti (Mieriņa et al. 2020a). Aptaujā tika iekļauti jautājumi, kas bija raksturīgi migrantiem ar ģimenēm, par apzinātajām atgriešanās problēmām (emigrantiem) un faktiskajām problēmām atgriešanās laikā (remigrantiem).

Pētījumam bija arī kvalitatīva daļa. Neatkarīgi veicu kopumā 67 daļēji strukturētas intervijas ar latviešu emigrantiem, kā arī ar remigrantiem – vai nu individuāli, vai arī nelielās fokusgrupās. Intervēti tika gan vecāki, gan bērni no 39 ģimenēm – 22 emigrantu un 17 remigrantu ģimenēm. Visbiežāk intervētais ģimenes loceklis bija māte (lai gan tika intervēti arī daži tēvi), jo mātes bija atsaucīgākas uzaicinājumam piedalīties pētījumā un atvērtākas runāt par savas ģimenes pieredzi. Intervējot bērnus, tika stingri ievērotas ētiskās garantijas, interviju laikā bija jāievēro piesardzība un diskretums, attālinoties no tēmām, kas varētu radīt stresu. Visiem dalībniekiem tika doti pseidonīmi.

Aptaujātie dzīvoja vai bija atgriezušies no dažādām uzņēmējvalstīm Eiropas Savienībā (galvenokārt no Apvienotās Karalistes, kas tajā laikā vēl bija ES daļa, Īrijas un Vācijas) un Norvēģijas (EEZ valsts, kur ES pilsoņi var strādāt tāpat kā citās ES dalībvalstīs), kā arī no tālākām valstīm – ASV, Kanādas, Austrālijas un citām. Dalībnieki tika uzrunāti, izmantojot dažādas metodes – atsaucoties uz uzaicinājumu piedalīties pētījumā kopīgajās Facebook grupās Vācijā un Apvienotajā Karalistē, atsaucoties uz uzaicinājumu latviešu etniskās valodas skolās

Vācijā un Apvienotajā Karalistē, personīgi ielūdzot autoram zināmus dalībniekus, kā arī izmantojot sniega bumbas tehniku (kad viens intervētājs iesaka otru intervēšanai). Intervētie respondenti bija no dažādām sociālekonomiskajām grupām, ar atšķirīgu izglītību. Bērni bija vecumā no 8 līdz 18 gadiem un tika intervēti abu dzimumu pārstāvji. Intervijas tika veiktas klātienē, kā arī izmantojot Skype vai Zoom. Tās tika ierakstītas, transkribētas un analizētas, izmantojot NVivo tematisko kodēšanu.

Starp jautājumiem, kas tika uzdoti ārzemēs dzīvojošajiem intervētājiem, bija tēmas par bērnu latviešu valodas zināšanām, atgriešanās iespējām un paredzamajiem izaicinājumiem, ar kuriem varētu saskarties viņu bērni, savukārt atgriezušies bērni tika iztaujāti par adaptācijas vieglumu, ko ģimenes piedzīvoja pēc atgriešanās. Divi galvenie pētījuma jautājumi bija šādi:

- Kā iedomātā ģimenes atgriešanās dzimtenē atšķiras no piedzīvotās pieredzes?
- Kādi faktori mazina atgriešanās ietekmi?

Šis nav longitudināls pētījums, un konkrētu ģimeņu pieredze nav salīdzināta pirms un pēc atgriešanās. Tā vietā tika salīdzinātas to ģimeņu, kuras pašlaik dzīvo ārzemēs, apzinātās grūtības, kas varētu pavadīt atgriešanos, ar nesen atgriezušos ģimeņu pašreizējo pieredzi.

Nākamā sadaļa attiecas uz Latvijas valstspiederīgajiem, kas pašlaik dzīvo ārzemēs, un viņu priekšstatiem un izpratni par atgriešanos – gan no kvantitatīvās, gan kvalitatīvās perspektīvas. Pēc tam seko remigrantu stāstījumi, daloties ar viņu ģimeņu atgriešanās stāstiem, tostarp dažu remigrantu bērnu viedokļiem un pieredzi. Pēdējā daļā izklāstīti faktori, kas, gatavojoties remigrācijai, var mazināt trauksmi.

Migranti, kas dzīvo uzņēmējvalstī

Migrantiem, kuri ir pieņēmuši lēmumu pārcelties ar maziem bērniem uz jaunu valsti, viens no šādas pārcelšanās iemesliem ir balstīts uz pārliecību, ka bērnu nākotnes izredzes būs daudz labākas. Tā, piemēram, Ritma, māte ar dvīņiem sākumskolas vecumā, kura pārcēlās uz Apvienoto Karalisti 2018. gadā, lēmuma pamatojumu formulēja vienā teikumā: “Ja viņi [zēni] pabeigtu skolu Latvijā, tad viņu karjeras izredzes būtu – strādāt par menedžeri Rimi.” Ritma uzskata, ka lielveikala menedžera amats karjeras ziņā neko daudz nenožīmē, un izglītība Apvienotās Karalistes skolu sistēmā viņas dēliem piedāvā lielākas iespējas. Tas sasaucas ar pētījumiem par imigrantu izglītības centieniem, kas ir atkarīgi no sociālās izcelsmes un ietekmē izglītības karjeru, un izglītības izvēle ir saistīta ar imigrantu augsto optimisma līmeni un

motivāciju virzīties augšup (Astleithner et al. 2021; Tjaden & Hunkler 2017). Tēmina Beisita (*Tehmina Basit*) (2012) to apzīmē kā “tiekšanās kapitālu” un norāda, ka augsts šī kapitāla līmenis var kompensēt zemu vecāku sociālekonomisko statusu – šo secinājumu apstiprina nesen veiktais pētījums par Latīņamerikas vecāku bērnu pieredzi Lielbritānijā, kas tika veikts Covid periodā (Klitzsch 2021).

Izmantojot savu iztēli, daži pētījuma respondenti atgriezās bērnībā. Viņi uzskatīja, ka tā kā izglītības sistēma Latvijā kopš viņu bērnības gadiem nav būtiski mainījies, viņi nevēlas, lai viņu bērni būtu tai pakļauti. Latvijas izglītības sistēmā joprojām ir daudz pirms vairāk nekā 30 gadiem pastāvošās konservatīvās pieejas elementu – disciplīnas, skolotāju un skolēnu attiecību, mācību programmu, vērtēšanas un attieksmes pret daudzveidību ziņā. Var diskutēt par to, vai tā ir visās Latvijas skolās (privātās skolās noteikti ir cita pieeja) un jaunā Skola 2030 mācību programma ir pēdējos gados mainījusi skolu saturu un mācību pieeju, taču Latvijas emigrantu uztvere tomēr ir tāda, ka lietas ir maz mainījušās. Sidlovska un kolēģu (*Szydłowska et al.*) (2019) pētītie poļu remigrantu vecāki bija līdzīgi kritiski noskaņoti pret skolotāju izmantotajām metodēm Polijas skolās, uzsverot mācību metodes, kas raksturotas kā “arhaiskas, shematiskas un iznīcina bērnu dabisko zinātkāri un radošumu” (2019, 184).

Šo viedokli ilustrē arī Vācijā dzīvojošā Lidija. Viņa atzīst, ka viņa neapsver iespēju atgriezties Latvijā ar saviem diviem maziem bērniem, jo nevēlas, lai viņi būtu sistēmā, kurā viņa pati ir uzaugusi. Viņas viedoklis bija vēl spēcīgāks nekā Ritmas – Lidija vēlas, lai viņas bērni atver acis pasaulei un nepazaudē savu dzīvi vai lieki netērē laiku, kas, viņasprāt, notiktu, ja viņi atgrieztos Latvijā. Šāds priekšstats balstīts uz viņas pašas diezgan negatīvo pieredzi īslaicīgas atgriešanās posmā (pirms bērnu piedzimšanas), kad viņai šķita, ka ārzemēs iegūtā augstākā izglītība tiek iznīcināta, strādājot savā profesijā Latvijā.

Arī Oskars, kurš dzīvo Apvienotajā Karalistē, tiecās izmēģināt atgriešanos, uz vienu mācību gadu pierakstot dēlu prestižas Rīgas sākumskolas 1. klasē. Eksperiments – kā viņš to dēvēja – nebija veiksmīgs, un zēns pēc viena semestra atgriezās Lielbritānijā: “Bija problēmas. Problēma bija tāda, ka [...] skolotāji nespēja tikt galā ar klasi, notika mobings [...] un skola īsti neiesaistījās tā risināšanā...”. Šī skolotāju neieinteresētība pret viņa dēlu vērstās mobinga problēmas risināšanā atvēra acis, kas viņa iztēlotajai remigrācijai piešķīra rūgtu piegaršu. Negatīva pieredze vienā izcelsmes valsts skolā var izjaukt sapni par atgriešanos uz visiem laikiem. Oskars kopš šī incidenta nav apsvēris iespēju atgriezties, kā svarīgāko minot ģimenes stabilitāti, jo viņa trīs dēli aug lielāki un sāk mācīties vidusskolā. Arī literatūrā par remigrantiem, kas atgriezušies skolā, ir pievērsta uzmanība mobingam starp skolas vecuma

bērniem, jo ir konstatēts, ka skolās ir izplatīta ņirgāšanās un izjokošana, kas vērsta pret bērniem (Vathi & Duci 2016; Vathi & King 2021).

Dalībnieki aptaujas atbildēs minēja arī citas saskatītās problēmas. Lai gan visbiežāk minētās atbildes, kāpēc viņi neatgriežas Latvijā, bija “esmu šeit (mītnes valstī) apmeties uz dzīvi” un “esmu vīlies Latvijā”, bieži tika minētas arī šādas atbildes: “neesmu pārliecināts, vai mans bērns saņems nepieciešamo atbalstu, lai integrētos Latvijas izglītības sistēmā” un “neredzu Latvijā izaugsmes iespējas saviem bērniem”, kā arī “latviešu valodas zināšanu trūkums” (savas vai laulātā vai bērnu). Pamatojoties uz šiem (un citiem iemesliem), daudzi neuzskata, ka remigrācija ir iespējama. Iedziļinoties sīkāk, 30% no visiem aptaujas dalībniekiem, kas dzīvo ārzemēs, uzskatīja, ka viņu bērniem būtu grūti vai ļoti grūti adaptēties skolā vai pirmsskolā Latvijā, minot dažādus iemeslus (sk. 1. tabulu).

1. tabula. Izaicinājumi, ar kuriem emigrantu bērni, pēc vecāku domām, varētu saskarties pirmsskolas/skolas sistēmā Latvijā (dati %, n = 2477)

Vecāku saskatītie izaicinājumi	%
Bērnu latviešu valodas prasme	73
Atšķirīga pieeja mācībām skolās	59
Skolotāju attieksme	46
Klasesbiedru attieksme pret jauniebraucējiem	41
Mācību programmu atšķirības (neharmonizētas)	35
Atbalsta trūkums psiholoģiskai sagatavotībai un noturībai	21
Nekas netraucēt bērnu adaptāciju	6

Tomēr ir arī emigrante, kuras bērni pēc izglītības iegūšanas plāno atgriezties Latvijā. Piecpadsmit gadus vecā Sofija, kura jau 10 gadus dzīvo Vācijā, pēc skolas beigšanas vēlas dzīvot Latvijā. Viņa to pamato ar to, ka Vācijā viņai ir apnicis, jo apkārt ir tik daudz cilvēku. Šveicē dzīvojošā latviešu pusaudze Renāte vēlas pabeigt augstskolu Eiropā un pēc tam, kad būs labi apguvusi profesiju, vēlētos pārcelties uz Latviju un uzsākt uzņēmējdarbību. Labas izglītības iegūšana ārzemēs un svešvalodu apguve daudziem emigrantiem ir prioritāte. Tas saskan ar Suzēnas Vesendorfas (*Wessendorf*) (2007) secinājumiem par “izcelsmes migrāciju”, kur otrās paaudzes “repatrianti” pabeidza skolu un studijas Šveicē, bet 30 gadu vecumā izvēlējās atgriezties Itālijā, jo viņiem bija spēcīga piederības sajūta savai etniskajai dzimtenei kā reālai un iedomātai vietai.

Remigrējušo ģimeņu pieredze

Remigrējušo ģimeņu aptaujas atbildes liecina, ka atgriešanās vērtējums tomēr ir rožaināks nekā tas, ko pauda lielākā daļa emigrantu. Tabulā Nr. 2 parādītas remigrējušo vecāku atbildes par viņu bērnu pieredzi pēc atgriešanās. Tas būtiski sasaucas ar iepriekš veiktajiem pētījumiem, kas liecina, ka latviešu valodas zināšanu trūkums, visticamāk, radīs grūtības pielāgoties dzīvei Latvijā pieaugušajiem un īpaši bērniem (Hazans 2016; Mieriņa et al. 2020b). Kopumā 53% aptaujas pētījuma dalībnieku atbildēja, ka integrācija skolas pirmsskolas sistēmā bija vai nu ļoti viegla, vai viegla, un tikai 8% norādīja, ka tā bija grūta vai ļoti grūta. Šāds kontrasts starp migrantu un remigrantu viedokļiem (salīdziniet aptaujas rezultātus 1. un 2. tabulā) par uztvertajām un faktiski piedzīvotajām grūtībām liecina, ka priekšstats par nākotnes notikumiem šķiet drūmāks nekā tie izrādās reālajā dzīvē.

1. tabula. Izaicinājumi, ar kuriem remigrējušo bērnu vecāki saskārās pirmsskolas/skolas sistēmā Latvijā (% dati, n = 351)

Vecāku saskatītie izaicinājumi	%
Nekas netraucēja bērnu adaptāciju	41
Bērnu latviešu valodas prasme	26
Latviešu skolotāju attieksme pret jauniebraucējiem	26
Mācību programmu atšķirības	16
Klasesbiedru attieksme pret jauniebraucējiem	13
Atbalsta trūkums psiholoģiskai sagatavotībai un noturībai	11

Šajās atbildēs varētu būt arī sevis attaisnošanas elements. Ja persona nevēlas atgriezties, tad iemesli palikt uzņēmējvalstī būs daudz spēcīgāki, un bērnu integrācijas problēmu uztvere var būt viens no daudzajiem attaisnojošajiem faktoriem. Tiem, kuri ir atgriezušies un paši piedzīvojuši situāciju, sajūtas ir pozitīvākas, iespējams, tāpēc, ka remigranti var būt ar citu domāšanas veidu – cerību pilni un ar ticību, ka atgriešanās būs veiksmīga. Tomēr tas, ka remigranti ir apņēmušies atgriezties, var arī likt viņiem vēlēties attaisnot šo lēmumu un noniecināt savas un savu bērnu problēmas. Šā iemesla dēļ remigranti parasti neizsaka lielu nožēlu par atgriešanos – vismaz sākotnēji. Lēmumu pieņemšanas un atgriešanās process, kas, iespējams, ir ilgs un apgrūtinošs, un dažiem ir nepieciešams ilgs sagatavošanās periods, bieži vien tiek veikts ar plaši atvērtām acīm. Tomēr citi lēmumus pieņem spontāni un balstoties uz iekšējām izjūtām. Neatkarīgi no tā, cik ilga bija sagatavošanās un vai tika izmantota resursu mobilizācija (kā izklāstīts Cassarino 2004), iedomātā atgriešanās var būt veiksmīga dažādu

ieneslu dēļ. Vecākiem kopīga lēmuma pieņemšana un visas ģimenes pārcelšanās nav viegls uzdevums, tomēr vienprātīga, nelokāma un pozitīva attieksme no vecāku puses var ietekmēt arī bērnus un padarīt pārcelšanos par vēlamāku.

Vanda, kura jau 18 gadus dzīvo Francijā, vienmēr bija sapņojusi atgriezties Latvijā. Viņas vīrs francūzis un divi bērni pamatskolas vecumā, abi dzimuši Francijā, bija līdzīgi kā Vanda, kas vēlējās pārcelties uz dzimteni. Viņi piepildīja šo sapni un pārcēlās uz Latvijas provinci, atrodot un iegādājoties savu “sapņu māju” meža vidū. Sākotnēji šķita, ka visiem patīk dzīve jaunajā vidē, tomēr Vanda stāsta:

Mēs katrs bijām radījuši savu sapņu pasauli, kurā gribējām dzīvot. Vīrs gribēja, lai es būtu laimīga, un viņš zināja, ka es gribu atgriezties Latvijā... Jau no paša sākuma mēs turējāmies pie domas, ka nekas nav akmenī cirsts un, ja nesanāk, mēs vienmēr varam atgriezties [t. i., doties atpakaļ uz Franciju]. Bet tajā pašā laikā mēs visu darījām ar domu, ka [pārcelšanās] ir uz visiem laikiem... Mūsu gadījumā runa bija vairāk par to, kur ir mūsu saknes... Viens cilvēks pielāgosies, bet otrs teiks: “Nē, es nevaru pielāgoties”.

Vandas domāšanā vērojama interesanta dihotomija – pārcelšanās bija domāta uz visiem laikiem, tomēr, pēc viņas domām, tā nebija “akmenī iecirsta”. Šādu pretēju apgalvojumu pamatojums būtu dziļāk jāizpēta, jo šķiet, ka bija zināmas neskaidrības par šīs pārcelšanās pastāvīgumu. Katra ģimene un katrs ģimenes loceklis atšķirīgi izprot mobilitāti un pieņem lēmumus un pauž viedokli, pamatojoties uz dažādiem kritērijiem.

Viens no faktoriem ir mobilitātes gludā norise (ja ģimene var ātri pārcelties no vienas vietas uz citu, jo tai ir transnacionāls dzīvesveids), kā arī veids, kā katrs ģimenes loceklis pielāgojas jaunajai videi, un empātija ģimenē attiecībā uz katra ģimenes locekļa panākumiem integrācijas procesā.

Vandas gadījumā ģimene galu galā atgriezās Francijā. Vanda mocījās ar “dubultās atgriešanās” migrāciju (White 2014), jo viņa ievēroja, ka tikai daži ģimenes locekļi bija laimīgi. Viņa ierosināja ģimenes sanākumi, un jaunais kopīgais ģimenes lēmums bija “atgriezties atpakaļ”. Tomēr Vanda atzina, ka viņa ieteiktu ikvienam, kas apsver atgriešanos dzimtenē, to darīt, nevilcinoties:

Ja vēlaties atgriezties Latvijā, tad atgriezieties. Vissliktākais, kas var notikt, ir, ka jūs atgriezīsieties valstī, no kuras atbraucāt [uzņēmējvalstī] (...) vienīgais, ko jūs varat zaudēt, ir nauda. Pārējais ir pieredze, ko jūs tikai iegūsiet.

Šādi racionalizējot atgriešanos vai reemigrāciju pēc atgriešanās, Vanda mazina vilšanos par neveiksmīgu atgriešanos, skaidrojot to ar “pieredzi”, ko var uzskatīt par diezgan vieglprātīgu veidu, kā mazināt satraukumu, ko izraisa šajā procesā iesaistīto ģimenes locekļu

izraušana no ierastās dzīves (*uprooting*). Līdzīgas atgriešanās situācijas ir dokumentējuši Anastasija Bermūdeza un Klaudija Parašiveskū (*Bermudez & Paraschivescu*) (2021), pētot rumāņu ģimeņu atgriešanos Rumānijā, kuras pēc remigrācijas emocionālu un finansiālu iemeslu dēļ atkārtoti emigrēja uz Franciju. Ēn Vaita (*White*) (2014) raksta arī par poļu emigrantiem Lielbritānijā, kuri atgriežas Polijā un konstatē, ka nespēj tur apmesties uz dzīvi, un pēc tam dodas atpakaļ uz Lielbritāniju, lai turpinātu savu dzīvi.

Sarma ar partneri un diviem sākumskolas vecuma bērniem septiņus gadus dzīvoja Apvienotajā Karalistē un strādāja viesnīcu jomā, vēlējās ietaupīt naudu, lai iegādātos savu mājokli Latvijā. Bērniem viņa izklāstīja atgriešanās ideju, to pasniedzot pozitīvā gaismā:

...mēs viņiem stāstījām pozitīvo – ka ar laiku iegūsim lielāku māju [...], jo tur [Anglijā] [...] viņi dzīvo vienā guļamistabā [...], ka mēs varētu iegādāties kaķi un suni. Tā mēs viņus motivējām [...], ka viņu brālēns būs netālu. Mēs viņiem jau pirms kāda laika teicām, ka to plānojam.

Vecāki, kuri norāda uz pārceļšanās pozitīvajām pusēm, var padarīt iedomāto atgriešanos bērniem patīkamāku. Citādi ir grūti viņus pārliecināt par ieguvumiem, ko sniedz pārceļšanās prom no draugiem un dzīves, kas viņiem ir pazīstama un tuva. Sarmas bērni diezgan labi pielāgojās jaunajai videi Latvijā, neraugoties uz apziņu, ka viņi vairs neredzēs savus draugus Anglijā, un pārvarēja sākotnējo trūkumu, ko radīja vājās latviešu valodas zināšanas. Pētot lietuviešu remigrantus no Norvēģijas, Puplauskaite (2021) apliecināja līdzīgu scenāriju: lai gan lietuviešu bērni Norvēģijā saglabāja dzimtās valodas zināšanas, uzsākot mācības skolā Lietuvā, viņi saskārās ar valodas grūtībām un viņiem bija papildus jāpildveido valodas prasmes, kā arī bija jāpielāgojas jaunajai izglītības sistēmai.

Pat ja pirms pārceļšanās uz dzimto zemi vecāki redz savu dzimteni caur “rozā brillēm”, tās var nokrist diezgan drīz pēc ierašanās. To ļoti emocionāli izteica Vilis, kurš atceras savu pārceļšanos uz Latviju no Austrālijas pirms 12 gadiem, kad viņam bija vēl tikai seši gadi:

Varbūt man nav atmiņu par to laiku, bet patiesībā, manuprāt, es pat nezināju, ko tas nozīmē – pārcelties... Es nezināju, ka beigsies draudzība ar klasesbiedriem, ka mana dzīve mainīs savu gaitu par 180 grādiem [...] man tas šķita kā viens liels piedzīvojums [...]. Man prātā bija iedomātā Latvija. Es turp dodos, bet ir atšķirība starp to, kas ir prātā, un to, kāda ir realitāte.

Šī trāpīgā ilustrācija par to, kā jūtas bērns “atgriežoties” (Viļa gadījumā tā bija jauna pārceļšanās, jo viņš dzimis Austrālijā), izceļ disonansi starp iedomāto un reālo. Viļa atzīšanās, ka fantāzijas plīvurs ir pacelts, skaidri norāda, ka pat mazs bērns var izjust fiziskās pārvietošanas ietekmi, tādējādi apstrīdot uzskatu, ka mazs vecums var būt migrantu bērnu aizsardzības faktors (Gervais et al. 2021), un identificējot to kā riska faktoru (Patterson 2012).

Tātad kādi faktori var mazināt imigrantu ģimenes nemieru, ko rada apstākļu maiņa, pat ja tie nevar pilnībā novērst stresu?

Faktori, kas spēj mazināt atgriešanās raizes

Izklāstot veiksmīgas atgriešanās nosacījumus un laiku, Kasarīno (*Cassarino*) (2004; 2008) uzsver, cik svarīga ir gatavība un sagatavotība atgriezties. Viens no veidiem, kā mazināt atgriešanās fantāzijas elementu, ir bieži dzimtenes apciemojumi. Daudzi ārzemēs dzīvojošie Latvijas valstspiederīgie (visbiežāk Eiropas valstīs) vasaras brīvdienās dodas apciemot ģimeni un draugus. Tas nodrošina regulārus fiziskus kontaktus (kas joprojām ir vēlamāka iespēja nekā Skype un Zoom zvani) ar radniekiem un palīdz bērniem iepazīt savu vecāku dzimteni, lai tā nebūtu mītiska, nezināma vieta un bērni iegūtu konkrētus atskaites punktus.

Vēl viens mīkstinošs faktors ir izcelsmes valsts valodas – šajā gadījumā latviešu valodas (vai, ja ģimene ir krievu izcelsmes, krievu valodas) – apguve un uzturēšana. Ja valoda tiek lietota mājās vai nostiprināta nedēļas nogales skolā vai tālmācībā, tad bērnu integrācija var būt gludāka (Grosa 2020; Mieriņa et al. 2020b; Puplaskaite 2021). Tas nenovērš visus šķēršļus, jo mājas valoda, kurā runā, dzīvojot ārzemēs, bieži vien ir mazāk bagāta un ar ierobežotu vārdu krājumu un, visticamāk, neatbilst Latvijas skolā gaidītajam standartam.

Tāpat arī diasporas organizāciju rīkoto kultūras uzvedumu un latviešu tradicionālo svētku pasākumu apmeklēšana, vēl dzīvojot ārzemēs, iepazīstina bērnus ar dzimtās valsts kultūru un var atvieglot integrāciju, lai gan šie pasākumi paši par sevi nav pietiekami, lai sagatavotu bērnus remigrācijai uz Latviju. Diasporas vasaras nometnes ir arī veids, kā diasporā dzīvojošie bērni var saglabāt savu valodu un kultūru.

Gatavošanās atgriezties var izpausties arī citos veidos. Tā var ietvert iespēju bērniem pienācīgi atvadīties no saviem klasesbiedriem un draugiem mītnes valstī un veicināt kontaktus ar viņiem sociālajos tīklos, kas, iespējams, laika gaitā mazināsies. Deivids Poloks un Rūta van Rēkena (*Pollock & van Reken*) (2009) uzsver “bēdu ciklu” attiecībā uz “trešās kultūras bērniem” (bērniem, kas dzīvo valstī, kuras kultūra nav viņu etniskā vai ierastā kultūra) un pārceļšanos, un šo posmu var attiecināt uz jebkuru bērnu, kas pārceļas no vienas valsts uz citu. Tiek uzskatīts, ka nepārtraukts kontakts ar iepriekšējo dzīvi ir svarīgs sākumskolas, pamat- un vidusskolas vecuma bērniem, kuri pēc pārceļšanās, protams, joprojām vēlēšies ticēt fantāzijai par dzīvi (kas ar laiku mazinās), kas joprojām turpinās iepriekšējā mītnes valstī.

Septiņpadsmit gadus vecais Pauls atgriezās Latvijā pēc piecu gadu dzīves ar ģimeni ASV. Pēdējā atgriešanās Latvijā bija vairāk izšķiroša nekā iepriekšējās, lai gan viņš nav iesācējs pārcelšanās jomā, jo viņa ģimene bērnībā vairākkārt mainīja dzīvesvietu. Pauls dalās:

Šoreiz tas bija mazliet savādāk, jo [...] nu, es rakstīju saviem draugiem, bet kopš aizbraukšanas neesmu nevienu no viņiem satīcis, un, visticamāk, tuvāko gadu laikā es viņus nesatīkšu, tikai tad, ja viņi atbrauks uz Eiropu [...], tāpēc šis laiks man, tīri no psiholoģiskā viedokļa, bija vissarežģītākais, jo es tur biju piecus gadus [...] un tie bija arī gadi, kad es visvairāk nobriedu, tas nozīmē, ka es nodibināju saikni ar cilvēkiem, ko iepriekš nekad nebiju darījis, un tāpēc es domāju, ka pēdējais laiks bija visgrūtākais...

Jebkura gatavība un sagatavošanās iedomātajai jaunajai dzīvei atpakaļ Latvijā nevar mazināt skumjas, kas saistītas ar pārtrauktajām draudzībām. Saziņas uzturēšana Paulam bija iespējama, izmantojot sociālos plašsaziņas līdzekļus un citas platformas, bet tiešās draudzības pārtraukšana bija dzīves fakts, ar ko viņš saskārās pārcelšanās dēļ. Paula gadījumā atbildību mīkstināošs faktors bija tas, ka viņš bija aizņemts un iesaistījās vairākās ārpuskolas aktivitātēs, kas viņam bija pieejamas Latvijā, gandrīz visas bez maksas.

Arī pašu vecāku pozitīvā attieksme pret pārcelšanos var būt faktors, kas veicina atgriešanās panākumus (vai vilšanos), jo īpaši bērniem. Biežs salīdzinājums ar uzņēmējvalsti un izcelsmes valsti nomelnošana var psiholoģiski ietekmēt gan vecākus, gan bērnu. Tā Kristīne, kura pirms pāris gadiem atgriezies no Norvēģijas lielpilsētas, stāsta par pozitīvajām iezīmēm jaunajā dzīvē Latvijā savam sākumskolas vecuma dēlam, kurš pašlaik iedzīvojas lielā pilsētā Ziemeļlatvijā. Tāpat kā Pauls, arī viņš ir aizņemts ar daudzām ārpuskolas aktivitātēm:

M. [reģionālā pilsēta] ir ļoti plašs ārpuskolas aktivitāšu klāsts, un tās neko nemaksā. Viņš [dēls] apmeklē digitālo centru, trīs dažādas nodarbtības, un tās neko nemaksā. Viņš ir sācis arī airēšanas treniņus [...]. mums netālu no M. ir upe, mums ir jūra, mums ir ezers, mežs. Viss ir 10 minūšu attālumā. Un tas manam dēlam ļoti, ļoti patīk. Viņš ir izteicis savas sajūtas: “Un tagad man ir mājas”. Un varbūt arī viņam mājas ir māja, nevis dzīvoklis.

Kristīne un viņas dēls piedzīvoja grūtības, risinot sarunas ar ierēdņiem par Latvijas skolu sistēmu, un atgriešanās bija dramatisku pavērsienu pilna. Tomēr, Kristīnesprāt, atgriešanās pozitīvie aspekti – ārpus skolas vides – atsver negatīvos. Arī viņas dēls ir labāk iejuties, jo ap viņu ir plaša ģimene, un sapni par mazāk sarežģītu dzīvi dzimtenē var piepildīt, ja cilvēks saredz “plašākas ainas” (*big picture*) priekšrocības.

Pozitīvo aspektu saskatīšana bija redzama arī Samantas stāstījumā par viņas ģimenes neseno atgriešanos pēc dzīves Subsahāras Āfrikas valstī. Samanta, viņas afrikāņu vīrs un bērns daļu no Covid-19 pandēmijas gada pavadīja Latvijā, un atgriešanās bija saistīta ar ģimenes

personīgiem apstākļiem. Šī pārceļšanās tika uzskatīta par pagaidu variantu, jo Samanta atzina, ka viņa ir tikpat laimīga savās mājās Āfrikā, būdama “emigrante”, kā savā dzimtajā mazpilsētā Latvijā. Pozitīvais aspekts, neraugoties uz pandēmijas radītajiem ierobežojumiem, ir tas, ka viņas 10 gadus vecā meita Latvijā varēja brīvi pārvietoties – viena pati aiziet uz veikalu un tikties ar draugiem, kas Āfrikā nebija tik vienkārši drošības apsvērumu dēļ. Tomēr Samanta atzīst, ka viņai ir grūti pielāgoties, jo gandrīz pusi savas dzīves ir pavadījusi ārzemēs. Viņa dalās, ka:

Latvija man, kas 21 gadu pavadījusi ārzemēs, bija kļuvusi par idealizētu Latviju. Visas sliktās lietas ir aizmirstas un atceros tikai labo, un es dzīvoju šajā burbulī, neskatoties uz to, ka katru gadu braucu uz Latviju un satiku savas draudzenes... Tagad, kad esmu atgriezusies [..], tas vairs nav tas pats [..], nevar vienkārši atgriezties iepriekšējā dzīvē. Man ir sajūta, ka man ir jāsāk no jauna.

Šeit ilustrēta ne tikai bērnu, bet arī pašu remigrējušo vecāku nedrošība un neapmierinātība. Tomēr Samanta saglabā cerību un pozitīvi vērtē palīdzību, ko viņas meita saņēma, iekārtojoties skolā. Atgriešanās tika plānota dažus mēnešus iepriekš, skola jau bija sarunāta, un meita runā latviski, kas atviegloja atgriešanos – tātad sagatavošanās (kā to norāda Cassarino 2004) šajā situācijā noteikti bija acīmredzama.

Izcelsmes valsts iestāžu atbalsta pasākumi

Pašu migrantu sagatavošanās un resursu mobilizēšana ir noderīgas lietas; bet tikpat svarīgi ir arī izcelsmes valsts izglītības sistēmas atbalsta pasākumi. Latvijā ir ieviesti atbalsta pasākumi kā papildu individuālas valodas un citu mācību priekšmetu stundas 1–2 gadu garumā (ja tādas nepieciešamas), skolotāju asistenti klasē, kas pieejami ar papildu finansējumu no pašvaldību līdzekļiem, un individuāli stundu plāni. 2019. gada aptaujas rezultāti liecina, ka viens no svarīgiem aspektiem ir skolotāju kapacitātes palielināšana – spēja iejusties jaunpienācēju ādā, viņus uzņemt un iekļaut klases kolektīvā. Aptuveni 30% aptaujas dalībnieku, kuri ir atgriezušies, norādīja, ka skolotāji/pedagogi Latvijā ir ļoti iejūtīgi pret remigrantu bērnu vajadzībām (salīdzinājumā ar 60% ārvalstīs dzīvojošo, kuri atbildēja par skolotājiem mītnes valstī). Mācību programmas pielāgošana dažādiem valodas zināšanu un prasmju līmeņiem dažādos mācību priekšmetos, paredzēt atvieglojumus skolēniem pirmajos mēnešos un sākotnēji viņus nevērtēt pēc citiem skolēniem izmantotajiem vērtēšanas kritērijiem – tie ir ieteikumi, kurus vecāki izteica aptaujā atklātajās atbildēs.

Citi Latvijas valdības īstenotie atbalsta pasākumi ir Latviešu valodas aģentūras (LVA) izdotā tiešsaistes rokasgrāmata, kurā sniegti padomi vecākiem, kas atgriežas, un skolotājiem, kas māca remigrējušos bērnus (LVA 2021a; 2021b). LVA arī rīko pastāvīgas profesionālās pilnveides nodarbības skolotājiem, kas valsts skolās māca skolēnus, kuri atgriezušies no emigrācijas, kā arī tiešsaistes valodas nodarbības, kas uztur bērnu latviešu valodas zināšanas diasporā (Krastiņa & Zariņa 2021). Vēl viena nesen īstenota Latvijas valdības iniciatīva – atgriešanās migrācijas koordinātoru iedibināšana 2018. gadā – ir bijis liels atbalsts remigrantiem un jo īpaši ģimenēm. Šie valsts ierēdņi – pa vienam katrā no pieciem Latvijas reģioniem – palīdz remigrantiem iejusties, piemēram, atrast darbu vai uzsākt uzņēmējdarbību, izvēlēties pirmsskolas izglītības iestādes un skolas vecuma bērniem skolas, kā arī organizēt sociālos pabalstus. Remigranti ir augstu novērtējuši viņu palīdzību (Prusakova et al. 2021). LVA arī organizē informācijas/socializācijas nometnes remigrantiem, un ģimenes, kuras nometnēs ir piedalījušās, ir novērtējušas tās ļoti pozitīvi. Latviešu valodu var mācīties un pilnveidot vairāk nekā 100 latviešu diasporas skolās visā pasaulē, kā arī vasaras nometnēs, kas tiek organizētas ārzemēs dzīvojošajiem latviešu bērniem ar Latvijas valsts un diasporas kopienas finansējumu.

Šos atbalsta pasākumus var uzskatīt par sagatavošanos remigrācijai – to veic gan pašu remigrantu ģimenes, gan ar Latvijas valdības sniegto palīdzību. Resursus mobilizēt palīdz transnacionālās draudzības ceļā izteiktie atbalstošie padomi, ko sniedz draugi, kas nesen atgriezušies, un Latvijā dzīvojošie radnieki. Tomēr neviens sagatavošanās pasākums nevar pilnībā sagatavot uz remigrāciju – iztēle var būt katalizators un sniegt mentālu priekšstatu par to, kas varētu notikt, Latvijas apmeklējumi atvaļinājuma laikā var iepazīstināt ar valsti un dzimtās valodas zināšanas var uzskatīt par kapitālu; tomēr pārceļšanās realitāte vienmēr būs individuāla pieredze katrai ģimenei un tās locekļiem.

Secinājumi

Atgriešanās dzimtenē ar otrās paaudzes bērniem var būt biedējoša un var radīt vecākos bažas un bērnos trauksmi. Emigrantu sapņi par daudz labāku dzīvi dzimtenē var veicināt mobilitāti, toties gluda integrācija nav vienmēr garantēta. Tomēr, var būt faktori, kas mazina ar atgriešanos saistīto satraukumu. Šajā pētījumā gan kvantitatīvie, gan kvalitatīvie dati parādīja, ka iedomātās problēmas var šķīst lielākas iztēlē, nekā tās ir patiesībā. Diasporā dzīvojošo vecāku iztēlotie izaicinājumi, kas saistīti ar atgriešanos dzimtenē, salīdzinot tos ar reāli remigrējušo vecāku viedokli, liecina, ka galvenais satraukums – dzimtās valodas zināšanu

trūkums kavēs bērnu adaptāciju skolas dzīvē – lielā mērā nav pamatots. Tomēr šis pētījums liecina, ka dažas skolas dzīves jomas remigrējušiem skolēniem ir problemātiskas – mācību programma, kas nav saskaņota ar citu valstu mācību programmām, skolotāju empātijas trūkums un klasesbiedru dažkārt naidīga attieksme joprojām rada problēmas. Tomēr remigrējušo vecāku aptaujas rezultāti liecina, ka viņu bērnu integrācija Latvijā kopumā ir pozitīvi vērtējama.

Šķiet, ka Kasarīno (Cassarino) (2004; 2008) izklāstītā gatavības, vēlmes un sagatavotības atgriezties sistēma kopā ar resursu mobilizāciju daudziem no šā pētījuma kvalitatīvajā daļā aptaujātajiem respondentiem ir bijuši ļoti noderīgi. Bērniem, kuri bija saglabājuši dzimtās valodas prasmes, bieži bija apmeklējuši Latviju, bija savlaicīgi informēti par pārcelšanos un vecāki bija pozitīvi noskaņojuši viņus remigrācijai, bija vieglāk aklimatizēties jaunajā vidē.

Atgriešanās bažas var mazināt arī viesmīlīga attieksme dzimtenē – ne tikai no radnieku (vecvecāku, māsiņu, brālēnu, onkuļu, tantu), bet arī no valsts un tās iestāžu (skolu, ārpuskolas pasākumu, atgriešanās migrācijas koordinātoru) puses. Skolu atbalsta pasākumi, skolotāji, kas izrāda empātiju pret bērniem, kuri mācās svešā sistēmā, un klasesbiedri, kas laipni uzņem, nevis apsmej jaunpienācējus, ir ideāli, uz kuriem jācenšas tiekties. Ir gūti panākumi, īstenojot dažus atbalsta pasākumus (piemēram, remigrantu nometnes, rokasgrāmata remigrantu vecākiem un skolotājiem, kuri māca remigrantu bērnus), lai uzņemtu atpakaļ jaunās ģimenes; tomēr vēl ir daudz darāmā, lai remigrantu bērni justos pilnībā gaidīti un pilnībā saprasti – gan no akadēmiskā, gan sociālā viedokļa.

Daži papildu ieteikumi atbalsta pasākumiem ir lielākas iespējas potenciālajiem remigrantiem uzzināt par skolu sistēmu no skolu pārstāvjiem Latvijā (vai nu skolotājiem, remigrantu vecākiem, vai pat remigrantu skolas vecuma bērniem). Vasaras nometnes potenciālo remigrantu ģimenēm, lai iepazītos ar nesen remigrējušiem skolēniem un skolotājiem, ar pieredzi mācot remigrantu bērnus, var būt vēl viens noderīgs pasākums, lai mazinātu satraukumu. Tīmekļa vietnes remigrantiem, kurās sniegtas atbildes uz biežāk uzdotajiem jautājumiem, kā arī vairāk tiešsaistes platformu potenciālajiem remigrantiem varētu palīdzēt nomierināt cilvēku bažas, īpaši attiecībā uz reģistrēšanos skolā Latvijā. Šobrīd ir izveidots Facebook forums remigrantu ģimenēm, kas ir palīdzējis cilvēkiem atrisināt dažus jautājumus, bet šādas tīmekļa vietnes un sociālo mediju platformas ir nepieciešamas arī skolu un pašvaldību līmenī, piedāvājot konsultācijas cilvēkiem, kuri meklē informāciju par atgriešanos.

Raksts sagatavots projektā “Kultūras, identitātes, starpkultūru komunikācijas un cilvēksituācijas pētījumi humānisma vērtību, konfliktu un krīžu kontekstā”.

Citētie darbi

- Ackers, L. (2000). *From 'Best Interests' to Participatory Rights: Children's Involvement in Family Migration Decisions*. Leeds: Centre for Research in Family, Kinship and Childhood, Working Paper, No. 18.
- Adams, J. (2004). The Imagination and Social Life. *Qualitative Sociology*, 27 (3), pp. 277–297.
- Apsīte-Beriņa, E., Manea, M.-E., Bērziņš, M. (2020). The Ambiguity of Return Migration: Prolonged Crisis and Uncertainty in the Life Strategies of Young Romanian and Latvian Returnees. *International Migration*, 58 (1), pp. 61–75. DOI: 10.1111/imig.12580
- Arango, J. (2000). Explaining Migration: A Critical View. *International Social Science Journal*, 52 (165): 283–296. DOI: 10.1111/1468-2451.00259
- Astleithner, F., Vogl, S., Parzer, M. (2021). Zwischen Wunsch und Wirklichkeit: Zum Zusammenhang von Sozialer Herkunft, Migration und Bildungsaspirationen. *Österreichische Zeitschrift für Soziologie*, 46: 233–256. DOI: 10.1007/s11614-021-00442-3
- Basit, T. N. (2012). 'My Parents Have Stressed That Since I Was a Kid': Young Minority Ethnic British Citizens and the Phenomenon of Aspirational Capital. *Education, Citizenship and Social Justice*, 72: 129–143. Manchester: Manchester University Press. DOI: DOI: 10.1177/1746197912440857
- Benson, M. (2012). How Culturally Significant Imaginings are Translated into Lifestyle Migration. *Journal of Ethnic and Migration Studies*, 38 (10): 1681–1696. DOI: 10.1080/1369183X.2012.711067
- Bermudez, A., Paraschivescu, C. (2021). Diverse Ways of Thinking and Performing Return Migration. *International Migration*, 59 (3): 177–191. DOI: 10.1111/imig.12759
- Bolognani, M. (2007). The Myth of Return: Dismissal, Survival or Revival? A Bradford Example of Transnationalism as a Political Instrument. *Journal of Ethnic and Migration Studies*, 3 (1): 59–76. DOI: 10.1080/13691830601043497
- Bolognani, M. (2014). The Emergence of Lifestyle Reasoning in Return Considerations among British Pakistanis. *International Migration*, 52 (6): 31–42. DOI: 10.1111/imig.12153
- Bushin, N. (2008). Researching Family Migration Decision-Making: A Children-in-Families Approach. *Population, Space and Place*, 15 (5): 429–443. DOI: 10.1002/psp.522
- Cassarino, J.-P. (2004). Theorising Return Migration: The Conceptual Approach to Return Migrants Revisited. *International Journal of Multicultural Studies*, 6 (2): 253–279.
- Cassarino J.-P. (2008). Conditions of Modern Return Migrants. *International Journal on Multicultural Societies*, 10 (2): 95–105.
- Chambers, T. (2018). Continuity in Mind: Imagination and Migration in India and the Gulf. *Modern Asian Studies*, 52 (4): 1420–1456. DOI: 10.1017/S0026749X1700049X
- Charlemagne. (2021). How the Pandemic Reversed Old Migration Patterns in Europe. *The Economist*, 30 January. <https://www.economist.com/europe/2021/01/28/how-the-pandemic-reversed-old-migration-patterns-in-europe> (accessed 1 December 2021.)
- Corijn, M., Klijzing, E. (eds.) (2001). *Transitions to Adulthood in Europe*. The Hague: Springer.
- eng.lsm.lv (2020). Many UK Latvians Considering Return Home, 28 December. <https://eng.lsm.lv/article/society/latvians-abroad/many-uk-latvians-considering-return-home.a386906/#comments-article-386906> (accessed 1 December 2021/)
- eng.lsm.lv (2021a). Latvia Welcomed Many Permanent Returnees Last Year, 03 March. <https://eng.lsm.lv/article/society/latvians-abroad/latvia-welcomed-many-permanent-returnees-last-year.a394335/> (accessed 1 December 2021/)
- eng.lsm.lv (2021b). Many Families with Children Returned to Live in Latvia in 2020, 12 January. <https://eng.lsm.lv/article/society/latvians-abroad/many-families-with-children-returned-to-live-in-latvia-in-2020.a388591/> (accessed 1 December 2021.)

- Gervais, C., Côté, I., Pomerleau, A., Tardif-Grenier, K., de Montigny, F., Trottier-Cyr, R.-P. (2021). Children's Views on their Migratory Journey: The Importance of Meaning for Better Adaptation. *Children and Youth Services Review* 120, Article 105673. DOI: 10.1016/j.childyouth.2020.105673
- Gmelch, G. (1980). Return Migration. *Annual Review of Anthropology*, 9: 135–159.
- Grosa, D. (2020). Kādā valodā runā diaspora? Valodas Situācijas Dinamika. *Akadēmiskā Dzīve*, 56, 46.–54. lpp.
- Harper, M. (ed.) (2005). *Emigrant Homecomings: The Return Movement of Emigrants, 1600–2000*. Manchester: Manchester University Press.
- Hazans, M. (2016). *Atgriešanās Latvijā: Reemigrantu Aptaujas Rezultāti*. Rīga: University of Latvia, Diaspora and Migration Research Centre.
- Hazans, M. (2020). *Diasporas Apjoma Novērtējums*. Rīga: University of Latvia, Diaspora and Migration Research Centre.
- Kaprāns, M. (2020). Aptauja: Katrs Desmitais Latvijas Valstspiederīgais Covid-19 Laikā ir Apsvēris Iespēju Pamest Lielbritāniju. <https://migracija.lv/jaunumi/2020-latvijas-valstspiederigie-lielbritanija-covid> (accessed 19 April 2022.)
- King, R. (2018). Theorising New European Youth Mobilities. *Population, Space and Place*, 24 (1): 2117. DOI: 10.1002/psp.2117
- Klitzsch, P. (2021). *The Impact of Covid-19 Induced School Closures on the Educational Experience of Students with Latin American Immigrant Parents*. Brighton: University of Sussex, Sussex Centre for Migration Research, Working Paper No., 98.
- Koikkalainen, S., Kyle, D., Nykänen, T. (2020). Imagination, Hope and the Migrant Journey: Iraqi Asylum Seekers Looking for a Future in Europe. *International Migration*, 58 (4): 54–68. DOI: 10.1111/imig.12647
- Krastiņa, L., Zariņa, S. (2021). Diaspora Family Views on Learning Latvian in Distance Learning Classed by the Latvian Language Agency. *Society, Integration, Education: Proceedings of the International Scientific Conference*, 5: 560–572. DOI: 10.17770/sie2021vol5.6447
- Krisjane, Z., Apsīte-Beriņa, E., Bērziņš, M. (2016). Circularity Within the EU: The Return Intentions of Latvian Migrants, in: R. Nadler, Z. Kovacs, B. Glorius, T. Lang (eds.). *Return Migration and Regional Development in Europe: Mobility Against the Stream*, pp. 215–240. London: Palgrave Macmillan.
- Krivosos, D., Nāre, L. (2019). Imagining the 'West' in the Context of Global Coloniality: The Case of Post-Soviet Youth Migration to Finland. *Sociology*, 53 (6): 1177–1193. DOI: 10.1177/0038038519853111
- LVA (2021a). *Ceļvedis Pedagoģiem Darbam ar Reemigrantu Bērniem*. <https://maciunmacies.valoda.lv/wp-content/uploads/2021/04/ReemigrantuBerni-skolotajiem.pdf> (accessed 19 April 2022.)
- LVA (2021b). *Ceļvedis Vecākiem: Ģimenes Atgriešanās Latvijā un Bērna Mācības Latvijas Skolā*. <https://maciunmacies.valoda.lv/wp-content/uploads/2021/04/ReemigrantuBerni-vecakiem.pdf> (accessed 19 April 2022.)
- Manolova, P. (2019). 'Going to the West is my Last Chance to get a Normal Life': Bulgarian Would-Be Migrants' Imaginings of Life in the UK. *Central and East European Migration Review*, 8 (2): 61–83. DOI: 10.17467/ceemr.2018.01
- Mason, J. (2000). *Deciding Where to Live: Relational Reasoning and Narratives of the Self*. Leeds: University of Leeds, Centre for Research in Family, Kinship and Childhood, Working Paper No. 19.

- McCollum, D., Apsīte-Beriņa, E., Bērziņš, M., Krišjāne, Z. (2017). Overcoming the Crisis: The Changing Profile and Trajectories of Latvian Migrants. *Journal of Ethnic and Migration Studies* 43(9): 1508–1525. DOI: DOI: 10.1080/1369183X.2016.1232161
- Mieriņa I., Ose L., Kaprāns M., Lāce A. (2017). *Vienjošas Nacionālās Identitātes un Latvijas Kultūrtelpas Nostiprināšana. Priekšlikumi Sabiedrības Integrācijas Politikas Plānam 2019–2025. gadam. Ekspertu Ziņojums*. Rīga: LU Diasporas un Migrācijas Pētījumu Centrs. https://www.km.gov.lv/sites/km/files/media_file/ekspertu20zinojums20vienjosas20nacionalas20identitates20un20kulturtelpas20nostiprinasanai1.pdf (accessed 19 April 2022.)
- Mieriņa, I., Hazans, M., Goldmanis, M., Koroļeva, I., Reine, I., Aleksandrovs, A., Grosa, D. (2020a). *Exploring Well-Being and Social Integration in the Context of Liquid Migration: 2019 Quantitative Survey*. Rīga: University of Latvia, Institute of Philosophy and Sociology (embargoed data file).
- Mieriņa, I., Koroļeva, R., Jansone, R., Grosa, D. (2020b). *Latviešu Valoda Diasporā: Situācijas Izpēte. Analītisks Pārskats par Pētījuma Rezultātiem*. Rīga: University of Latvia, Institute of Philosophy and Sociology.
- Patterson, B. (2013). Age at Immigration to Canada and the Occurrence of Mood, Anxiety and Substance Use Disorders. *Canadian Journal of Psychiatry* 58(4): 210–217. DOI: 10.1177/070674371305800406
- Pollock, D. C., van Reken, R. E. (2009). *Third Culture Kids: Growing Up Among Worlds*. Boston: Nicholas Brealey.
- Prusakova, L., Bērziņš, M., Apsīte-Beriņa, E. (2021). Institutionalisation of Return Migration in Latvia: The Case of Regional Coordinators. *Society, Integration, Education: Proceedings of the International Scientific Conference*, 6: 185–195. DOI: 10.17770/sie2021vol6.6287
- Puplauskaitė, G. (2021). Re-Emigration from Norway: Language Attitudes and Linguistic Behaviour. *Grįžtamoji Migracija iš Norvegijos: Kalbinės Nuostatos ir Kalbinis Elgesys*. Vilnius: University of Vilnius, Faculty of Philology, unpublished Master's dissertation.
- Ryan, L. (2017). Differentiated Embedding: Polish Migrants in London Negotiating Belonging over Time. *Journal of Ethnic and Migration Studies*, 44 (2): 233–251. DOI: 10.1080/1369183X.2017.1341710
- Ryan, L., Klekowski von Kloppenfels, A., Mulholland, J. (2015). The Distance Between Us: A Comparative Examination of the Technical, Spatial and Temporal Dimensions of the Transnational Social Relationships of Highly Skilled Migrants. *Global Networks*, 15 (2): pp. 198–216. DOI: 10.1111/glob.12054
- Salazar, N. (2011). The Power of Imagination in Transnational Mobility. *Identities*, 18 (6): 576–598. DOI: 10.1080/1070289X.2011.672859
- Schielke, S. (2020). *Migrant Dreams. Egyptian Workers in the Gulf States*. Cairo: The American University in Cairo Press.47.
- Smith, A. (2006). 'If I Have No Money for Travel, I Have No Need': Migration and Imagination. *European Journal of Cultural Studies*, 9 (1): 47–62. DOI: 10.1177/1367549406060807
- Sredanovic, D. (2020). Brexit as a Trigger and an Obstacle to Onwards and Return Migration. *International Migration*, 59 (6): 93–108. DOI: 10.1111/imig.12712
- Szydłowska, P., Durlík, J., Grzymala-Moszczyńska, H. (2019). Returning Children Migrants: Main Challenges in School Environment. *Studia Migracyjne – Przegląd Polonijny*, 1 (171): 171–192.
- Vathi, Z., Duci, V. (2016). Making Other Dreams: The Impact of Migration on the Psychosocial Wellbeing of Albanian-Origin Children and Young People upon their Families' Return to Albania. *Childhood*, 23 (1): 53–68. DOI: 10.1177/0907568214566078

- Vathi, Z., King, R. (2021). Memory, Place and Agency: Transnational Mirroring of Otherness among Young Albanian 'Returnees'. *Children's Geographies*, 19 (2): 197–209. DOI: 10.1080/14733285.2020.1773402
- Vigh, H. (2009). Wayward Migration: On Imagined Futures and Technological Voids. *Ethnos*, 74 (1): 91–109. DOI: 10.1080/00141840902751220
- Wahba, J. (2022). The Economics of Return Migration, in: R. King, K. Kuschminder (eds.), *Handbook of Return Migration*, pp. 24–37. Cheltenham: Edward Elgar.
- White, A. (2014). Double Return Migration: Failed Returns to Poland Leading to Settlement Abroad and New Transnational Strategies. *International Migration*, 52 (6): 72–84. DOI: 10.1111/imig.12138
- Wessendorf, S. (2007). 'Roots Migrants': Transnationalism and 'Return' among Second-Generation Italians in Switzerland. *Journal of Ethnic and Migration Studies*, 33 (7): 1083–1102.
- Zontini, E., Però, D. (2020) EU Children in Brexit Britain: Re-Negotiating Belonging in Nationalist Times. *International Migration*, 58 (1): 90–104. DOI: 10.1111/imig.12581

Studējošo noslodze un mentālā veselība Latvijā: ieskats Eurostudent pētījuma rezultātos

Ilze Koroļeva

Latvijas Universitātes Filozofijas un socioloģijas institūts

Ievads

Lai arī sociālo un politisko notikumu kontekstā runas par Covid-19 pandēmijas ietekmi dažādās cilvēkdarbības sfērās ir pieklusušas, tomēr pandēmijas izraisītās pārmaiņas augstākās izglītības jomā, kā rezultātā notika pilnīga vai daļēja pāreja uz attālinātām studijām, ir vienas no visuzskatāmākajām ietekmēm, kas ilgtermiņā atstās nospiedumu uz visu studiju procesu. Daļēja vai pilnīga pāreja uz attālinātām studijām ietekmēja kā studējošo ikdienas paradumus, laika sadalījumu un noslodzi, tā arī psihoemocionālo stāvokli un mentālo veselību. Brīdī, kad visi ierobežojumi tika atcelti, liela daļa studentu bija jau pielāgojušies jaunajam studiju formātam. Par to liecina studējošo aptaujas rezultāti – gandrīz trešdaļa studentu uzskata, ka pilnībā vai gandrīz pilnībā attālinātas studijas tiešsaistē ir ideāla mācību forma, nedaudz lielāka daļa (37%) gan dotu priekšroku nodarbībām auditorijā ar docētāju, bet trešdaļa studējošo domā, ka ideālākais risinājums būtu vienmērīga tiešsaistes un klātienē studiju kombinācija (Koroļeva et al. 2023).

Jauno studiju apstākļu kontekstā šajā rakstā tiks aplūkotas divas savstarpēji saistītas problēmas – studējošo noslodze (kuru raksturo studijām un algotam darbam veltītais laiks u. tml.) un studējošo mentālā veselība. Minēto problēmu analīze balstīta starptautiskā salīdzinošā pētījuma *Eurostudent* aptaujas datos. *Eurostudent* ir starptautisks projekts, kura galvenais mērķis ir regulāri iegūt salīdzināmus datus par studējošo dzīves sociālajiem un ekonomiskajiem apstākļiem Eiropā. Projekta ietvaros lielākajā daļā Eiropas valstu jau kopš 1994. gada tiek veiktas regulāras studentu aptaujas. Latvija projektā iesaistījies, sākot ar projekta otro posmu 2003. gadā,¹ bet 2022. gadā tika realizēts jau pētījuma astotais posms – *Eurostudent VIII*. Projekta ietvaros īstenotā pieeja nodrošina ne tikai salīdzināmus

¹ Vairāku *Eurostudent* posmus, to skaitā *Eurostudent VIII* pētījumu pēc LR Izglītības un zinātnes ministrijas pasūtījuma Latvijā veica LU Filozofijas un socioloģijas institūta pētnieki.

šķērsriezuma datus par galvenajiem studējošo dzīves aspektiem dažādās valstīs, bet sniedz arī iespēju novērot tendences un analizēt dažādas izmaiņas (tai skaitā sakarā ar pandēmiju aktualizēto attālināto studiju nozīmi visā studiju procesā) vairāk nekā 20 gadu ilgā laika periodā. Fakti par studējošo dzīves apstākļiem, materiālo situāciju, kā arī pašu studentu viedokļi un attieksmes tiek noskaidroti, katrā dalībvalstī uzdodot studentiem vienādus jautājumus. Ņemot vērā *Eurostudent* pēdējā posma norises laiku, šajā aptaujā tika integrēti vairāki jauni jautājumu moduļi, īpašu uzmanību pievēršot tādām tēmām kā studiju procesa digitalizācija, studējošo mentālā veselība un citām.

Saskaņā ar starptautiski izstrādāto metodoloģiju *Eurostudent VIII* studentu aptauja tika veikta tiešsaistē 52 valsts un juridisko personu dibinātās augstākās izglītības iestādēs visā Latvijā. Studējošo rekrutācijai tika izmantota katras augstākās izglītības iestādes rīcībā esošā studentu e-pastu datubāze. No sistēmā izpildītajām anketām (n=5264) pēc datu pārbaudes un tīrīšanas, turpmākai analīzei datu failā tika saglabāti 2646 gadījumi, kas iekļauj gan pilna laika (PL), gan nepilna laika (NL) studējošo atbildes.

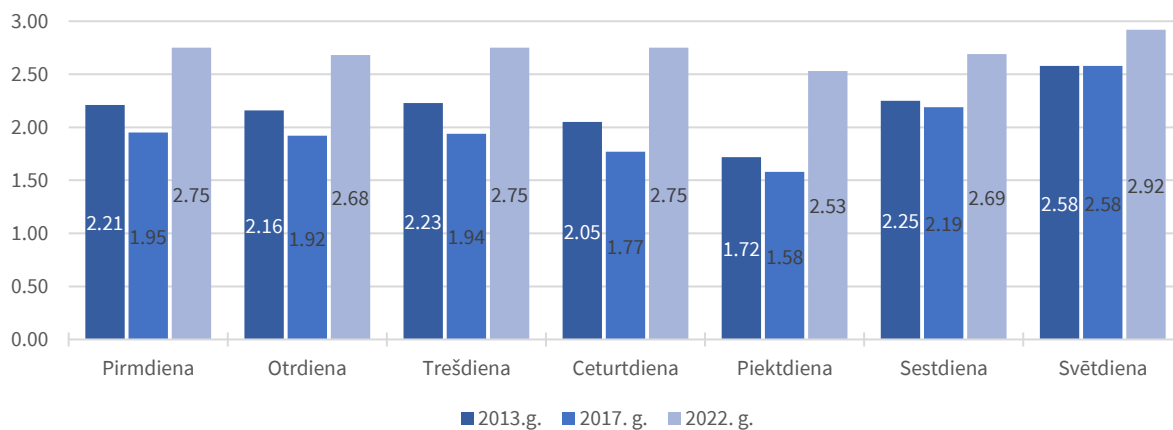
Izmaiņas studējošo noslodzē

Studējošo noslodze ir viens no uzskatāmākajiem rādītājiem, kurā atspoguļojas ne tikai pandēmijas ietekme uz studējošo paradumu maiņu, bet kurš, iespējams, liecina par pandēmijas ambivalento ietekmi uz studiju procesu kopumā. Visu agrāko *Eurostudent* pētījuma posmu rezultāti liecināja, ka Latvijā studijām veltītā laika apjoms (kuru veido lekcijās, nodarbībās, laboratorijas darbos un patstāvīgās studijās pavadītā laika summa) gadu no gada pakāpeniski mazinās. Vienlaikus ar katru gadu pieauga studentu nodarbinātības līmenis un atbilstoši arī algotā darbā pavadīto stundu skaits. Jāatgādina, ka līdz pat *Eurostudent VIII* posmam aptauju mērķa grupa bija tikai PL studenti un šo studentu vidū nodarbinātības rādītāji bija vieni no augstākajiem Eiropā. Samazinot lekciju un tiešo kontaktstundu skaitu augstākās izglītības sistēmā, bija paredzēts lielāku uzsvāru pārcelt uz studentu patstāvīgo darbu. Bet pētījuma rezultāti liecināja par pretēju tendenci – mazinājās kā lekcijām (t. sk. tiešsaistes nodarbībām) veltītais laiks (no 18,44 stundām nedēļā 2013. gadā līdz 17,53 stundām 2017. gadā un 16,35 stundām nedēļā 2022. gadā), tā arī patstāvīgām studijām veltītais laiks (no 15,19 stundām 2013. gadā līdz 13,93 stundām vidēji nedēļā 2017. gadā). Savukārt periodā starp vairākiem *Eurostudent* pētījuma posmiem algotam darbam veltīto stundu skaits pieauga no 28,6 līdz

31,26 stundām vidēji nedēļā. To, ka patstāvīgām studijām veltītā laika sarukums bija saistīts ar algotam darbam veltīto stundu pieaugumu, apstiprina arī fakts, ka studijām veltītais laiks mazinājās tieši darbadienās, būtiski nemainoties brīvdienās (1. attēls). Runājot par PL studijām, šim procesam noteikti ir savas ēnas puses – darba dēļ bieži tiek kavētas lekcijas, mazāk laika atliek studijām, kas neizbēgami ietekmē studiju kvalitāti.

Kā liecina *Eurostudent VIII* aptaujas dati, kopš pandēmijas studējošo laika budžetā ir notikušas nozīmīgas izmaiņas. Iespējams, tieši attālinātās studijas, kas palielināja patstāvīgā darba nozīmi studiju procesā, ir veicinājušas ļoti būtisku patstāvīgām studijām veltītā laika pieaugumu, kas 2022. gadā bija palielinājies vidēji par 3,9 stundām salīdzinājumā ar 2017. gadu un par 6,7 stundām salīdzinājumā ar 2013. gadu, sasniedzot vidēji 19,08 stundas nedēļā. Vienlaikus, salīdzinot ar iepriekšējiem gadiem, 2022. gadā bija sarucis gan strādājošo studentu īpatsvars (no 61% līdz 55%), gan algotam darbam veltīto stundu skaits (no 31,3 stundām līdz 28,94 stundām nedēļā). Tā gan, iespējams, bija īslaicīga parādība, ka saistīta ar vispārējo situāciju darba tirgū pandēmijas laikā (1. attēls).

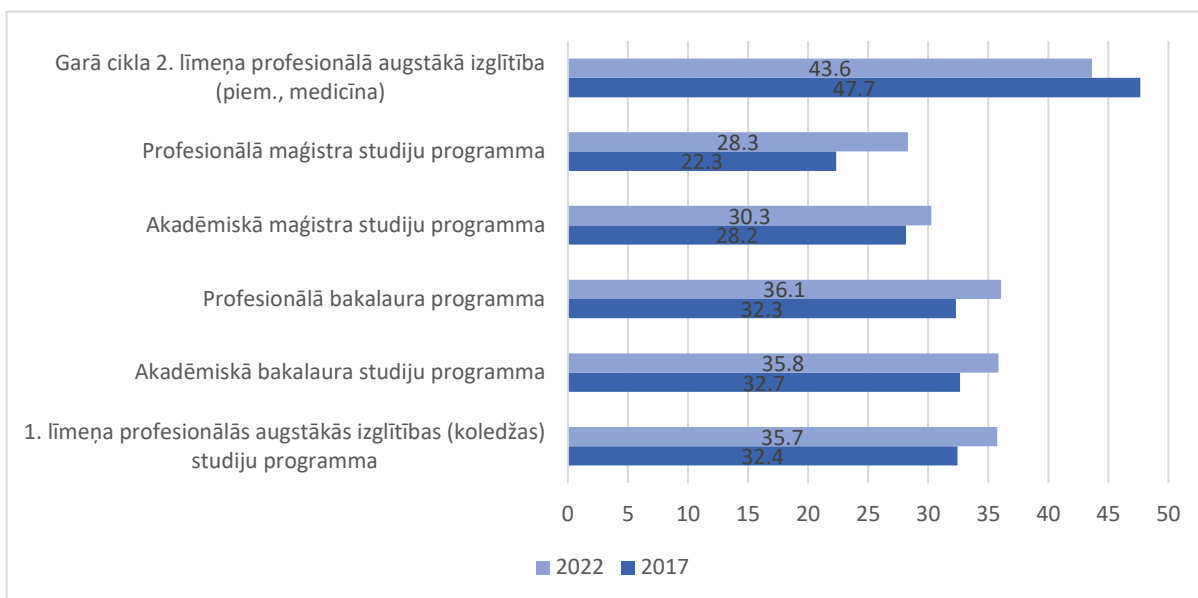
1. attēls. Patstāvīgām studijām veltītais laiks salīdzinājumā ar 2013. un 2017. gadu (vid. stundās) Bāze: PL studenti.

Līdzīgi kā iepriekšējo Eurostudent pētījuma posmu, tā arī 2022. gada dati parādīja, ka studiju aktivitātēm (lekcijas + patstāvīgās studijas) veltītā laika apjoms nozīmīgi atšķiras dažādās studiju programmās, svārstoties no 28,3 h/nedēļā profesionālā maģistra studiju programmā līdz 43,6 h/n garā cikla 2. līmeņa profesionālās augstākās izglītības programmā (tā iekļauj galvenokārt augstākās medicīniskās izglītības programmas) (2. attēls). Likumsakarīgi, ka

strādājošie studenti studiju aktivitātēm kopumā velta ievērojami mazāk laika (vidēji 28,4 h/nedēļā) nekā nestrādājošie, kas mācībām atvēl vidēji 38,4 h/nedēļā (1. tabula).

2. attēls. Kopējais studijām veltais laiks dažādos studiju līmeņos (vid. stundas nedēļā). Bāze: PL studenti.

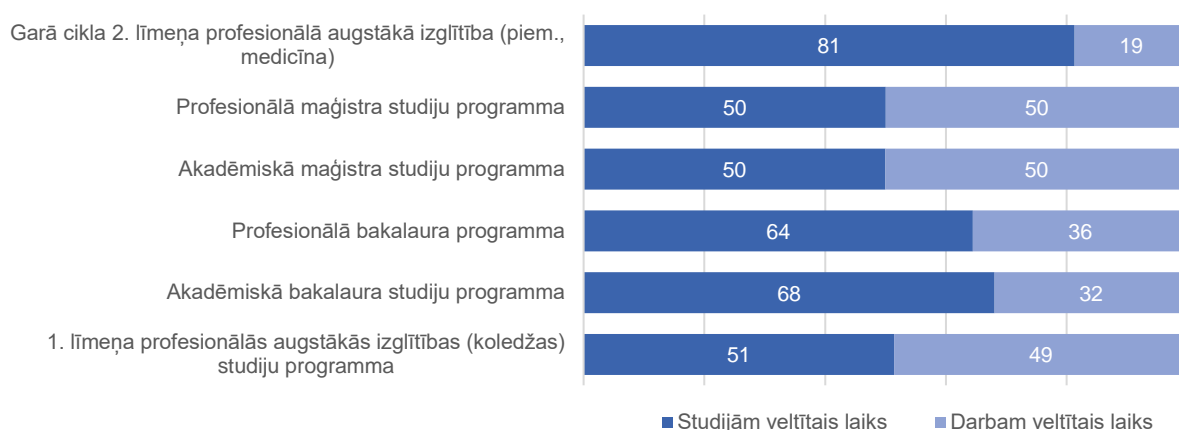

1. tabula. Studiju aktivitātēm velītās stundas atkarībā no nodarbinātības mācību semestra laikā (vid. Nedēļā). Bāze: PL studenti.

Nodarbinātība semestra laikā	Studiju aktivitātēm velītās stundas
Mācību semestra laikā strādā regulāru algotu darbu	28,4
Mācību semestra laikā strādā neregulāru algotu darbu	35,6
Mācību semestra laikā nestrādā	38,4

Aplūkojot laika sadalījumu starp darbu un studijām (3. attēls), labi redzams, ka studiju programmās, kurās ir augstāks strādājošo studentu īpatsvars, studējošie no kopējā laika budžeta velta studijām daudz mazāk laika. Savukārt garā cikla 2. līmeņa profesionālās augstākās izglītības programmā, kurā ir salīdzinoši vismazākais strādājošo studentu īpatsvars, 81% no kopējā laika budžeta tiek velts studijām, kamēr bakalaura studiju programmās studijām tiek velts vidēji divas trešdaļas, bet citās programmās vien aptuveni puse laika no kopējā laika budžeta.

3. attēls. Studijām un darbam veltītais laiks (īpatsvars % no kopējā laika). Bāze: PL studējošie.

Paši studenti kopumā ir apmierināti ar laika daudzumu, ko tie pavada klātienēs nodarbībās (lekcijās, semināros u. tml., tajā skaitā – tiešsaistē). Kā liecina PL studentu atbildes, tad 65% studējošo vēlētos klātienēs nodarbībām veltīt tieši tikpat daudz laika kā līdz šim. Apmierinātība ar patstāvīgām studijām un darbam veltīto laiku ir zemāka, proti, vairāk laika patstāvīgām studijām gribētu veltīt 34% PL studentu, bet vairāk laika darbam vēlētos veltīt 49% aptaujāto.

Salīdzinot ar iepriekšējiem *gadiem*, novērojama PL studentu attieksmes maiņa par labu studijām: ja iepriekš nedaudz vairāk nekā puse studentu (2013. gadā – 51%, bet 2017. gadā – 55%) norādīja uz studiju prioritāti salīdzinājumā ar darbu, tad 2022. gadā jau 62% PL studentu bija atzinuši, ka primāras viņiem ir studijas.

Studējošo mentālā veselība

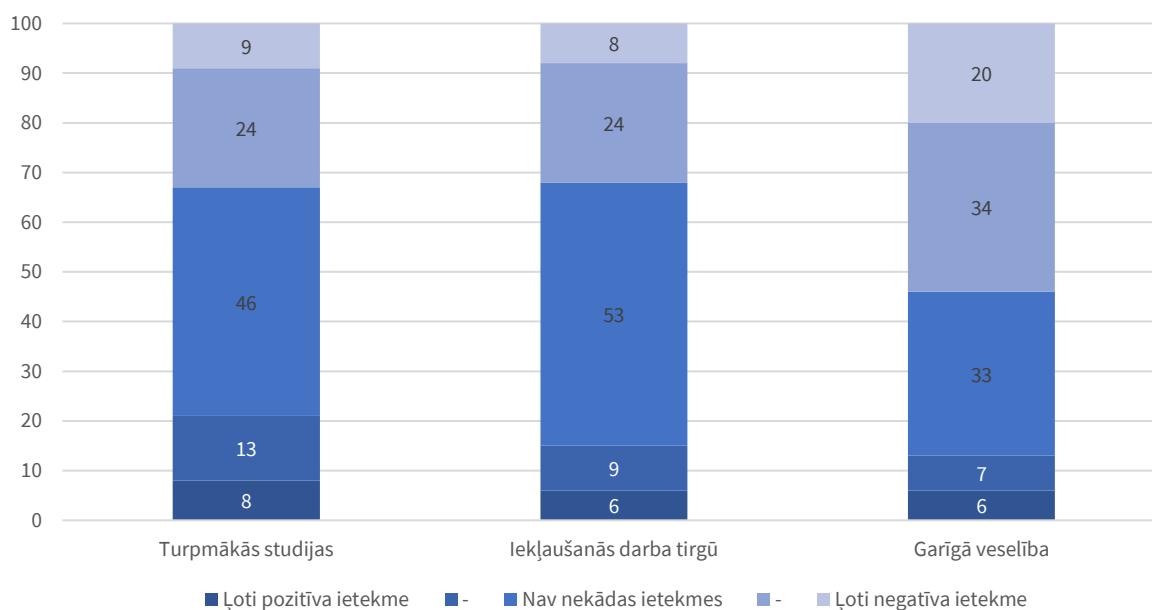
Runājot par pandēmijas sekām un ietekmi uz studentu dzīvi, svarīga tēma, kurai jāpievērš īpaša uzmanība, ir studējošo veselība. *Eurostudent* projektā tradicionāli studentu veselības problēmas netika padziļināti pētītas, galveno uzmanību koncentrējot tikai uz atsevišķiem jautājumiem, kas saistīti ar studiju vides pieejamību cilvēkiem ar veselības traucējumiem un invaliditāti. *Eurostudent VIII* plānošana un norise Covid-19 pandēmijas laikā rosināja pētniekus paplašināt veselības jautājumu bloku, fokusējoties vairāk uz studentu mentālās veselības izpēti.

Vērtējot Covid-19 pandēmijas sekas un ietekmi uz sabiedrības veselību kopumā, speciālisti īpaši izceļ sabiedrības un indivīda mentālo jeb psihisko veselību². Arī paši studenti,

² Šie jēdzieni bieži tiek lietoti līdzīgā nozīmē. Ar mentālo veselību parasti tiek saprasts emocionāls, psiholoģisks un sociāls labklājības stāvoklis, kurā cilvēks apzinās savas spējas, var tikt galā ar ikdienas dzīves stresu, var strādāt produktīvi un spēj dot ieguldījumu sabiedrībā.

lūgti izvērtēt pandēmijas ietekmi ilgtermiņā, visvairāk ir nobažījušies par savu mentālo veselību. Ja lielākā daļa studentu atzīmē, ka nesagaida būtisku ietekmi uz turpmākajām studijām vai darba gaitām (4. attēls), tad vairāk nekā puse (54%) pieļauj Covid-19 pandēmijas negatīvu ietekmi uz viņu mentālo veselību un tikai trešdaļa (33%) uzskata, ka šajā ziņā nebūs nekādas sekas.

4. attēls. Covid-19 ilgtermiņa ietekme uz studijām, darbu un garīgo veselību (%). Bāze: PL studējošie, kuri snieguši atbildi uz jautājumu.

Studējošo subjektīvās labklājības un mentālās veselības novērtējumam *Eurostudent VIII* tika izmantots “Pasaules Veselības organizācijas labklājības indekss-5” (PVO-5) (īsa pašreizējās psihiskās labizjūtas pašraksturojuma aptauja), ar kura palīdzību tiek noteikts depresijas risks.³

Lai arī aprēķins balstās uz psihiskās labizjūtas mērījumu un runa ir tikai par iespējamām depresijas riskiem, tomēr testa rezultāti norādīja uz diezgan satraucošu situāciju – aptuveni puse Latvijas studentu (51%) atbilstoši situācijai 2022. gadā bija pakļauta depresijas riskam. Tālākajā analīzē tika noteiktas mazāk aizsargātās studējošo grupas.

³ Pasaules Veselības organizācijas labklājības indekss (PVO-5) – *World Health Organization Well-Being Index* (WHO-5) ir viena no visplašāk izmantotajiem indeksiem, kas novērtē subjektīvo psiholoģisko labklājību. PVO-5 veido īsa anketa, kurā ir 5 vienkārši jautājumi, kas skar respondentu subjektīvo labklājību pēdējo divu nedēļu laikā. Atbilžu skala no 0 līdz 6 ietver atbildes par psihisko labsajūtu, balstoties uz kurām tiek aprēķināts indekss – mentālās labklājības skala (no 0 līdz 100). Skala ir derīga gan kā depresijas skrīninga instruments, gan kā rezultātu mērs klīniskajos pētījumos. Tā veiksmīgi tiek izmantota daudzās pētniecības jomās (skat. Topp et.al. 2015).

Salīdzinot pēc dzimuma pazīmes, depresijas riskam biežāk bijušas pakļautas sievietes (55%) nekā vīrieši (46%). Skatoties pēc vecuma pazīmes, nedaudz pārsteidza tas, ka depresijas riskam vairāk pakļauti tieši gados jaunākie studenti – vecumā līdz 21 gadam (54%), bet vecumā no 22 līdz 25 gadiem pat 59%. Iespējams, daudzi no jauniešiem izjūt stresu, pirmo reizi saskaroties ar piesātinātu mācību un reizēm arī darba grafiku, ar dažādām attiecību problēmām vai pirmo reizi uzsākot dzīvi atsevišķi no vecākiem. Šie faktori, kā arī nepieciešamo dzīves prasmju trūkums papildus jau minētajai pandēmijas un sociāli politisko notikumu ietekmei, iespējams, izraisa lielākus depresijas riskus tieši jaunāka gadagājuma studentiem. Savukārt vecuma grupā no 22 līdz 25 gadiem pieaug slodze – studiju intensitāte, nodarbinātība paralēli studijām u. tml. bet augstāka studiju intensitāte korelē ar augstāku depresijas risku. Atbilstīgi zema studiju intensitāte ir tas faktors, kas depresijas riskus samazina.

Nozīmīgs faktors ir studentu materiālais stāvoklis – depresijas riskus biežāk izjūt studenti ar finansiālām grūtībām (61%) nekā tie, kuri ir vidēji pārtikuši (51%) vai kuri finansiālās grūtības neizjūt vispār (43%). Dažādi veselības traucējumi arī ir nozīmīgs depresijas risku paaugstinošs faktors.

Jānorāda, ka tas, vai students strādā algotu darbu (pilna laika vai daļēji) vai velta sevi tikai studijām, minētos riskus būtiski neietekmēja. Zīmīgi, ka depresijas riskam retāk pakļauti studenti, kuri jau izveidojuši savu ģimeni un kuriem ir viens vai vairāki bērni.

Cieša saistība tika konstatēta starp pandēmijas veicināto sociālo izolāciju un depresijas riskiem, turklāt izolētībai no kursa biedriem un draugiem bija pat nozīmīgāka ietekme nekā izolētībai no ģimenes un citiem cilvēkiem. Visjūtāmāk tas bija iespaidojis pirmo reizi augstākajā izglītībā studējošo iekļaušanos studiju vidē un citu studentu sabiedrībā. Tie studējošie, kas atzina negatīvu pandēmijas ierobežojumu ietekmi uz kontaktēšanos ar studiju biedriem, biežāk nekā pārējie bija norādījuši, ka nepazīst studiju biedrus tik labi, lai vērstos pie viņiem pēc padoma ($\chi^2(1907) = 193.23, p < .05$). Gados jaunāko studentu grupā (vecumā līdz 22 gadiem) sociālās izolācijas riskiem bijusi pakļauta gandrīz puse respondentu, turklāt šie studenti biežāk nekā gados vecākie apgalvoja, ka viņi bieži jūtas neiederīgi augstākajā izglītībā (22%), ($\chi^2(1915) = 34.71, p < .05$). Skaidrojums tam visdrīzāk meklējams apstākļos, ka šie jaunieši augstākās izglītības sistēmā pirmo reizi iekļāvās tieši Covid-19 ierobežojumu laikā un klātienē studiju pieredzes trūkums negatīvi ietekmēja piederības sajūtu augstākajai izglītībai veidošanos.

Kā to varēja prognozēt, dati apliecināja, ka pastāv ļoti augsta korelācija starp psiholoģisko labizjūtu un subjektīvās labklājības stāvokli, izteiktu laimes kategorijā (5 punktu skalā). To studentu vidū, kuri jūtas laimīgi, bija salīdzinoši zems depresijas riskam pakļauto

īpatsvars (19%), kamēr to respondentu vidū, kuri apgalvoja, ka nejūtas laimīgi, depresijas riskam pakļauto studentu īpatsvars bija augstāks par 80%.

Secinājumi

Eurostudent VIII rezultāti attiecībā uz pētāmajiem jautājumiem liecina, ka Covid-19 pandēmija ir sekmējusi ne tikai daudz straujāku e-resursu apguvi un izmantošanu, bet arī patstāvīgā darba īpatsvara pieaugumu studiju procesā. Vienlaikus aptaujas dati apstiprina arī bažas par pandēmijas negatīvo ietekmi uz indivīdu, tajā skaitā, uz studējošo psihisko veselību.

Tomēr, interpretējot šī pētījuma rezultātus, jāņem vērā aptaujas laiks un notikumu konteksts. Pirmkārt, tas sakrīta ar periodu, kad daudzās dzīves jomās vēl bija spēkā pandēmijas laikā ieviestie ierobežojumi, kas, kā liecina arī citi pētījumi, negatīvi ietekmēja indivīda psihisko veselību. Otrkārt, interpretējot datus, jāreķinās ar sociāli politisko situāciju un pieaugošo nedrošību Krievijas uzsāktā kara Ukrainā dēļ (aptaujas laiks sakrīta ar pirmajiem karadarbības mēnešiem). Šajā kontekstā mēs, iespējams, vērtējam pārejošu fenomenu, kura negatīvā ietekme uz mentālo veselību ilgtermiņā mazināsies.

Raksts sagatavots projektā “Kultūras, identitātes, starpkultūru komunikācijas un cilvēksituācijas pētījumi humānisma vērtību, konfliktu un krīžu kontekstā”.

Citētie darbi

- Koroļeva, I., Aleksandrovs, A., Kaša, R., Trapenciere, I. (2023). *Studentu sociālie un ekonomiskie dzīves apstākļi Latvijā*. LU Filozofijas un socioloģijas institūts, 118 lpp.
- Koroļeva, I., Trapenciere, I., Aleksandrovs, A., Kaša, R. (2017). *Studentu sociālie un ekonomiskie dzīves apstākļi Latvijā*. LU Filozofijas un socioloģijas institūts, Pieejams: <https://zenodo.org/record/1218965>, 111 lpp.
- Koroļeva, I., Aleksandrovs, A., Trapenciere, I., Rungule, R., Trapencieris, M., Jankovskis, M. (2013). *Studentu sociālie un ekonomiskie dzīves apstākļi Latvijā*, 2013. Rīga: LU FSI, 2013, 105 lpp. Pieejams: <https://zenodo.org/record/1156181>
- Topp, C. W., Østergaard, S. D., Søndergaard, S. et al. (2015). *The WHO-5 Well-Being Index: a systematic review of the literature*. *Psychother Psychosom*, 84 (3): 167–176. DOI: 10.1159/000376585

The Impact of Covid-19 Pandemic on Participation in Short-Term International Mobility Programs Among Latvian Students

Rita Kaša

*Institute of Philosophy and Sociology, University of Latvia
Stockholm School of Economics, Riga, Latvia*

Ilze Korņeva

Institute of Philosophy and Sociology, University of Latvia

Aleksandrs Aleksandrovs

Institute of Philosophy and Sociology, University of Latvia

Introduction

Higher education campus closures world-wide due to Covid-19 pandemic coupled with moving all higher education enterprise online, international travel restrictions, closing of study-abroad programs, limiting the mobility of international degree-seeking students, and limiting student access to employment, campus housing, and real-life student experience has presented a major test to the vitality and value of higher education (Ravichandran et al. 2021). Campus closures were an equal test for the degree-mobile students as it was for the international short-term or credit mobility academic programs. Research documenting the effects of Covid-19 on internationally mobile students has shown that pandemic changed the international learning experience from being an enjoyable one to one inducing anxiety and possibly leading to devaluing of the mobility capital (Cairns et al. 2021). The mobility capital in the context of Europe is linked to acquisition of shared European values, improved foreign language competencies, increased individuals' employability, and better chances for an international career (Schnapp & Colagrossi 2020; Van Mol 2014). Pandemic posed a risk to weaken all these aspects of European student mobility policy. Kercher (2021) argues that international credit or short-term mobility suffered more than degree mobility.

Another relevant question of international student mobility is the impact of pandemic on the socioeconomic characteristics of internationally mobile students. Research has established

that opportunities of international mobility are unequally distributed across social groups. Schnepf and Colagrossi (2020) show that there is an institutional effect – universities and fields of study contribute to the unequal mobility pattern. Using evidence from the UK, these authors show that student ability explains only one part of unequal access to international mobility. Another factor that shapes student chances to go on credit mobility abroad is the share of students from disadvantaged backgrounds who attend the university and are enrolled in the respective field of studies. The more disadvantaged population university and field of studies serves, the lower the chances for students to go on exchange.

The purpose of this paper is to explore what was the effect of Covid 19 pandemic on the participation of Latvian full time higher education students in short-term international academic mobility. Did students who engage in academic exchange and those who did not differ in terms of their socioeconomic and academic characteristics in 2017 and 2022? These years are selected for comparison because of the availability of comparable *Eurostudent* data which allows to address this question for Latvia.

Methodology

Data in this research comes from *Eurostudent VI* (Koroļeva et al. 2017) and *Eurostudent VIII* (Koroļeva et al. 2022) data for Latvia. Two samples of students were compared, $N = 2,304$ for 2017 and $N = 2,103$ for 2022. Respondents in both surveys were undergraduate and graduate full-time students at higher education institutions. Data analysis identified students who had participated in international short-term or credit-mobility or have been abroad for other study-related activities during their current higher education study program. Questions analyzed focused on the obstacles for short-term international academic mobility and examined student engagement in cross-border credit mobility based on student socioeconomic characteristics. Questions measuring student socio-economic characteristics spoke to student income and financial dependency on their family. On student academic standing, questions of self-assessment were used. Questions measuring two later characteristics for 2017 and 2022 were not identical due to differences in survey questionnaires for these two rounds of *Eurostudent* study.

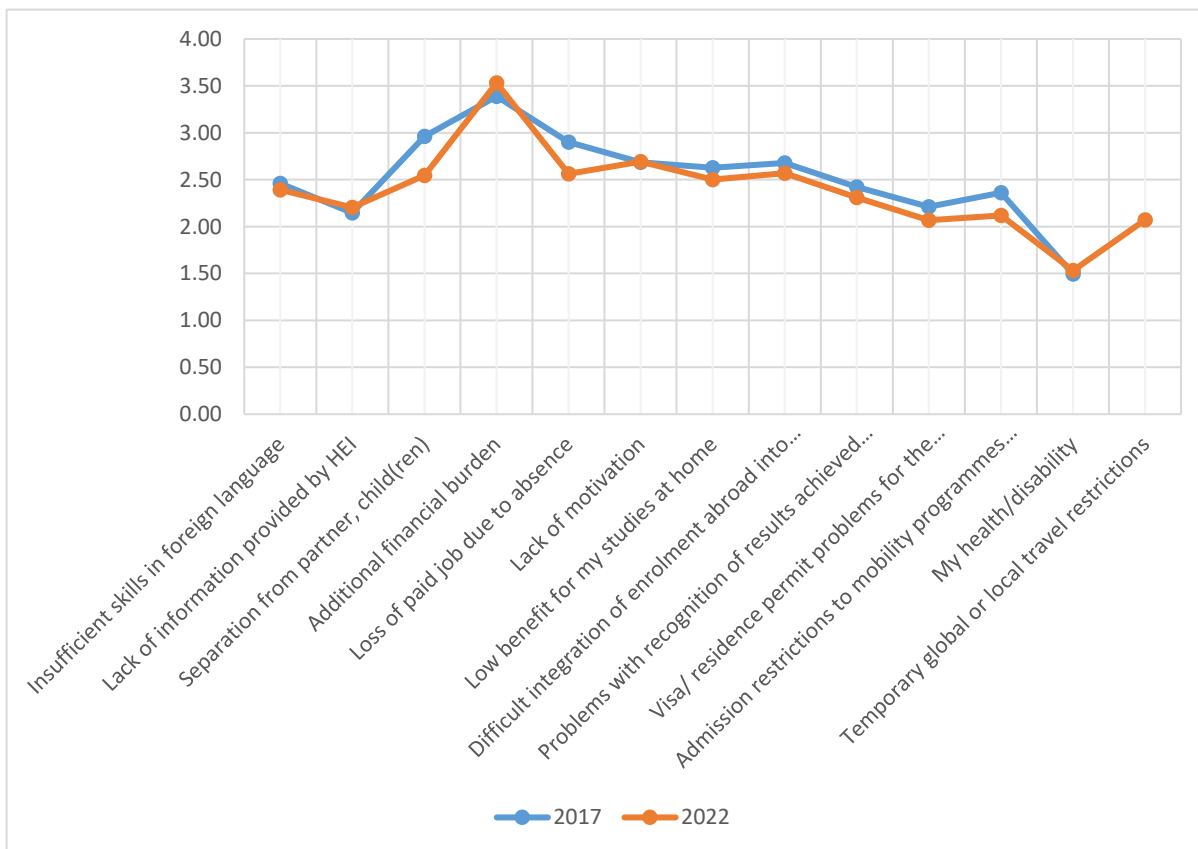
To answer the research question about student participation in international short-term academic mobility before and during COVID, descriptive and trend analysis of student responses were conducted. Chi-square tests were used to examine whether there were statistically significant differences between students who participated in international short-

term mobility in 2017 and in 2022, and those who did not. Independent variable in this analysis was student participation in short-term academic mobility (yes/ no) and dependent variables spoke to student academic standing and financial security such as the ability to rely on financial help from the family and make own income. Data in this research was analyzed using IBM SPSS software.

Findings

Participation of Latvian full-time students in international short-term academic mobility programs in 2017 and in 2022 remained approximately on the same level. In 2017, there were 8.7% of Latvian students who went for a short-time study exchange abroad and in 2022 this share was 8.1%. A larger proportion of students than in 2017 (16.7%) had been abroad for other study related activities in 2022 (18.8%). The pattern of obstacles for short-term international study mobility that students reported in 2017 and 2022 remained largely the same (Figure 1).

Figure 1. Obstacles for short-term international mobility.

An obstacle that students reported the most for engaging in international credit mobility both in 2017 and 2022 was additional financial burden that going abroad would create. In 2022, students viewed temporary global travel restrictions as a lesser obstacle for their international mobility than the financial cost of it.

To understand how students who did and did not engage in international short-term academic mobility before and after Covid-19 differ in terms of their socioeconomic and academic standing, we conducted a series of Chi-square tests for 2017 and 2022.

In terms of the socioeconomic characteristics of students, data for 2017 showed that all students, on average, assessed their family wealth similarly. However, students who worked and earned their own income went on exchange abroad more frequently than students who did not have their own income. Students who engaged in international academic exchange less were also those who financially depended on their family. A trend was similar for students in 2022. All students reported a similar level of financial difficulties. More frequent participants in international credit-mobility programs were students with personal income. Significantly fewer among international exchange students were those who would have no means or help to cover an unexpected expense of 350 euros.

As for their academic characteristics, students in 2017 were all similarly motivated to participate in higher education; on average, they were equally convinced that higher education was the right choice for them. There was no variable in the survey of that year to assess the academic standing of *Eurostudent* respondents. The survey of 2022 provided a more insightful answer to the question on student academic standing self-assessment. Students who participated in international academic exchange rated their own academic achievement to be higher than that of their peers as compared to students who did not go on exchange. Fewer exchange students compared to students not engaged in academic mobility said that their academic performance was on the same level as that of their peers.

Concluding discussion

The analysis of *Eurostudent* data for 2017 and 2022, allowing to account for Covid-19 pandemic effect on international academic short-term mobility suggests that travel restrictions associated with the pandemic had little if any effect on Latvian student engagement in these programs. In both rounds of the survey, about the same proportion of students reported participation in credit-mobility. Participation in other formats of academic activities abroad had even increased in 2022 as compared to 2017. The reason why there was no significant drop in

the share of students participating in academic exchange can be explained by universities shifting to on-line mode of instruction and enrolling exchanges students (Koris et al. 2021). Exchange students who often are academically motivated, not just looking for an overall cultural experience, are interested in study abroad credentials even if the studies take place online. Thus, universities shifting online did not significantly decrease students' interest to participate in international exchange programs in the framework of European student mobility.

Factors that hindered student participation in academic exchange programs were similar for students before and after Covid 19 pandemic. Students reported additional financial burden as the most severe obstacle for going abroad for short-term studies. Socioeconomic characteristics of students for 2017 and 2022 confirmed that financial independence and security are important for students to be able to engage in short-term student mobility. Students with their own income were consistently more likely to be part of student mobility programs as compared to students who did not engage in these programs. At the same time, the overall wealth level was similar for students who did and did not participate in international exchange. This might suggest that there is less stratification within the higher education system in Latvia than in some other countries in Europe and thus socioeconomically students who participate in international exchange are not very different from student who do not (Schnapp & Colagrossi 2020).

As for the academic characteristics of students participating and not participating in academic exchange, a direct comparison was not possible between 2017 and 2022. Data for 2022, however, showed that students with experience of studies abroad rated their academic standing higher than that of their peers as compared to students who had not gone on exchange abroad. This, however, is not surprising since student academic merit is an important criterion that higher education institutions apply when selecting their students for participation in the academic exchange programs.

To conclude, this analysis of data from *Eurostudent VI* and *Eurostudent VII* suggests that Covid 19 pandemic did not have a significant impact on Latvian full-time higher education student participation in international short-term academic mobility. The same pattern of engagement and obstacles for participation in student exchanged prevailed in 2017 and 2022, despite the pandemic-imposed restrictions on higher education student mobility. This analysis also confirmed that financial security of student is the most crucial determinant of student ability to engage in international academic exchange.

References

- Cairns, D. et al. (2021). An Immobility Turn? The Covid-19 Pandemic, Mobility Capital and International Students in Portugal. *Mobilities*, 16 (6), pp. 874–887. DOI: 10.1080/17450101.2021.1967094
- Kercher, J. (2021). International Student Mobility in the Wake of COVID-19. <https://www.universityworldnews.com/post.php?story=20211122121828241>
- Koris, R. et al. (2021). From Real to Virtual Mobility: Erasmus Students' Transition to Online Learning Amid the COVID-19 Crisis. *European Educational Research Journal*, 20 (4), pp. 463–478. DOI: 10.1177/14749041211021247
- Koroļeva, I., Kaša, R., Trapenciere, I., Aleksandrovs, A., & Pētersons, A. (2022). *Studentu sociālie un ekonomiskie dzīves apstākļi Latvijā 2022*. LU Filozofijas un socioloģijas institūts.
- Koroļeva, I., Trapenciere, I., Aleksandrovs, A., & Kaša, R. (2017). *Studentu sociālie un ekonomiskie dzīves apstākļi Latvijā 2017*. LU Filozofijas un socioloģijas institūts.
- Ravichandran, A., Chan, R., & Bista, K. (2021). *COVID-19 and Higher Education in the Global Context: Exploring Contemporary Issues and Challenges*. Routledge. Available: <https://starscholars.org/product/covid-19-and-higed/>
- Schnepf, S., & Colagrossi, M. (2020). Is Unequal Uptake of Erasmus Mobility Really Only due to Students' Choices? The Role of Selection into Universities and Fields of Study. *Journal of European Social Policy*, 30 (4), pp. 436–451. DOI: 10.1177/0958928719899339
- Van Mol, C. (2014). *Intra-European student mobility in international higher education circuits: Europe on the move*. Palgrave MacMillan.

Vizuālo metožu izmantošana jaunatnes pētniecībā

Ilze Trapenciere

Latvijas Universitātes Filozofijas un socioloģijas institūts

Sigita Sniķere

Latvijas Universitātes Filozofijas un socioloģijas institūts

Zoe Kessler

Salemas valsts universitāte, ASV

Ievads

Šajā rakstā aprakstīta vizuālo metožu izmantošana pētījumos, analizējot to jauniešu pieredzi, kas auguši ilgstošās sociālās aprūpes jeb ārpusģimenes aprūpes institūcijās un uzsāk patstāvīgu dzīvi, sasniedzot 18 gadu vecumu.

Jaunieši pēc institucionālās aprūpes bieži jūtas izolēti un nesaprasti. Viņi nereti jūtas nevajadzīgi un uzskata, ka nevienu neinteresē viņu viedoklis un pieredze. Literatūrā (Okland, Oterholm 2022) minēts, ka jauniešiem pēc institucionālās aprūpes ir mazāk pieejams sociālais atbalsts, tātad viņu rīcībā ir mazāk resursu. Jauniešu dzīve institūcijās saistīta ar mazu vai neesošu sociālo atbalstu no ģimenes, vājākām saiknēm ar skolu, dalību neformālajā izglītībā (piemēram, sports, dažādi pulciņi) un atpūtu, kā arī ir vājākas attiecības ar vienaudžiem. Šī iemesla dēļ atbalsts bieži vien nav pieejams vai izskatās citādāk nekā atbalsts, kas tiek sniegts jauniešiem kopumā. Pēc institucionālās aprūpes jaunieši nesaņem tik lielu sociālo, emocionālo, praktisko, izglītojošo un/vai finansiālo atbalstu pēc pilngadības sasniegšanas, salīdzinot ar jauniešiem kopumā. Jaunieši pēc institucionālās aprūpes, pārejot pieaugušo statusā, var justies izolēti un vientuļi. Šiem jauniešiem pāreja pieaugušo statusā notiek strauji – sasniedzot pilngadību, dzīvošana institūcijā jāatstāj un jāsāk patstāvīga pieaugušā cilvēka dzīve, jāuzsāk darba gaitas vai jāturpina mācības, jāatrod mājoklis, jāveic maksājumi, pilnībā jāatbild par visu savu dzīvi. Vairākās ilgstošās aprūpes institūcijās jaunieši var dzīvot līdz mācību gada beigām, ja mācības tiek pabeigtas, vai ilgāk, ja jaunietis turpina mācības (piemēram, vakarskolā, profesionālās izglītības iestādē vai augstskolā). Sasniedzot pilngadību un atstājot ilgstošās sociālās aprūpes iestādi, jaunieši nereti sastopas ar daudzām problēmām (piemēram, izglītība,

nodarbinātība, mājoklis, attiecības, finanses un citas) (Trapenciere 2014), un viņi nevar izmantot nepieciešamo atbalstu (resursus). Pētījumā autores centās noskaidrot, kādus atbalstus un resursus ārpusģimenes aprūpē dzīvojošie jaunieši izmanto un kādas ir viņu prioritātes.

1. Vizuālās pētniecības metodes

Vispirms precizēsim, kas tiek saprasts ar vizuālās pētniecības metodēm.

H. Bekers jau 20. gadsimta sešdesmitajos gados un septiņdesmito gadu sākumā aprakstīja vizuālo metožu izmantošanas īpatnības, bet E. Braimens 2008. gadā minēja, ka “viens no spilgtākajiem notikumiem kvalitatīvajā pētniecībā pēdējos gados ir bijis vizuālo pētījumu metožu pieaugums”.

K. Martinsone un A. Pipere (2021) raksta, ka vizuālās metodes ir metodes, kuru gaitā vai nu 1) tiek izmantoti vizuāli materiāli, lai izraisītu pētāmā reakcijas un interpretētu tās, vai 2) pētāmo aicina iesaistīties vizuālajā darbībā un novēro tā uzvedību vai interpretē pētāmā radītos vizuālos produktus, vai arī 3) pētnieks analizē jau eksistējošo iepriekš radītu vizuālo materiālu saturisko jēgu un organizāciju.

Pēc autoru rīcībā esošās informācijas Latvijā vizuālo metožu izmantošana jaunatnes socioloģiskajos un sociālā darba pētījumos nav izplatīta.

Citur literatūrā (Rose 2012) vizuālās pētniecības metodes tiek definētas kā radoši procesi (piemēram, zīmēšana, karšu zīmēšana (kartēšana), fotografēšana, video- un filmu uzņemšana, mākslas darbu, artefaktu radīšana/analīze, fotogrāfiju komentēšana), kas tiek izmantoti dažādās sociālo un veselības zinātņu jomās un kas ļauj pētniekam atklāt, kā cilvēki saprot savu identitāti un kā viņi izprot pasauli. Vairāki pētnieki (Pain 2012) vizuālās pētniecības metodes izmantoja, lai noskaidrotu, kā jaunieši izmanto ikdienas sociālos tīklus. Šī pieeja deva iespēju noskaidrot jauniešu mijiedarbību ar institūcijām kopienā, radniekiem, vienaudžiem un kā viņi uztur/veido savu sociālo kapitālu. Vizuālās izpētes metodes pētījumā izmantotas galvenokārt kā instrumenti, kas palīdzēja saziņai ar jauniešiem, viņu iespēju raksturošanai, radošuma izpaušmēm un vērtību izpratnei. Vizuālās pētniecības metodes tika izmantotas ciešā sazobē ar interviju metodi. Interviju laikā jaunieši pastāsta un skaidro uzzīmētās resursu kartes.

1.1. Resursu kartes

Resursu kartes tiek izmantotas, lai izpētītu jauniešu iespējas izmantot dažāda veida atbalstu jeb resursus savu vajadzību apmierināšanai. Esošā literatūra par resursu kartēm

pārsvārā koncentrējas uz to izmantošanu sociālā darba praksē, tomēr kartēšana tiek izmantota arī pētniecībā, īpaši attiecībā uz jauniešiem institucionālajā aprūpē (Darbyshire 2005). Kartēšanu var izmantot jauniešu sociālo tīklu pētniecībā, reģistrējot cilvēku skaitu jauniešu sociālajos tīklos un saskarsmes biežumu.

Resursu karte sastāv no savstarpēji saistītu aplū zīmēšanas, lai attēlotu personu vidē. Šīs pieejas pamatā ir ideja, ka kartē jauniešiem var izcelt saistību starp personu un viņam nozīmīgām personām un institūcijām.

Visbiežāk tiek izmantota brīvas formas kartēšanas pieeja, aicinot jauniešiem izmantot krāsainas gēla pildspalvas, lai uz papīra lapas atzīmētu viņiem svarīgos cilvēkus un organizācijas.

Šī uzdevuma sākumā tiek uzzīmēts aplis lapas centrā, ierakstot tajā personas vārdu.

Pēc tam, kad persona ir izveidojuši resursu karti, tā tiek aicināta pastāstīt par katru atzīmēto resursu. Tas pētniekam dod iespēju uzdot precizējošus jautājumus par atzīmēto resursu.

Kartes veidošana palīdz veidot ieinteresētu sarunu ar jauniešiem, jo tā nodrošina pietiekamus kontekstualizētus datus.

Analīzē tiek izmantotas gan resursu kartes, gan diskusija, kas notiek kartes veidošanas laikā un pēc tās pabeigšanas.

1.2. Fotobalss pieeja (*photovoice*)

Vizuālās socioloģijas teorētiķis Bekers (1974) akcentēja, ka svarīgi ir apzināties, kā attēliem tiek piešķirta nozīme: “Tāpat kā gleznas iegūst savu nozīmi gleznotāju, kolekcionāru, kritiķu un kuratoru pasaulē, arī fotogrāfijas iegūst savu nozīmi no tā, kā ar tām saistītie cilvēki tās saprot, izmanto un tādējādi piešķir tām nozīmi”.

Fotogrāfiju izmantošana sniedz plašu, vispusīgu priekšstatu par jauniešu ikdienas pieredzi, īpaši tajās jomās, kurās viņi ir iesaistīti, un iegūst plašāku skatījumu par to, kas jauniešiem šķiet svarīgs. Fotografēšana un fotobalss izmantošana kā līdzdalības pieeju ļauj jauniešiem aktīvi iesaistīties datu vākšanā un skaidrošanā. Tā kā fotobalss uzskatāma par cilvēku ikdienas dzīves reģistrēšanas un viņu vajadzību atspoguļošanas instrumentu, ar tās palīdzību “cilvēki var identificēt, pārstāvēt un uzlabot savu kopienu, izmantojot īpašu fotografēšanas tehniku” (Wang, Burris 1997).

V. Morova (2001) izmantoja fotobalss metodi, pētot skolēnu skatījumu uz viņu sociālo vidi. Viņa uzskatīja, ka “fotografēšanas izmantošana ir viens no veidiem, kā radīt tēlus, tā ir

lēta, viegli izdarāma, jautra un rada vizuālus datus, ko var izmantot, lai stimulētu datu papildanalīzi un diskusijas”.

Parasti dalībniekiem tiek iedots fotoaparāts un dots uzdevums fotografēt sev svarīgus notikumus, vietas, personas atbilstoši pētījuma tēmai, kā arī paust uzskatus un emocijas par tēmu. Attēli tiek izdrukāti, un dalībnieki izvēlas dažus no tiem un stāsta par atlasītajiem attēliem, komentējot fotogrāfiju uzņemšanas iemeslus, savas emocijas un pieredzi.

Literatūrā tiek uzsvērts, ka pastāv ierobežojumi fotogrāfiju izmantošanai pētījumos, jo ne vienmēr attēli atspoguļo dalībnieka ikdienas pieredzi, jo “bērniem bija lielāks kārdinājums nofotografēt to, ko viņi pēc tam vēlējās paturēt kā fotogrāfiju... viņi varēja fotografēt to, ko viņi uzskatīja par “labu” fotogrāfiju” (Punch 2002).

Ierobežojumus fotogrāfiju analīzē uzsvēra arī Bekers (1974), analizējot, kā kameru var izmantot, lai sagrozītu patiesību, gan pētniekiem, gan dalībniekiem izvēloties, kas tiek fotografēts un kas netiek fotografēts, un kas tiek un kas netiek iekļauts pētījumā.

Lai novērstu ierobežojumus fotogrāfiju analīzē, svarīga ir ne tikai konkrētā fotogrāfija vai fotogrāfiju kopa, bet arī konkrētā attēla fotografēšanas iemesli un fotogrāfijas/fotogrāfiju kopas apraksts (stāstījums par fotogrāfiju/-ām). Piemēram, V. Morrova (2001) fotogrāfijas izmantoja kā vizuālos datus un kā instrumentu diskusijai. Pētījumā¹ 10. klases skolēni, izmantojot vienreizējās lietošanas fotokameras, tika lūgti nofotografēt viņiem svarīgas vietas un pēc tam pastāstīt, kāpēc tieši šīs vietas ir fotografētas.

2. Intervijas ar jauniešiem

Lai noskaidrotu jauniešu viedokli un labāk saprastu iegūtos vizuālos materiālus, pētījumos tiek veiktas daļēji strukturētas intervijas, kuras balstās uz iepriekš izstrādātu interviju plānu, ko veido dažādi tematiskie bloki.

Literatūrā minēts, ka daļai jauniešu grūtības sagādāja prasmes brīvi pastāstīt par uzņemtajiem fotoattēliem. Punch (2002) norāda, ka veids, kā pilnveidot dalībnieku kompetenci, ir tradicionālās “pieaugušo” pētījumu metodes, piemēram, intervijas (kas parāda vienlīdzīgu attieksmi) ar radošākām, “uzdevumos balstītām metodēm”, kas var palīdzēt bērniem justies

¹ Pētījumā tika iegūti apmēram 100 skolēnu vidi raksturojoši fotoattēli, ko bija fotografējuši 26 skolēni.

ērtāk kopā ar pieaugušo pētnieku. Intervijas plānu par atbalsta un resursu kartēšanu var veidot pēc šādas shēmas:

Kas (kurš) Jūs atbalsta visvairāk? Kas vēl?

Kurš Jums palīdz pieņemt lēmumus?

Ar ko Jūs runājat par... Piemēram, ar ko Jūs runājat par iespēju atrast mājokli? Par savu brīvo laiku? Par mācībām? Par Jūsu veselības problēmām?

Kam Jūs piezvanītu, ja būtu ārkārtas situācija?

Pie kā Jūs vērstos, ja Jums būtu nepieciešams finansiāls atbalsts?

Kam tas būtu jāzina, ja Jūs esat nolēmis kaut ko darīt ar...? Piemēram, kam tas būtu jāzina, ja esat nolēmis kaut ko darīt ar savu naudu?

3. Pētījuma norise

Latvijā veiktais pētījums par ārpusģimenes aprūpē dzīvojošu jauniešu resursiem notika 2022.–2023.gadā. Iegūtie rezultāti tika salīdzināti ar 2013. gadā veiktā starptautiskā pētījuma datiem. Abos pētījumos tika izmantota līdzīga metodoloģija.

1. solis. Tika veiktas 6 ekspertu intervijas ar sociālajiem darbiniekiem, kuri mikro-, mezo- un makrolīmenī iesaistīti darbā ar bērnu un jauniešu ārpusģimenes aprūpi institūcijas, novada vai valsts līmenī. Ekspertu interviju laikā tika noskaidrots ekspertu viedoklis par galvenajiem resursiem, kas jauniešiem pieejami pēc institucionālās aprūpes izglītības, nodarbinātības, mājokļa, veselības, kultūras, tiesību aizsardzības un citās jomās. Balstoties uz ekspertu viedokli par jauniešiem pieejamajiem resursiem pēc ārpusģimenes aprūpes, autores varēja noskaidrot, cik liela ir atbilstība starp jauniešu viedokli par viņiem pieejamajiem resursiem un ekspertu viedokli. Tādējādi šajā pētījumā resursu karte tika izmantota, lai novērtētu, cik lielā mērā profesionāļu viedoklis par jauniešiem esošo resursu izmantošanu atbilst jauniešu reālajai situācijai.

2. solis. Resursu kartes zīmēšana, izmantojot brīvas formas kartēšanas pieeju, aicinot jauniešus izmantot kartītes un krāsainas gēla pildspalvas (flomāsterus), lai uz papīra lapas atzīmētu viņiem svarīgos cilvēkus.

Šī uzdevuma sākumā tiek uzzīmēts aplis lapas centrā, ierakstot tajā personas vārdu. Tā kā pēc pirmajiem diviem pilotkartēšanas mēģinājumiem noskaidrots, ka jauniešiem ir grūti identificēt resursus, kas ir viņu rīcībā, tika sagatavotas kartītes ar nosaukumiem, kas pēc sociālo darbinieku domām tika uzskatīti par jauniešiem pieejamo atbalstu un resursiem

(piemēram, Jauniešu atbalsta centrs, Sociālais dienests, Nodarbinātības valsts aģentūras filiāle, skola/profesionālās izglītības iestāde/augstskola, Jauniešu iniciatīvas centrs, dažādas NVO, bankas filiāle, ilgstošas sociālās aprūpes institūcija (jaunieša iepriekšējā dzīves vieta), ģimene, brāļi, māsa, citi radnieki, draugi, baznīca, policija u. c.).

Vispirms jauniešiem tika jautāts par viņam pieejamajiem resursiem, pēc tam tika piedāvātas kartītes. Jaunieši tika aicināti šīs kartītes izvietot tuvāk vai tālāk no lapas centra (jaunieša vārds), atkarībā no personas/institūcijas nozīmīguma jaunieša dzīvē.

3. solis. Pēc tam, kad jaunieši bija izveidojuši resursu karti, viņiem tika lūgts pastāstīt par katru atzīmēto resursu, kā arī tika uzdoti precizējoši jautājumi par atzīmēto resursu.

Kartes veidošana palīdzēja veidot ieinteresētu sarunu ar jauniešiem un nodrošināja bagātīgus kontekstualizētus datus.

Vienā gadījumā dalībnieks nevēlējās zīmēt resursu karti, tad tā tika nolikta malā. Šajā gadījumā galvenā uzmanība tika pievērsta saziņas veidošanai un diskusijai, izmantojot daļēji strukturētās intervijas plānu. Jauniešiem labprāt stāstīja, kas viņam palīdz dzīvē.

4. solis. Pētījuma dalībniekiem tika pastāstīts par fotoprojektu. Jauniešus ieinteresēja fotografēšana un pēc apstiprinošas atbildes jauniešiem tika doti dažādi padomi, kā fotografēt svarīgas lietas un vietas. Jauniešiem netika dotas fotokameras, bet viņi tika lūgti fotografēt ar telefonu, un nofotografētos attēlus atsūtīt pētniekiem.

Pētījumā bija divi jaunieši, kas kopīgi fotografēja un kopīgi stāstīja par saviem nākotnes plāniem.

4. Rezultāti

Šajā sadaļā tiek sniegti piemēri resursu kartes un fotobalss izmantošanai.

Kartēšanas piemērs. Kā jau minēts, resursu karte ir paredzēta, lai vizualizētu saiknes starp pētījuma dalībniekiem un institūcijām, organizācijām, indivīdiem, kas uzskatāmi par resursiem, ko jauniešiem var izmantot. Resursu kartē katrs fiksētais punkts apzīmē organizāciju un/vai vienu personu.

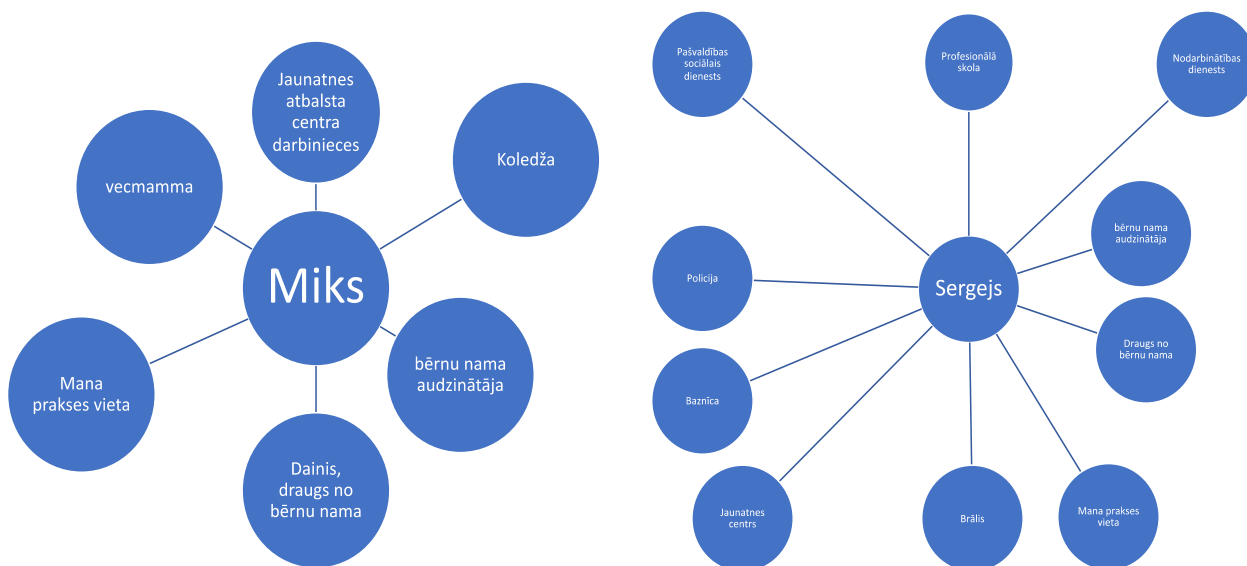
Kopā ar Miku (21 gads, dzīvo Rīgā, mācās koledžā) tika uzzīmēta resursu karte (1. attēls), lai ilustrētu viņam pieejamos resursus – personas un organizācijas. Pašu pirmo Miks izvēlējās nosauca Jaunatnes atbalsta centru,² kuru viņš apmeklēja vismaz vienreiz mēnesī. Centrā viņš

² Liels atbalsts Rīgā dzīvojošajiem jauniešiem pēc institucionālās aprūpes ir Rīgas pašvaldības Bērnu un jauniešu atbalsta centra struktūrvienībā "Jauniešu atbalsta centrs", kas darbību sāka 2019. gadā. Šajā centrā jauniešiem iespējams saņemt sociālās garantijas; centrā tiek sniegts emocionāls, informatīvs, izglītojošs atbalsts jauniešiem vecumā no 17 līdz 24 gadiem.

saņem konsultācijas par ikdienas jautājumiem (piemēram, mājoklis, atbalsts grūtā brīdī, finansiālais ikmēneša atbalsts), notiek tikšanās ar interesantiem cilvēkiem – māksliniekiem, politiķiem, psihologu; ir futbola treniņi, ēst gatavošana. Mikam svarīga ir viņa bērnunama audzinātāja, pie kuras viņš gūst padomus ikdienas situācijās un cilvēcīgu siltumu. Ja Miks ir saslimis, viņš zvanot vecmāmiņai, lai uzzinātu, ko darīt, lai izārstētos. Vecmāmiņa dzīvo tālu no Rīgas, tāpēc satikties viņiem izdodas reti, tomēr Miks zina, ka vecmāmiņa vienmēr Miku atbalstīs. Miks regulāri tiekas ar savu draugu no bērnunama, jo citu draugu viņam neesot. Miks saprot, ka koledža ir ļoti nozīmīga visai turpmākai dzīvei, jo koledžā viņš iegūst izglītību un profesiju. Miks skaidro, ka koledžu viņš kartē novietojis tālāk, jo koledžas skolotāji nav pārāk atsaucīgi un laipni pret Miku. Tomēr koledža ir svarīgs resurss, “lai labi pabeigtu koledžu un lai dabūtu labu darbu”. Praktizēšanās prakses vietā uzņēmumā Mikam ne visai patīk, “jo nav visai interesanti, maz ko jaunu var iemācīties”, taču “dabūt labu vērtējumu praksē ir svarīgi, lai vēlāk dabūtu labu darbu”.

Salīdzinot 2023. gadā zīmēto Mīka resursu karti ar 2013. gadā Sergeja zīmēto resursu karti, redzams, ka Sergeja resursu kartē ir vairāk elementu, taču lielākajai daļai no tiem ir maza nozīme. Sergejam (20 gadu, Latvijas mazpilsēta) tuvi ir divi cilvēki – draugs no bērnunama laikiem un bērnunama audzinātāja. Salīdzinoši svarīga ir profesionālā skola, kur mācījās par pavāru, skolā viņš jutās labi, skolotāji esot labi, tikai dažī biedri nicīgi izsakoties par viņu. Prakses vieta Sergejam ne visai patīka, jo tur “visi uz mani skatījās aizdomīgi, jo zināja, ka esmu no bērnunama”.

1. attēls. Jaunieša resursu karte pēc ārpusģimenes aprūpes (2023.g. pa kreisi., 2013.g. pa labi.)

Jauniešiem tika uzdoti jautājumi par to, kas ir viņu draugi. Abi jaunieši piekrita, ka draugiem viņi var piezvanīt, ja nonāk nepatīkšanās, ja gribas aiziet uz kino vai citur. Kopumā jāatzīst, ka jauniešiem ir maz resursu, tādējādi arī mazs sociālais atbalsts un maz sakaru. Abi nosauca tikai vienu draugu.

Turpmākajā analīzes posmā resursu kartes tiks izmantotas, lai salīdzinātu resursu un iespēju sadalījumu un tā ietekmi uz marginalizētajām grupām dažādās kopienās; kā arī ārpusģimenes aprūpē dzīvojušo jauniešu sociālā kapitāla analīzē.

Pētījuma fotobalss sadaļā svarīgas bija gan fotogrāfijas, gan stāsti par fotogrāfijām. Jaunieši tika aicināti fotografēt viņiem svarīgas vietas, kas saistītas vai nu ar viņu dzīvi, vai to, kas ir viņu ideāls. Nebija noteikts stingrs fotogrāfiju tematiskais ietvars. Jaunieši iesūtīja apmēram 100 fotogrāfiju. Tās bija attiecināmas gan uz jauniešu sapņiem, gan uz ikdienas aktivitātēm, vaļaspriekiem. Fotobalss pētījuma sadaļā piedalījās deviņi jaunieši. Apkopojot saņemtās fotogrāfijas, tās tika sadalītas vairākās tematiskās grupās: ģimene, bērni, draugi, darbs, vaļasprieki un ceļošana.

Fotogrāfiju tematika bija nedaudz atšķirīga puisiem un meitenēm. Puiši biežāk bija fotografējuši savu darba vai mācību vietu, motociklus un automašīnas, arī grafiti un ceļojumus.

Intervijās jaunieši izsmeloši paskaidroja, kāpēc viņi ir fotografējuši konkrēto attēlu. Piemēram, Markuss izvēlējās divus attēlus: savu prakses vietu – restorāna virtuvi (skat. 2. attēlu), ar kuru viņš ļoti lepojās un kur labprāt strādātu pēc tehnikuma beigšanas, un attēlu ar grafiti, ko viņš redzējis ceļojumā uz Kauņu (3. attēls). Markuss labprāt stāstīja gan par restorānu un ēdieniem, ko viņš iemācījies pagatavot, gan iespēju piestrādāt restorānā, gan par pavāru pozitīvo attieksmi pret praktikantu: “Es gribētu strādāt šajā restorānā, jo te ir interesants darbs, forši darbabiedri un katru dienu varu garšīgi un labi paēst. Es katru dienu iemācos kaut ko jaunu.”

2. attēls. Fotobalss piemērs: mana nākotnes profesija.

Markuss ir samērā noslēgts puisis, viņam ir divi draugi. Viņam ir bijusi iespēja aizbraukt ceļojumā uz Kauņu, un šim ceļojumam bija veltītas apmēram 10 fotogrāfijas, no kurām beigās tika atlasīta fotogrāfija ar grafīti un motociklu, jo puisim patīk grafīti un braukt ar motociklu. “Lai pats varētu iemācīties braukt, eju šoferuursos un vēl šogad dabūšu tiesības. Vasarā strādāju un sakrāju naudu, ja sanāks, pats nopirkšu mocīti.”

3. attēls. Fotobalss piemērs – redzētie grafīti zīmējumi ceļojuma laikā uz Kauņu.

Meiteņu uzņemtās fotogrāfijas biežāk saistītas ar ceļojumiem, skaistām dabas ainavām, ziediem, pusdienu galdu, bērniem (skat. 4. attēlu). Meitenes stāsta, ka viņas labprāt dodas dabā un priecājas par tās skaistumu.

4. attēls. Zintas fotografēts dabasskats.

Meitene, kas nodarbojas ar sportu, bija izveidojusi fotogrāfiju sēriju ar sava sporta veida sacensību ainām un sporta atribūtiķu.

Agnesei 17 gadu vecumā ir piedzimis bērns, un bērnam vēltas daudzas fotogrāfijas (personīgie foto konfidencialitātes dēļ netiek ievietoti rakstā), ko pavada sirsnīgs stāstījums gan par bērna attīstību, pārdomām par bērna un savu nākotni. Agnese bija izveidojusī vēl vienu attēlu sēriju – par skaisti noformētu ēdienu un skaistu galda klājumu. Stāstījumā par attēliem meitene aizrautīgi un ļoti zinoši stāstīja gan par glītu galda noformējumu, gan veselīgu ēdienu, gan par ģimenes pusdienu galdu, ko viņa uzskata par savu galveno vērtību dzīvē. Viņa prot labi gatavot un uz svētkiem esot sacepusi pīrādziņus. Viņa no bērnības atceroties pīrādziņu smaržu.

5. attēls. Agneses ceptie pīrādziņi.

Secinājumi

1. Vizuālās resursu kartēšanas un fotobalss metodes izmantotas atsevišķi gan sociālā darba praksē, gan bērnu un jauniešu pētniecībā. Šo metožu kombinācija pētījumos Latvijā ir jauna, pētot jauniešus pēc institucionālās aprūpes. Šīs metodes tika izmantotas, lai izpētītu jauniešiem pieejamos resursus, kas ir viņu rīcībā, pārejot pieaugušo statusā.

2. Resursu kartēšana veicināja atklātas sarunas ar dalībniekiem par institūcijām, cilvēkiem, vietām un aktivitātēm, kas jauniešiem bija vissvarīgākās.

3. Fotoattēlu un fotobalss metodes izmantošana sniedza ieskatu citādi slēptajā jauniešu pieredzē, kas gūta no viņu līdzšinējās dzīves, viņu vērtībām un nākotnes plāniem. Balstoties uz iegūtajiem datiem, izdevās iegūt bagātīgu un detalizētu ieskatu jauniešu sociālajā pieredzē. Izmantotās metodes deva iespēju gūt pilnīgāku, holistiskāku priekšstatu par pētījuma dalībnieku ikdienas dzīvi.

Citētie darbi

- Becker, H. (1974). Photography and Sociology. *Studies in the Anthropology of visual communication*, 1, pp. 3–26.
- Darbyshire, P., MacDougall, C. & Schiller, W. (2005). Multiple Methods in Qualitative Research with Children: More Insight or Just More? *Qualitative Research*, 4 (5), pp. 417–436. DOI: 10.1177/1468794105056921
- Harper, D. (2002). Talking about pictures: A case for photo elicitation. *Visual Studies*, 17 (1), pp.13–26. DOI: 10.1080/14725860220137345
- Martinsone, K., Pipere, A. (2021). *Zinātniskās darbības metodoloģija: Starpdisciplinārā perspektīva*. Rīga: RSU. Skat.: <https://www.rsu.lv/en/petniecibas-terminu-vardnica>
- Morrow, V. (2001). Networks and Neighbourhoods: Children's and Young People's Perspectives. Pieejams: https://www.researchgate.net/publication/255554678_Networks_and_Neighbourhoods_Children%27s_and_Young_People%27s_Perspectives (skat. 11.11.2023.)
- Okland I., Oterholm. (2022). Strengthening supportive networks for care leavers: A scoping review of social support interventions in child welfare services. *Children and Youth Services Review*, Volume 138, July 2022. DOI: 10.1016/j.chilyouth.2022.106502
- Pain, H. (2012). A Literature Review to Evaluate the Choice and Use of Visual Methods. *The International Journal of Qualitative Methods*, 11 (4), pp. 303–319. DOI: 10.1177/160940691201100401
- Punch, S. (2002). Research with Children: The Same or Different from Research with Adults? *Childhood*, 9 (3), pp. 321–341. DOI: 10.1177/0907568202009003005
- Rose, G. (2012). The question of method: practice, reflexivity and critique in visual culture studies. In: Heywood, Ian and Sandywell (Barry eds.). *The Handbook of Visual Culture*. London: Berg, pp. 542–558.
- Trapenciere, I. (2014). Social orphanhood in Latvia. In: *SHS Web of Conferences 10, 00047 (2014)*; pieejams: DOI: 10.1051/shsconf/20141000047
- Wang C., Burris. (1997). Photovoice: concept, methodology, and use for participatory needs assessment. In: *Health Education and Behaviour*, 1997 Jun; 3 (24), pp. 369–387.

Vēsture un antropoloģija

Vieda Skultāne

Latvijas Universitātes Filozofijas un socioloģijas institūts

G.M. Young, the English historian of the Victorian era, recommended that historians should continue reading until they can hear their subjects talking. Only then would they understand why things happened as they did (1948, 112). This much-quoted advice invites us to look more closely at the relationship between history and anthropology and what each discipline can learn from the other. A widespread and now perhaps slightly dated view was that these disciplines have nothing to learn from each other. Anthropologists sought to understand their ethnographic findings by exposing them to the theoretical lens of structure and function. As Ernest Gellner put it, anthropologists looked for “explanations in the interrelations of various features of a society with each other in their reciprocal usefulness as opposed to seeking them in their genesis” (1958: 184). But in order to arrive at this theoretical model the societies in question become petrified in a false and misleading equilibrium. A certain amount of stabilization is necessary if societies are to be mirrored in concepts, but Gellner, quoting Leach, pleads for an awareness of this process. “All I am asking is that the fictional nature of this equilibrium be frankly recognized” (Leach, 1954, 285). The dilemma is that explanatory concepts must have a minimum degree of permanence; otherwise, they cannot perform their function. “But reality is not static” (Gellner 1958, 187). In other words, there is a mismatch between the chaotic, savage and unpredictable course of history and the efforts of socio-anthropological concepts to impose an orderly understanding. The fast-moving and cruel events to our east lay bare these discrepancies. We are all familiar with the saying of Heraclitus that one cannot step into the same river twice. The river is not the same and you are not the same. With equal confidence, we can say that we cannot enter the same society twice. Our eastern neighbours provide painful evidence of this fact.

Historians are typically wary of making generalizations. Like anthropologists, they focus on the specific. In their case the specific unfolding of events in time rather than one specific society. Their attention is on the specific unfolding of events, the importance of acknowledging the epoch-making character of some events, and the impact of traumas such as war on individuals and societies.

Many years ago, Leach acknowledged that “every real society is a process in time” (1954, 5). At present, we as scholars have one of the greatest challenges of our careers. We

must offer our best talents as social scientists and historians to combine insights into the interplay of social forces and the narratives of history.

Tēzes sagatavotas projektā “Kultūras, identitātes, starpkultūru komunikācijas un cilvēksituācijas pētījumi humānisma vērtību, konfliktu un krīžu kontekstā”.

Citētie darbi

Gellner, E. (1958). *Words and Things*. Routledge & Kegan Paul.

Leach, E. (1954). *Political Systems of Highland Burma: A Study of Kachin Social Structure*. Harvard University Press.

Young, Y. M. (1948). *Today and yesterday: Collected essays and addresses*. Hart-Davis.

Cilvēka dimensijas atmiņu stāstos

Māra Zirnīte

Latvijas Universitātes Filozofijas un socioloģijas institūts

Ginta Elksne

Latvijas Universitātes Filozofijas un socioloģijas institūts

Mutvārdu vēsture Latvijas sociālajās zinātnēs iesakņojās reizē ar atgūto valsts neatkarību. Pētnieki uztvēra milzīgo atmiņu straumi, kas laužās atklātībā un kardināli mainīja izpratni par nodzīvoto laiku. 1992. gada jūlijā Filozofijas un socioloģijas institūtā tika uzsākts jauns pētniecības virziens, kas nu jau 30 gadus ļauj apzināt cilvēku problēmas caur atmiņu stāstiem. Iekļaujoties starptautiskā kontekstā, tiek veidota pieeja avotu analīzei, balstoties dzīvesstāstu intervijās, kas apkopotas Nacionālā mutvārdu vēstures (NMV) krājumā.

NMV krājums ir ievērojams Eiropas mērogā – ar vairāk nekā 4700 mutvārdu liecībām, kas sniedz plašu pārskatu par Latvijas iedzīvotāju atmiņu stāstiem 20.–21. gadsimtā. Krājoties atmiņām par paaudžu pieredzi, stāstītāji pakāpeniski kļūst aizvien jaunāki, un krājumā ienāk jau 21. gadsimtā dzimušo jauniešu dzīvesstāsti. Līdz ar to atklājas pārmaiņu laika liecības, kas atspoguļo sociālās saites un jauno cilvēku situāciju Latvijas kultūrvidē. Citiem vārdiem runājot, krājums atklāj paaudzes iezīmes atmiņu stāstos, uzmanības centrā izvirzot morālās un ētiskās dabas jautājumus.

Lai gan dzīvesstāsta intervijas sociālajās zinātnēs ir plaši izmantots datu iegūšanas veids, daudzi pētnieki uzskata, ka pūlēties iegūt garu un pilnīgu cilvēka dzīves izklāstu ir lieki un izšķērdīgi, ja nepieciešami tikai dati. Intervijā, kur cilvēks atklāj savu dzīvi, notiek kaut kas vairāk, nevis tikai datu vākšana (Bennett 1984, 2).

Cik ticamas ir mutvārdu vēstures liecības? Jautājums būs pazīstams ikvienam praktizējošam mutvārdu vēsturniekam vai sociālajam pētniekam. Kā norāda mutvārdu vēsturnieks Pols Tompsons, reizēm šo jautājumu tver burtiski, un rodas vēlme redzēt, ka mutvārdu liecības tiktu atzītas un novērtētas tieši tādā pašā veidā, kā tiek novērtētas jebkura cita veida vēstures liecības. Bet šāds jautājums mūs reizēm nostata nepareizas izvēles priekšā. Mutvārdu avoti patiešām var sniegt uzticamu informāciju, taču uzskatīt tos tikai par vēl vienu dokumentu veidu nozīmē ignorēt īpašo vērtību, kas tiem piemīt gan kā subjektīvai liecībai, gan kā īpašai saziņai starp cilvēkiem (Thompson 2017, 188).

Tāpēc mutvārdu vēsturnieks vienmēr izjutīs īpaši spēcīgu spriedzi starp uzklausīto dzīvesstāstu un tā sistemātisku analīzi. Bet, kā norāda Tompsons, šī spriedze – starp vēsturisko vispārīgumu, starp socioloģisko teoriju eleganci un reālo dzīvi, parasto dzīves pieredzi, ko reprezentē stāsts, ir arī mutvārdu vēstures spēks.

Dzīvesstāsta intervijā teicējs stāsta par to, kas noticis viņa dzīvē kopumā, ieskaitot svarīgus notikumus, cilvēkus, jūtas un pieredzi. Tādējādi katra intervija ir miniautobiogrāfija. Stāstnieks izvēlas, ko un kā pastāstīt savā dzīvesstāstā. Aplūkosim dažus piemērus. 1918. gadā pēc revolūcijas Krievijā plosās Pilsoņu karš. Adelīna strādā dzelzceļa rēķinvedībā un brauc līdz vilcienam uz gala staciju Ribinskā. Adelīnai ir 19 gadu. Atmiņas stāstītas 91 gada vecumā, kad viņa atceras gan jaunībā pieredzētos sociālās vēstures notikumus, gan arī personīgo kultūras pārdzīvojumu. Iegājuši kurpnieku darbnīcā, viņa iepazīstas ar divām jaunietēm, kas palīdz cara virsniekiem glābties no revolucionāru lodēm. Adelīna pievienojas viņām:

“Es vaļsirdīgi visu izstāstīju, ka es esmu iebraukusi Ribinskā un mana iestāde, kurā es strādāju uz dzelzceļa, likvidējas, un, kad mēs beigsim likvidāciju, tad nezinu, ko ar mums darīs. Un tad viņas man stellējās priekšā, ka viņas ir slepenās, un viena bija no Pēterpils studente un otra bija studente turpat no Ribinskas. Un viņas apgādā cara virsniekiem privātās drēbes. Un viņas man uzticējās, un es tad biju viņām sabiedrotā. Es bieži pie viņām gāju. Un tad viņas mani aizveda uz operu “Pīķa dāma”... Es nekad nebiju bijusi operā. Tad es pirmo reizi mūžā redzēju operu.”

(NMV 57, Adelīna Rozīte, dzim. 1899. gadā Ķegumā.)

Otra stāstītāja, kas tāpat kā iepriekšējā tika intervēta Daugavas Vanagu namā Londonā, pieder tai pašai paaudzei. Intervijas laikā viņai bija 89 gadi. Arī viņas stāstā personīgās dzīves notikumi cieši savijušies ar sabiedriskajiem. Pēc bermontiešu padzišanas tika likvidēti šķēršļi Latvijas valsts izveidošanai. Jaunieši, kas to pieredzēja, līdz dziļam vecumam spēja novērtēt šo mirkļu vēsturiskumu.

“Un tad tie bermontieši no Daugavgrīvas sāka atkāpties, un tad jau nāca latvieši iekšā, laikam no Jūrmalas puses... Un tad tie jau arī bija dikti trūcīgi, un viņiem zābaku nebija... Un es tā atceros, ka bija rudens un es vēl tās brāļa drēbes nesu uz kuģa viņiem. Viņi ar kuģi cēlās pāri uz Rīgu. Tur jau bija arī liellaivas. [...] viņi brauca un dziedāja to dziesmu “Cel mani pār pa Daugavu...”, kā jau jaunībā, tas man vienmēr tā palicis atmiņā.”

(NMV 58, Rozālija Adlere, dzim. 1902. gadā Rīgā.)

Mutvārdu vēstures pētnieku zinātnisko sasniegumu sarakstā var minēt, to, ka pirmo reizi ir ticis konceptualizēts tieši Latvijas situācijai piemērojams paaudzes jēdziens, identificējot 20. gadsimtā sešas paaudzes, kas paver jaunas dimensijas nākamajos pētījumos. Var minēt paaudžu identitātes īpašību un atmiņu pārnese mehānismu analīzi, kā arī dažādu sociālo faktoru (piemēram, nemateriālā mantojuma, etniskās kultūras, sociālo traumu) klātbūtni atmiņu

stāstījumos. Iedziļinoties paaudžu atmiņu pārnesē, iezīmējas sociolingvistiskās situācijas dinamika dažādos Latvijas novados.

“Tad mana vecāmāte, mammas māte, tur pie savas meitas un znota bija dzīvojusi, kā senāk teica, uz dipatāja. [...] Tā bija alga par to, ka vecāki pie saviem bērniem kā kalpotāji strādāja. Tā darīja, visā Kurzemē tā darīja. Vismaz sēļu zemē noteikti. Bet tas jau bija senāk – manas vecsmātes laikā. Tas bija patiesībā latviešiem līdz revolūcijai.”

(NMV 1086, Elvīra Elksne, dzim. 1906. gadā Rīgā.)

“Vecvecmāmiņa Elvīra Elksne bija režisore, viņa pati bija izgājusi kursu, un beigās viņai piedāvāja strādāt ar nedzirdīgajiem, un tur nu viņa palika. Tad mana vecmāmiņa mēdza ielēkt kaut kādos iestudējumos iekšā. Kad aktrise pēkšņi saslima, tad mana vecmāmiņa Gaida Ābele viņu aizstāja. Līdzīgi kā es biju tā, uz kuru varēja paļauties, ka iemācīsies, ielēks, zinās un paveiks.”

(NMV 4682, Ilga Vālodze Ābele, dzim. 1995. gadā Rīgā.)

“Jā, bet to apstākļu dēļ mēs no agra vecuma esam diezgan patstāvīgas. Es domāju, ka tas ir saistīts arī ar mammas personību, ka viņai ļoti svarīgi ir bijis būt neatkarīgai. Tiklīdz viņa spēja nostāties uz savām kājām, nostiprināties kā cilvēks, kurš spēj pastāvēt par savu viedokli, kopš tā brīža viņa nav no tā atkāpusies, nu noteikti tas ir ielikts kaut kādā mērā arī mūsu dzīvēs un mūsu apziņā.”

(NMV 4682, Ilga Vālodze Ābele, dzim. 1995. gadā Rīgā.)

Par to, ko pētniekam dod dzīvās, ikdienā runātās valodas avotu pieejamība, izsakās Ķīles Universitātes profesore Nikola Nau (*Nicola Nau*):

“Pastāv atšķirības starp lingvistiskajā literatūrā aprakstīto un ikdienā runāto valodu. Tā kā mani vairāk interesēja tieši pēdējā, turpināju meklēt avotus, kuri atspoguļotu valodas faktisko lietojumu. Tā es nejausi iepazīnos ar NMV kolekciju. Šie stāsti ir ārkārtīgi interesanti, un vienkārši ir vērts tos klausīties! Dažkārt tie ir aizkustinoši, dažkārt jocīgi, dažkārt bēdīgi, bet vienmēr – iespaidīgi. Klausoties šos runātājus, es daudz ko uzzināju par Latvijas vēsturi pašu latviešu skatījumā, iepazīnu latviešu sadzīves kultūru, mentalitāti un dzīvesveidu. Arī šīs zināšanas ir nozīmīgs pamats valodas analīzei. Jo, lai patiešām saprastu valodu, ir jāsaprot tās runātāji” (Nau 2001, 109).

Dzīvesstāsti jo īpaši izgaismo cilvēka paša priekšstatu evolūciju laika gaitā. Tie palīdz pētniekiem noskaidrot cilvēka subjektīvo izpratni par notikumiem un dzīvesstāsta interpretāciju, kā arī kontekstus, kuros šāda nozīme un interpretācija tiek radīta dažādos šīs personas dzīves posmos.

“Tagad man jānodod pienu. Es to pienu nevaru nodot no govīm – nu pulka ēdāju esam, bērni, visi. Nu, es nevaru nodot. Ko nu darīs tagadīt? Vienu reizi, kad nevaru to pienu nodot, atbrauc no Auces partorgs un tur vēl kaut kāds tas ciema padomes priekšnieks, un tad vēl kādi sagādnieki. Kādi četri gabali ar mašīnu iebruc. [...] Es ar sāku turēties pretī. Un viņš man piedraudēja to cietumu. Viņš saka: „Mēs paņemsim tevi.” Es saku: „Nu tad labi. Tu savāci tos manus bērnus, un es iešu tanī cietumā. Man būs desmit reizes labāk cietumā kā man ar tiem bērniem, kad nav ko

ēst.” Nu, nekas, zināt. Izrājos, izlamājos. Sēž, sēž, domā. [...] Paiet kāds laiks, atnāk ziņa – man piens ir atlaists, nav jānodod.”

(NMV-351, Justīna Dvariške, dzim. 1910. gadā Aucē.)

Dzīvesstāstus var klausīties dažādi. Dzīvesstāsta forma ir tikpat svarīga kā saturs. Fakti mums ļauj saskatīt sociālās attiecības, dziļāk izprast kādu vēsturisku notikumu vai sociālo procesu, kamēr stāsta veidne atklāj domāšanas formu (*shape of the mind*), kultūras un ideoloģijas struktūras, caur kurām tiek sniegts eksistences apstākļu novērtējums. Sociologiem un sociālajiem vēsturniekiem klausīties dzīvesstāstu nozīmē “sadzirdēt aiz” (*listening beyond*); censties starp pateiktajiem vārdiem saklausīt, ko liecina sociālā kultūra (Bertaux-Wiame 1982, 195–196). Var pētīt ne tikai faktus, bet arī veidu, kā tie izteikti. Mutvārdu vēsture piedāvā raudzīties uz vēsturi no paša cilvēka viedokļa, apzinoties, ka itin viss atstāj pēdas cilvēka uzskatos, valodā, rīcībā.

“Mammas brāļa mājās arī aitiņas bija. Blakus kūtij bija tāda viena atmata, kura visa ziedēja ar balto āboliņu. Aitiņas ganās, viņas nograuz, un tas āboliņš ataug. Bija ļoti skaists lauks, atmatiņa. Gotiņas veda arī uz tām mājām. Tur arī atstāja, gāja tur arī slaukt kādreiz. Ja divas gotiņas, divi spainīši piena bija jānes mājās ar kāšiem pār pleciem. Kādu laiku bija arī kaziņa. Vecāmma slauca kaziņu. Eju tagad to kaziņu slaukt, bet kaziņai es sveša esmu. Kaziņa spītīga. Viņa mierīgi uzguļas man virsū. Es augšpēdus. Es tagad jau ganos gāju arī. Mani gan agri no rīta necēla, mani jau lutināja. Atceros, jau bija tāds vēsāks rīts. Kad gotiņa noliek pļeku, tad iet ar kājām iekšā, sasilda kājas. Un galu galā tas ir ļoti veselīgi.”

(NMV-4483, Gaida Ābele, dzim. 1931. gadā Rīgā.)

Analīzē mēs aplūkojam atsevišķa cilvēka individuālo dzīvi kā patieso pieredzes nesēju. Tā nes liecību ne tikai par privāto biogrāfiju, atklāj ne tikai atsevišķo stāstu, bet ir arī kāda plašāka kopuma daļa. Tas ir, var analizēt un interpretēt veselu interviju kopumu jeb skatīt to sociālo un vēsturisko notikumu kontekstā vai koncentrēties uz vienu dzīvesstāstu, uz vienu atsevišķu biogrāfiju.

Pols Tompsons piedāvā vairākus veidus, kā iespējams vispārināt dzīvesstāstā atklāto pieredzi. Pirmais ir to atklāt kā atsevišķu dzīvesstāstu (*single life story narrative*), intervējot stāstītāju ar bagātu dzīves pieredzi un labu atmiņu. Stāstot par pagātņi, mēs nerunājam tikai par sevi, mēs stāstā iekļaujam daudzu citu cilvēku pieredzi. Tādēļ atsevišķos gadījumos viena dzīvesstāsta intervija var atklāt plašākas cilvēku grupas vai kopienas pieredzi un to var izmantot par pavedienu, ap kuru konstruēt veselu notikumu virkni. Otra pieeja ir prezentēt vienlaikus vairākus dzīvesstāstus kā vairāku stāstu kopumu (*collection of stories*). Tas ir veids, kā parādīt tipiskus dzīvesstāstus, grupējot tos – kopumā vai fragmentāri – ap vienojošām tēmām, atklājot kādu kopienai vai noteiktu sociālo grupu jeb tēmu. Kā trešo Tompsons piedāvā aplūkot

dzīvesstāstu, izmantojot naratīva analīzi (*narrative analysis*), kur centrā ir pati intervija kā mutisks teksts un tas, ko var uzzināt no tā valodas, tēmām, izteiksmes līdzekļiem, atkārtojumiem, kā arī klusuma brīžiem. Analīzē tiek izmantoti tehniski paņēmieni, ko, visticamāk, vairāk novērtēs speciālisti. Parasti šīs analīzes mērķis nav novērtēt stāstītāja (vai stāstītāju grupas) īpašo pieredzi, un, lai arī pētnieku plaši izmantota, šī pieeja nav radījusi daudz klasisku mutvārdu vēstures stāstu. Ceturtā forma ir savstarpējās analīzes rekonstrukcija (*reconstructive cross-analysis*): mutvārdu liecības tiek uzskatītas par stāstu un sižetu kopumu (*quarry*), no kā var smelties materiālu par zināmiem uzvedības modeļiem vai pagātnes notikumiem. Pētnieki izmanto īsākus citātus no dzīvesstāstiem un citus avotus. Padziļināta analīze un papildus argumenti ir ieguvums vēsturiskajai interpretācijai, taču pastāv arī draudi pazaudēt pašu intervējamo balsis, atstājot tos tikai zemsvītras piezīmēs (Thompson 2017, 361–362). Un pēdējā forma, ko aprakstījis Alessandro Portelli un kuras pamatā ir “intensīva montāžas un brikolāžas izmantošana” (Portelli 1998), ir polifonija un dialogs, kas iedvesmojies no kino un literatūras. Šajā pieejā pētnieks sakārto atsevišķus stāstītāja balss fragmentus un piedāvā dažādus stāsta lasīšanas veidus. Pats pētnieks šķietami runā mazāk, tomēr patiesībā viņš stāstu kontrolē, iesakot dažādus tā lasīšanas veidus, dodot iespēju kādu noteiktu tematu uzlūkot jaunā veidā (Thompson 2017, 362).

Mutvārdu vēstures projekts šāda veida naratīvus ir pasniedzis gan Latvijas Centrālās padomes dalībnieces un aktīvas Zviedrijas latviešu trimdas pārstāves Valentīnes Lasmanes dzīvesstāstā (“Nakts jau nav tikai gulēšanai. Valentīnes Lasmanes dzīvesstāsts”, 2020), gan bērnu kardiķirurga Ara Lāča stāstā (“Sirds bez romantikas: dakteris Aris Lācis stāsta par dzīvi”, 2020).

Kā spilgtu piemēru var pieminēt triju bēgļu laivu pārcēlāju – Ērika Tomsona, Pētera Paula Jansona un Laimoņa Pētersona – dzīvesstāstu apkopojumu grāmatā “Pārcēlāji” (2021). Grāmatā “Visi esam viena laikmeta bērni” (2016) apkopoti piecpadsmit dažādu paaudžu Latvijas iedzīvotāju dzīvesstāsti, kurus vieno krievu valoda un kuros atklājas dažādas pieredzes un vērtējumi gan par pagātni, gan šodien notiekošo. Savukārt izdevums “Lībieši Ziemeļkurzemes ainavā” (2011) veltīts Latvijas pamatiedzīvotāju lībiešu liktenim, caur dzīvesstāstiem atklājot viņu pieredzi, likteņus, sniedzot realitātē zudušus, bet caur dzīvesstāstu liecībām saglabātus valodas un dialekta paraugus.

Biedrojoties ar dažādu nozaru pētniekiem – folkloristiem, kultūras pētniekiem, antropologiem, politologiem, saziņas pētniekiem – iespējams caur dzīvesstāstiem sniegt sabiedrības attīstībai svarīgas atziņas. Sākoties mutvārdu vēstures pētījumiem Latvijā, socioloģe Ritma Rungule jau 1993. gadā pievērsa uzmanību cilvēka dzīves izpētes nozīmei

socioloģijā (Rungule 1993, 25). Līdzās valdošajiem kvantitatīvajiem pētījumiem kvalitatīvā pieeja pavēra jaunas iespējas, liekot iedziļināties, izvērtēt, meklējot cēloņus, apstrīdot sabiedrībā pieņemtos stereotipus. Mutvārdu vēsture izriet no cilvēka, neatkarīgi no sociālā stāvokļa un varas pozīcijas.

Vēl viena mutvārdu vēsturē iestrādāta cilvēciskā vērtība ir personība. Mutvārdu vēsturē no atcerēšanās procesa – “Es atceros” – nevar izņemt vārdu “Es”. Tādēļ cieņa pret indivīda viedokli ir pašā mutvārdu vēstures pamatā. Tas ir uzskats, ka katram cilvēkam ir īpašības, kas viņu ne vienmēr padara reprezentatīvu, bet, gluži pretēji, unikālu un cieņas vērtu kā cilvēku (Bennett 1984, 6). Tas nenozīmē, ka vajadzētu ierakstīt katra cilvēka dzīvesstāstu. Saglabājot pieredzi, ko uzskatām par svarīgu pēc kāda konkrēta kritērija, mēs simboliski izrādām cieņu pret cilvēku kā pašmērķi, nevis kā līdzekli citu mērķu sasniegšanai; tas dod mums iespēju zināmā mērā izbēgt no gūsta un sakāves, ko mums uzliek laiks un līdz ar to pati vēsture (Bennett 1984, 5). Kā norādījis mutvārdu vēsturnieks Alessandro Portelli: “Stāstīt stāstu – tas nozīmē iegūt līdzekļus (ieročus) pret laika draudiem, pretoties laikam vai to izmantot. Stāsta stāstīšana pasargā stāstītāju no aizmirstības” (Portelli 1981, 162).

Mutvārdu vēsture piedāvā pētniekiem metodi, kas ļauj apzināt cilvēku vairākās dimensijās, skarot iekšējās un uz āru vērstās dzīves attiecības, raksturu, spējas, morālās īpašības un estētiskās ievirzes, savstarpējās saites, kā arī daudz citas iezīmes, kas nosaka cilvēka vietu sabiedrībā. Tā atklāj cilvēka lomu vēsturē un apliecina cilvēka reakciju, iekļaušanās spēju dažādās dzīves situācijās. Mutvārdu vēsture iezīmē ne tikai uzmanības centra pārbīdi (no vispārīgā uz atsevišķo), bet arī jaunus pētījumu laukus un problēmas sociālajā vēsturē (Thompson 1989, 6).

Mutvārdu vēsture ir metode, kas meklē un atrod aizvien jaunas pieejas, jaunus skatpunktus uz cilvēka paša vārdos izteikto dzīves atskatu. Mutvārdu vēstures klasiķis britu pētnieks Pols Tompsons uzsver, ka saites starp vēsturi un sabiedrību nedrīkst būt vienpusējas, bet tās jāaplūko kā dialektiska apmaiņu sērija – starp informāciju un interpretāciju, starp tiem, kas izglīto, un tiem, kas mācās, starp šķirām un paaudzēm. Mutvārdu vēsture atrod varoņus ne tikai līderos, bet arī starp vienkāršiem ļaudīm. Vienlaikus tā liek pārvērtēt vēstures mītus un autoritātes, kas tos uztur (Thompson 1989, 21). Mutvārdu vēsture izriet no cilvēka, neatkarīgi no viņa sociālā stāvokļa un varas pozīcijas. Jo biežāk cilvēki uztic savas atmiņas arhīvam – sabiedrībai atvērtam krājumam, jo vairāk avoti kļūst pieejami, jo dzīvāk mūsu acu priekšā atveras vēstures izziņas lauks individuālā skatījumā.

Raksts sagatavots projektā “Kultūras, identitātes, starpkultūru komunikācijas un cilvēksituācijas pētījumi humānisma vērtību, konfliktu un krīžu kontekstā”.

Citētie darbi:

- Bennett, J. (1984). Human Values in Oral History. *The Oral History Review*, Vol. 11 (1983), pp. 1–15.
- Bertaux-Wiame, I. (1979). The Life History Approach to the Study of Internal Migration, *Oral History*, Vol. 7, No. 1 (Spring, 1979), pp. 26–32.
- Nau, N. (2001). Mutvārdu teksti – lingvistiskās analīzes avots. *Spogulis: Rakstu krājums*. LU FSI projekts “Latvijas mutvārdu vēsture”, 109.–111. lpp.
- Portelli, A. (1981). The Time of My Life!: Functions of Time in Oral History, *International Journal of Oral History*, 2 (June 1981), pp. 162–180.
- Portelli, A. (1998). Oral History as Genre, in Chamberlain and Thompson. *Narrative and Genre* (1998), pp. 23–45.
- Rungule, R. (1993). Socioloģija un cilvēka dzīves gājuma izpēte. *Latvijas Zinātņu Akadēmijas Vēstis*. 1993, Nr. 12, 557. sēj., 25.–27. lpp.
- Thompson, P. (1989). *The Voice of the Past: Oral History*. Oxford: Oxford University Press.
- Thompson, P. (2017). *The Voice of the Past*. Oxford: Oxford University Press, 4th Edition.

Mutvārdu vēsture krīžu situācijās

Maija Krūmiņa

Latvijas Universitātes Filozofijas un socioloģijas institūts

2022. gada 26. augustā, pusgadu pēc Krievijas iebrukuma Ukrainā, ukraiņu vēsturniece Gelinada Grinčenko (*Gelinada Grinchenko*) publicēja rakstu, kuru iesāka ar vārdiem: “Marta sākumā es biju spiesta atstāt Harkivu. Es, kas lielāko savas profesionālās dzīves daļu biju pavadījusi, pētot Otrā pasaules kara vēsturi, pati kļuvu par kara liecinieci, upuri, traumas skartu cilvēku, tādu, kurš ir cietis zaudējumus. Es ieguvu personīgo pieredzi tajā, kas agrāk bija mana pētniecības joma: es piedzīvoju karu, zaudējumus un bēgšanu” (Grinchenko 2023). Balstoties gan profesionālajā pieredzē, gan jauniegūtajā pieredzē, raksta turpinājumā vēsturniece pauž savas pārdomas par mutvārdu liecību vākšanu kara apstākļos. Proti, vispirms viņa uzdod jautājumus, kas skar šādu pētījumu tehnisko pusi – kas tiks intervēti, kā šie cilvēki tiks atrasti un kā tiks ierakstīti viņu stāsti? Taču, kā viņa norāda, pirms atbildēt uz šādiem jautājumiem, vispirms ir absolūti nepieciešams konceptualizēt pētījuma mērķi, kas būtu tālejošāks nekā acīmredzamais jeb vispārīgais iemesls, proti, darīt to tādēļ, “ka cilvēki vēlas par to runāt, un mēs [pētnieki] savukārt vēlamies saglabāt viņu atmiņas, kamēr tās ir svaigas un pirms tās ir skāruši citi atmiņu slāņi un interpretācijas” (Grinchenko 2023). Tomēr šis “svaigums” ir tikai viena monētas puse; otru pusi iezīmē tas, ka notikumi, par kuriem runā mūsdienu liecinieki, turpinās, un tos ir grūti nodalīt no dažādiem kontekstiem. Nav zināms, kad tie beigsies; nav zināms, kādas varētu būt to tālākās vēsturiskās interpretācijas. Kopumā var teikt, ka šādi tiek vākti “mutiski stāsti par pagātni, kas vēl tikai top”. Un, lai gan autore norāda, ka šāda viņas piesardzība jeb šaubas nenoliedz nevienu projektu, kura pamatā ir liecinieku iztaujāšana par neseniem notikumiem, viņasprāt, ir ārkārtīgi būtiski vispirms izprast un definēt, kas tieši ir tas, kas tiek pētīts.

Minētais G. Grinčenko raksts nav vienīgais, kas pievēršas jautājumiem par Ukrainas bēgļu pieredzes fiksāciju, jo Krievijas uzsāktais karš Ukrainā un no turienes plūstošie bēgļi, kas raduši patvērumu daudzās Eiropas valstīs, to skaitā arī Latvijā, daudziem pētniekiem ir aktualizējis jautājumu par to, vai un kādā veidā dokumentēt šo cilvēku pieredzi un vai to var darīt, izmantojot mutvārdu vēstures metodes. Daļa no viņiem uzskata, ka ir svarīgi tvert šo cilvēku pieredzes momentuzņēmumus tagad, lai tos varētu pētīt, arhivēt un saglabāt pēcnācējiem. Tomēr šis jautājums, kā to iezīmēja arī G. Grinčenko, paver plašāku diskusiju par

to, vai cilvēku intervēšana krīžu laikā vispār ir uzskatāma par mutvārdu vēsturi un vai mutvārdu vēstures pētnieku uzdevums ir to darīt.

Atbildi uz šiem jautājumiem meklē arī poļu vēsturnieks Jakubs Galeziowski (*Jakub Gałęziowski*), kurš norāda, ka vēl pavisam nesen daudzi viņa kolēģi no Polijas Mutvārdu vēstures asociācijas viennozīmīgi atbalstīja viedokli, ka dažādu krīžu skartu cilvēku intervēšana nav mutvārdu vēstures pētnieku darbs. Šāda atbilde visbiežāk esot atskanējusi gan saistībā ar Covid-19 pandēmijas pieredzes iemūžināšanu, gan tad, kad saasinājās situācija uz Baltkrievijas robežas un bēgļi no Tuvajiem Austrumiem, Vidusāzijas un Āfrikas ilgstoši uzturējās mežos pie Polijas un Baltkrievijas robežas. Tieši šajā laikā autors esot izvirzījis jautājumu: vai mums nevajadzētu dokumentēt šo notikumu, ierakstot visu krīzes skarto cilvēku stāstus? Abos gadījumos reakcija esot bijusi visai noraidoša.¹ Tomēr Krievijas iebrukums Ukrainā šo attieksmi izmainīja, jo poļu mutvārdu vēstures pētnieki aktīvi iesaistījās ukraiņu kolēģu iniciētajā projektā “24.02.2022, 5:00. Liecības no kara”. Kā norāda J. Galeziowski, acīmredzot šoreiz krīze bija tik tuvu pašu mājām un tik satricinoša, ka vairs nebija iespējams no tās izvairīties un turpināt apgalvot, ka “tas nav mūsu darbs”. Tomēr viņš atzīst, ka joprojām ne visi pētnieki piekrīt šai pieejai, izskatot dažām, bet diezgan spēcīgām balsīm, kas apgalvo, ka bēgļu pieredzes fiksēšana bruņota konflikta laikā nav mutvārdu vēsture, jo mutvārdu vēsture ir par pagātņi, nevis par tagadni (Gałęziowski 2022).

Lai savā ziņā atspēkotu šādu skatījumu vai vismaz skaidrotu to, poļu vēsturnieks ir publicējis savu sarunu ar amerikāņu pētniekiem Marku Keivu (*Mark Cave*) un Stīvenu Slounu (*Stephen M. Sloan*), kuri savā grāmatā “*Listening on the Edge: Oral history in the aftermath of crisis*” (2014) piedāvā teorētiskus un praktiskus rīkus mutvārdu vēsturniekiem un kvalitatīviem pētniekiem, kuri vēlas strādāt konflikta un pēckonflikta apstākļos. Šī saruna aizsākas ar visaptverošo jautājumu par to, kas ir mutvārdu vēsture un, izrietoši, arī ar pretjautājumu – kas nav mutvārdu vēsture. Pārfrāzējot var arī jautāt, ja cilvēki tiek intervēti par kaut ko, kas notika vakar, vai tā ir mutvārdu vēsture mazākā mērā nekā tad, ja viņi tiek intervēti par kaut ko, kas notika pirms desmit gadiem? Vai pirms divdesmit gadiem? Vai pirms trīsdesmit gadiem? Kā norāda Stīvens Slouns, iespējams, daļa problēmas slēpjas terminoloģijā, jo pats jēdziens “mutvārdu vēsture” it kā uzliek uzsvaru uz pagātņi. Tādēļ viens no viņa ierosinājumiem ir izmantot apzīmējumu “kvalitatīvu interviju veikšana” vai “primāro avotu vākšana”, kas savā ziņā atrisina problēmu, jo uz jautājumu, vai ir vērts šobrīd, tas ir, krīzes situācijas laikā, veikt uz pagātņi orientētas kvalitatīvas intervijas, visticamāk ikviens atbildēs apstiprinoši, atzīstot, ka

¹ Vienlaikus jānorāda, ka projekts par uz Baltkrievijas robežas iestrēgušo bēgļu pieredzes fiksāciju tika uzsākts un tā rezultāti (poļu valodā) pieejami vietnē: <https://www.bbng.org>.

šādām intervijām ir liela vērtība. Šo vērtību, pēc S. Slouna domām, nosaka tas, ka ir ļoti būtiski fiksēt liecības pēc iespējas drīzāk, negaidot, kad situācija būs pilnībā atrisināta, jo tad atmiņa ir mazāk fiksēta un stāstījums – mazāk noteikts. Proti, viņaprāt, cilvēki šādā situācijā ir nedaudz godīgāki par to, ko viņi ir piedzīvojuši un redzējuši, jo vēl nav bijuši citi spēki, kas varētu būt iespaidojuši viņu atmiņas, respektīvi, vēl nav izveidojušies konkurējoši naratīvi un viedokļi. Vienlaikus viņš atzīst, ka šāda intervēšana ir arī emocionālāka un grūtāk paveicama.

Arī otrs minētās grāmatas autors Marks Keivs pauž līdzīgu viedokli, proti, viņaprāt, ņemot vērā to, ka cilvēku skatījums uz neseniem notikumiem ļoti strauji mainās, krīžu laika mutvārdu vēsture var iemūžināt konkrēto laika mirkli, tā emocionālo perspektīvu un skatpunktu pirms atmiņu radīšanas procesa. Viņš gan arī atzīst, kas šāds skatījums rada jautājumu, kas atšķir mutvārdu vēstures pētnieku un žurnālistu darbu, jo arī viņu darbs krīžu laikā, ja tas ir saistīts ar cilvēku personīgās pieredzes atspoguļošanu, lielā mērā līdzinās mutvārdu vēsturei. Viņaprāt, atšķirība slēpjas tajā, ka žurnālistus ietekmē tirgus spēki un prasības pret to, ko viņu lasītāji vēlas dzirdēt, turklāt ļoti būtiski ir arī tas, ka viņi nemēģina apkopot cilvēku stāstus tieši tādā formā, kā viņi tos izstāsta, ļaujot viņiem runāt pašiem, dziļi ieklausoties un neuzliekot stāstījumiem nekādus laika limitus, kā to savukārt dara mutvārdu vēstures pētnieki.

Rezumējot, abi minētās grāmatas autori pauž viedokli, ka tā vietā, lai vaicātu, vai vākt mutvārdu vēstures intervijas krīžu situācijās, drīzāk ir jājautā, kāpēc tas vēl netiek darīts. Proti, tas viennozīmīgi ir jādara, turklāt jādara pēc iespējas ātrāk un vairāk. Kā vēl viens arguments viņu sarunā izskan arī tas, ka šādās situācijās mutvārdu vēsture var daudz ko piedāvāt kopienām, kas piedzīvojušas krīzi, sniedzot sākotnējos skaidrojumus par to, kāpēc krīze ir notikusi, kas, skatoties uz priekšu, savukārt palīdz kopienām labāk atjaunoties² (Gałęziowski 2022).

Arī iepriekšminētā projekta “24.02.2022, 5:00. Liecības no kara” iniciatoru uzskati ir ļoti līdzīgi. Proti, viņu formulētais projekta pamatojums ir šāds: “Kā vēsturnieki un sociālie zinātnieki mēs sniedzam ieguldījumu šī brīža tveršanā, lai dokumentētu un fiksētu šī kara cilvēcisko dimensiju. Situācija Ukrainā strauji mainās, un ir svarīgi tvert cilvēku pieredzes momentuzņēmumu tagad, lai to varētu arhivēt un saglabāt pēcnācējiem. Kā ir parādījuši mutvārdu vēsturnieki un kultūras atmiņas pētnieki, personiskās liecības laika gaitā būtiski mainās, pieņemot institucionālas formas un formalizējoties praktiskā verbālā izpildījumā. Šobrīd ir iespēja saglabāt vēsturiskas liecības par cilvēku masveida pārvietošanos, pretestību un brīvprātīgo darbu, ko radījis Krievijas iebrukums Ukrainā, kamēr šī liecības vēl ir iemiesotas

² Jāpiezīmē, ka S. Slouna un M. Keiva pieredze saistās ar kopienas atjaunošanos pēc postošās viesuļvētras Katrīna ASV, tāpēc ir aktuāls jautājums, cik lielā mērā viņu novērojumi ir attiecināmi uz Ukrainas krīzi un cilvēkiem, kurus tā ir skārusi.

pieredzes stāvoklī. Ir svarīgi, lai šīs liecības tiktu arhivētas izmantošanai pētniecības un zinātnes saīņai, kā arī izglītības un izstāžu nolūkos” (24.02.22, 5 am: Testimonies from the War 2022).

Tikpat pārliecināošs kā minētais pamatojums ir arī šajā projektā izstrādātās vadlīnijas, no kurām iespējams mācīties ikvienam pētniekam, kurš nolēmis veidot līdzīga veida projektu, dokumentējot bēgļu un konfliktus piedzīvojušu cilvēku pieredzi, arī Latvijā, un kas skar metodoloģiskus jautājumus par mutvārdu vēsturi krīzes situācijās, tāpēc tālākajā raksta gaitā tiks aplūkota šo vadlīniju praktiskie ieteikumi.³

Projekta komandas veidošana: 1) ieteicams šādus dokumentācijas projektus neveikt vienatnē paredzamā organizatoriskā, bet, kas ir ļoti būtiski, arī emocionālā sloga dēļ; 2) personām, kas uzklausā liecības, jābūt pieredzējušiem interviju veikšanā par sarežģītām situācijām, piemēram, bēdām un zaudējumu, traumu un vardarbības situācijām, piespiedu migrāciju, emocionālu un citu veida krīžu pieredzi; šī iemesla dēļ šāda veida pētījumos nedrīkst iesaistīt cilvēkus bez jebkādas pieredzes, piemēram, studentus vai pētniekus, kuri nekad nav veikuši empīriskus pētījumus par šīm vai līdzīgām tēmām; 3) iesaistītajiem pētniekiem nepieciešamas zināšanas vismaz vienā no valodām, kurā runā lielākā daļa ukraiņu bēgļu, t. i., ukraiņu un/vai krievu valodā; 4) ja iespējams, vēlams iekļaut komandā ukraiņu pētniekus, tostarp tos, kuri aizbēguši no Ukrainas Krievijas iebrukuma dēļ, ja vien šādu personu psihofiziskais stāvoklis to atļauj.

Pētījuma sagatavošanās fāze: 1) projekta “24.02.2022, 5:00. Liecības no kara” izstrādātie jautājumi ir vērsti uz notikumu rekonstrukciju un mainīgo ikdienas dzīves realitāti, nevis uz šo notikumu pavadošā mentālā stāvokļa aprakstīšanu, tajā pašā laikā jautājumi ir pietiekami atvērti, lai ņemtu vērā katru individuālo situāciju un radītu atbilstošu telpu radušos emociju izpausmēm; 2) jautājumu sastādīšanā ir ieteicams konsultēties ar psihologu un/vai psihoterapeitu, lai pārliecinātos, ka sagatavotais jautājumu kopums nerada risku intervējamā retraumatizācijai; 3) ieteicams sagatavot atsevišķas vadlīnijas intervētājiem, kā risināt emocionāli sarežģītas situācijas.

Intervējamo atlase un rekrutēšana: 1) intervijas nebūtu vēlams veikt tūlīt un arī neilgi pēc tam, kad intervējamais ir sasniedzis patvēruma valsti, jo tā ir lielāka iespēja izslēgt no izlases tos, kuri ir piedzīvojuši traumatisku, ar karu saistītu notikumu tieši pirms dalības pētījumā, tādējādi samazinot risku iesaistīt cilvēkus, kuriem ir attīstījušies posttraumatiskā stresa traucējumi; 2) intervējamo atrašanā pēc iespējas izmantot sociālos medijus un citus

³ Daļa no vadlīnijās iekļautajiem ieteikumiem ir universāli jeb attiecināmi uz ikvienu mutvārdu vēstures projektu un pētījumu, tāpēc tiks izcelti tie, kuri ir specifiski pētījumiem krīžu situācijās un jo īpaši, dokumentējot Ukrainas bēgļu pieredzi.

informācijas kanālus, tādējādi izvairoties no personiskiem kontaktiem un dodot intervējamajam iespēju pašiem pieteikt savu dalību pētījumā (tas izslēdz iespēju izdarīt spiedienu, lai intervējamais piekristu intervijai); 3) intervēt tikai tos, kam ir nodrošināti vismaz minimāli dzīves un iztikas apstākļi.

Intervijas situācija: 1) īstenojot projektus, kuros iesaistītas potenciāli traumētas personas, ir iepriekš jānoskaidro bezmaksas psiholoģiskās palīdzības pieejamība intervējamajiem viņu dzimtajā valodā gadījumā, ja intervijas rezultātā pasliktinās viņu emocionālais stāvoklis; intervējamajam vismaz jāsniedz informācija par to, kur šādu palīdzību var saņemt (tas var būt tālruņa numurs vai adrese nevalstiskajai organizācijai, kas piedāvā šādu palīdzību bez maksas; 2) ieteikums pēc pāris dienām atkal sazināties ar intervējamo un pārliedzināties, vai šāda palīdzība tik tiešām nav nepieciešama (iepriekš saskaņojot to, ka pēc intervijas intervētājs drīkst vēlreiz sazināties ar intervējamo).

Datu uzglabāšana: 1) ir jāapzinās, ka projektos savāktu datu, kas dokumentē notiekošu bruņotu konfliktu, drošība un aizsardzība pret zādzībām vai nopludināšanu ir ne tikai tehnisks, bet arī ētisks jautājums; 2) vēl projekta sagatavošanās fāzē ir ieteicams stingri pārdomāt un definēt datu arhivēšanas un pieejamības procedūras; notiekošā kara kontekstā šķiet pamatoti ierobežot piekļuvi dokumentiem vai to atlikt.

Pētnieku uzraudzība un drošība: 1) ir svarīgi apzināties, ka arī tie, kas fiksē kara bēgļu liecības, ir pakļauti stresam un traumām, tādēļ viņiem ir jānodrošina metodiskais un psiholoģiskais atbalsts visa projekta laikā; 2) būtu nepieciešamas regulāras intervētāju komandas sanāksmes, kurās viņi var dalīties iespaidos par interviju veikšanu, apspriest un labot izstrādāto jautājumu kopumu un aktualizēt radušās problēmas; šajās tikšanās būtu jāpiedalās arī psihologam vai psihoterapeitam (iespējams organizēt arī atsevišķas šādu speciālistu vadītas pārraudzības sesijas); 4) intervētājiem būtu jāpielāgo ierakstīto interviju skaits viņu individuālajām emocionālajām spējām; 5) būtu ieteicams ieviest arī ārēju uzraudzību, konsultējoties ar pieredzējušiem pētniekiem ārpus komandas par projekta gaitu un par problēmām un strīdīgiem jautājumiem (Wylegała 2022).

Kā redzams, no vienas puses, daudzas lietas, par kurām runāts minētajās vadlīnijās, ir attiecināmas uz jebkuru projektu, kas saistīts ar mutvārdu vēstures liecības vākšanu, taču specifiski ir tas, ka, pirmkārt, ļoti liela uzmanība ir jāpievērš psiholoģiskajām sekām, ko intervija var radīt, turklāt abām pusēm – gan intervējamajiem, gan intervētājiem. Otrkārt, ir jābūt ļoti skrupuloziem attiecībā uz interviju tālāko dzīvi, proti, kā tās tiks izmantotas, kam tiks dota piekļuve tām u. tml. Šajā kontekstā būtiski vēlreiz pieminēt G. Grinčenko paustās pārdomas. Proti, viens no viņas šaubu avotiem attiecībā uz mutvārdu vēstures interviju vākšanu

krīzes situācijā saistīts tieši ar to, ka ne visi, kas ieraksta intervijas, labi pārvalda terapeitisko klausīšanos, kas ir pilnībā saprotami, ņemot vērā faktu, ka mutvārdu vēstures pētnieki ierasti nav mācīti psihologi. Iepriekšminētās vadlīnijas šo problēmu iesaka risināt, intervētāju komandās iekļaujot profesionālus psihologus un izmantojot šo profesionāļu zināšanas, lai, piemēram, izstrādātu jautājumus, ar kuriem iztaujāt lieciniekus. Taču G. Grinčenko izvirza jautājumu – ko paši intervējamie varētu izjust par šādu psihologa iesaistīšanos projektā? Jo viena no iespējamām reakcijām var būt arī noraidījums, kas balstīta pārlicībā “es taču esmu pie pilna prāta, tāpēc man nav nepieciešams psihologs”. Protams, pētniekiem ir jābūt atklātiem pret saviem respondentiem gan attiecībā par pašu projektu, gan komandas sastāvu. Bet vai pētnieki apzinās, cik lielā mērā psihologa klātbūtne pētījuma komandā ietekmēs to, ko intervējamie izvēlēsies stāstīt? Turklāt vai tā, lai arī cik nevainīga un neapzināta, tomēr nav respondentu stigmatizācija un vai viņiem visiem būs patīkami atcerēties šo epizodi arī turpmāk?

Kā redzams, ikvienam pētniekam un pētnieku grupai, kas vēlas un/vai gatavojas uzsākt projektus, kas saistīti ar mutvārdu vēsturi krīžu situācijās, būs jāsaskaras ar daudz un dažādiem metodoloģiskās un ētiskās dabas jautājumiem un izaicinājumiem. Vienlaikus tam nevajadzētu būt šķērslim, jo tikai ar šādu ierakstītu liecību palīdzību ir un būs iespējams izstāstīt stāstu par krīzēm un to atstātajām sekām cilvēku dzīvēs.

Raksts sagatavots projektā “Kultūras, identitātes, starpkultūru komunikācijas un cilvēksituācijas pētījumi humānisma vērtību, konfliktu un krīžu kontekstā”.

Citētie darbi

- Gałęziowski, J. (2022). “If not now, when?” – conversation about crisis oral history with Mark Cave and Stephen M. Sloan. *Wrocławski Rocznik Historii Mówionej*, 12, pp. 308–323. DOI: 10.26774/wrhm.353
- Grinchenko, G. (2022). Oral History of War: Issues and Cautions Regarding This Research Method. Pieejams: <https://ua.boell.org/en/2022/08/26/oral-history-war-issues-and-cautions-regarding-research-method> (skat. 13.09.2023.)
- Wylegała, A. (2022). “24/02/2022, 5am: Testimonies of War” project. Pieejams: https://pthm.host966873.xce.pl/wp-content/uploads/2022/08/War_testimonies_methodology_and_ethics-1.pdf (skat. 20.10.2023.)

Neizsakāmā pieredze un epistēmiskās netaisnības kļiedēšana mutvārdu vēsturē

Edmunds Šūpulis

Latvijas Universitātes Filozofijas un socioloģijas institūts

Uzklausot dzīves stāstus mutvārdu vēstures pētījumiem, mēs saskaramies ar cilvēku pieredzi, ko viņi sniedz visdažādākajos naratīvos. Taču ne visas pieredzes ir tūdaļ un veiksmīgi izsakāmas vai vienkārši gatavas publiskai komunikācijai (Hyvärinen, et al. 2010; Bamberg & Andrews 2004). Gadās, ka atsevišķām pieredzēm, lai tās noformulētu un izteiktu, vēl nav apzīmētāju, trūkst izteiksmes līdzekļu, bet citas ierobežo sabiedriskā attieksme vai publiskā neuzticība, cenzūra un vara, neziņa vai nevēlēšanās uzklausīt. Lai šādu pieredžu apspiešanas parādību aprakstītu un pētītu, kā samazināt tās negatīvās sekas, tā ir konceptualizēta kā “epistēmiskā netaisnība” (*epistemic injustice*, Fricker 2007). Tas ir stāvoklis, kad kādām grupām vai konkrētiem subjektiem tiek liegta atbilstoša vieta zināšanu jeb epistēmu veidošanā, līdzvērtīga līdzdalība zināšanu apritē. Un tas var izpausties liecību neuzticībā (*testimonial injustice*) un plašāk – netaisnībā pret pieredzes saprašanu vispār (*hermeneutical injustice*). Visbiežāk ar to saskaras marginalizētās grupas, tās var būt sievietes, pacienti, bēgļi vai, piemēram, romi.

Apskatīsim, vai starp pieejām, kas jau savos metodoloģiskajos pamatos ir centušās būt “epistēmiski taisnīgas”, ir mutvārdu vēsture un dzīvesstāstu izpēte. Par to liecina gan sava metode “sekot stāstam”, gan nostādne “dot balsi vēsturiski marginālām grupām”, kā arī tuvība postmoderniem aicinājumiem “apšaubīt lielos naratīvus”, “apvērst binārās opozīcijas” un pārskatīt “galīgos vārdu krājumus”.

Padziļinot izpētes jautājumus par Latvijas čigāniem, romu mutvārdu vēsturi un viņu atmiņas kultūru, iesaistījos “Romany studies” izpētes grupā, kas organizēja semināru par romu historizācijas un zinātnisko izaicinājumiem. Tur pētnieki uzdod jautājumus par to, kā notiek romu sabiedrības, kultūras, vēstures zinātniskošana; pie kā tas potenciāli ved, ja izpēti strukturē vienā veidā vai kā citādi un to balsta attiecīgi kādā no pieejamām metodoloģijām vai izpilda zināmā izpētes tradīcijā. Tādējādi nonāk pie diskusijas par to, kā būtu pareizi rīkoties, lai neatkārtotu iepriekšējās kļūdas un lamatas, kā tas bija rasu teorijā vai ģenētiskā determinismā. Tas, esot pat labākiem nodomiem, ir novedis pie atsevišķu tautu eksotizācijas (orientālisms u. tml.), radot augsni stereotipiem un nostiprinot aizspriedumus. Tematiskie loki

veidojas ap dažiem pamatjautājumiem – kādi argumenti tiek lietoti romu atzīšanā (*recognizing*); kā viņus skata vēstures kontekstā (*historicizing*); kas ir pareizas/labas, tieši tulkojot – tikumīgas vai netikumīgas izziņas metodes (*virtue and vice epistemologies*); kā dažādas zinātnes risina uzdevumu izvairīties no epistēmiskās netaisnības reproducēšanas? Diskusijas mērķis ir, kā radīt tādas zināšanas, šajā gadījumā, par romiem, kas vienlaicīgi līdz ar izziņu netīši nekultivētu pret viņiem vērsto epistēmisko netaisnību.

Līdz šim Latvijā pētnieku vai ekspertu diskusijās šo jēdzienu “epistemic injustice” nebiju pamanījis, lai gan šaurajā postkoloniālo studiju laukā tas varētu būt parādījis. Man personiski tas piesaistīja uzmanību grāmatā, ko sarakstījušas iepriekš minētā semināra iniciatores par romu *baltināšanu*¹ Centrāleiropā (Shmidt & Jaworsky 2020).

Autores atzīst, ka līdz ar lielo sociālo netaisnību, kas vēsturiski ir vērsta pret čigāniem, viņi, varas attiecību ietvaros, bija likti un nonākuši rasu hierarhijas apakšā, subordinētās un izspiestās pozīcijās. Tas savukārt ir veicinājis nepārtrauktu epistēmisko netaisnību, kad sistemātiski tiek apspiesta vai pat noliegta romu spēja būt zināšanu radītājiem un sniedzējiem, tiek apšaubīta viņu spēja izprast savu sociālo pieredzi. Līdztekus tradicionālai diskriminācijai, kolektīvai izstumšanai cilvēki var būt nevienlīdzīgi vai diskriminēti savās subjektīvajās spējās un objektīvajās iespējās apjēgt, runāt, spriest par savu pieredzi, kas vēl vairāk pastiprina nevienlīdzību un nostiprina marginalitāti.

Atgriežoties pie paša jēdziena, mēs varam vaicāt, kādā veidā netaisnība sabiedrībā ir saistīta ar zināšanām, uz ko norāda vārds “epistēma”. Tiešsaistes skaidrojošā un sinonīmu vārdnīca Tēzauris (tezaurs.lv) skaidro, ka epistēma ir kāda “zināšanu kopējā telpa, kārtības eksistences fiksēšanas veids, no tiešā vērojuma apslēpts attiecību tīkls starp vārdiem un lietām, uz kura tiek būvēti dažādiem laikmetiem raksturīgie uztvēruma, prakses un izziņas kodi, rodas atsevišķas idejas un koncepcijas”. No tā var secināt, ka “epistemic injustice” attiecas uz netaisnīgumu zināšanu telpā. Tas ir stāvoklis, kad atsevišķām grupām vai konkrētiem subjektiem tik liegta atbilstoša vieta zināšanu jeb epistēmu veidošanā, vai – plašākā nozīmē – sociālajā hermeneitikā, jēgu radīšanā.

Kad tiek pamanīts, ka indivīdiem vai grupām ir ierobežota iespēja līdzvērtīgai līdzdalībai zināšanu apritē un ir kognitīvi-kulturāli samazināta publiska pieredžu komunikācija, var runāt, ka kāds ir nonācis epistēmiskās netaisnības stāvoklī. Ar šo jēdzienu konceptualizē (sabiedrisko) netaisnību zināšanu apritē, kas nav vienmēr saistīta ar izglītību, bet kas tomēr izraisa nespēju

¹ Angliski ar “whiteness” apzīmē vēsturisku biopolitikas tendenci uzskatīt kādu etnisku grupu pārstāvjus par nepietiekami “baltiem” (civilizētiem) un centieniem viņus “apgaismot” (pakļaut integrācijai, izglītībai, uzskaitīt un institucionalizēt).

ne vien pasniegt savu pieredzi, bet to pat pilnvērtīgi apjēgt. Tas apzīmē netaisnību, ignoranci, aizspriedumus pret kādu cilvēku pašu pieredzi un zināšanām.

Nedaudz no cita rakursa, bet zināmas līdzības problemātikā tika cilātas 81. Latvijas Universitātes konferences filozofijas sekcijas priekšlasījumos “Ķermeņa fenomenoloģija starpdisciplināru pētījumu kontekstā”. Šajā krājumā publicētajos referātu tekstos no minētās sekcijas var atrast noteiktus saskares punktus ar to, ko pēta un diskutē kolēģi – par pieredzes fenomenoloģiju – kā tiek izteikta ķermeniskā pieredze, pieredze medicīnas jomā, ar kādām grūtībām, verbalizācijas šķēršļiem tā sastopas; kā “domāt par neizsakāmo” palīdz konkrētie filozofi. Arī sociologes Ilzes Trapencieres referātā par jauniešu izpēti būtībā ir par to, kā veicināt runāt par pieredzi, ja varbūt trūkst vārdu vai nav iemaņu savu pieredzi skaidrot – tad var izmantot “fotobalsi” jeb attēlus, kas kompensētu izteiksmes grūtības.

Kopumā mutvārdu vēsturē, vācot dzīvesstāstus vai intervējot kvalitatīvās socioloģijas tradīcijā, pētnieki parasti strādā ar tādu pieredzi, par ko cilvēki ir gatavi runāt, ar ko labprāt dalās, bet kas var arī nebūt izplatīta, piemēram, migrēna vai dzimuma maiņa. Biogrāfiskā intervijā uzklusām atmiņas, kas jau faktiski ir daļa no sociālās atmiņas, balstās kolektīvās atmiņas rāmjos (Misztal 2003; Erll 2011). Taču pētnieki sastopas arī ar to, ka ne visas konkrētās pieredzes ir tūdaļ un veiksmīgi izsakāmas: pirmkārt, mutvārdu vēsturē ir labi pazīstama aizmiršanas problēma, atmiņu pārkonsolidēšanās un izstumšana, kas kavē dalīšanos ar pieredzi (vai vispār var runāt par pieredzi, ja tā vairs nav atmiņā?). Turklāt ir kaut kas, ko uzskata par intīmu, lai dalītos, kaut kas nesakrīt ar pašreizējo identitāti, lai to minētu, nenonākot paštēla pretrunās, un ir vēl citi “filtri”, stāstot par savu dzīvi (Perks & Thompson 1998).

Otrkārt, ir arī plašāka problēma, ja runā par 81. LU konferences tēmu “Cilvēksituācija socioloģijas un mutvārdu vēstures pētījumos”. Cilvēksituācija ir problemātiska, kad atsevišķas pieredzes apjēgšanu un izteikšanu ierobežo sabiedriskā attieksme vai publiskā neuzticība, cenzūra un vara, neziņa vai nevēlēšanās uzklusīt. Taču var būt arī dziļāka problēma ar atsevišķām pieredzēm, kad tās veido kompleksu sajaukumu no sajūtām, pārdzīvojumiem, tēliem un attieksmēm, kam vēl nav apzīmētāju, to izteikšanai trūkst diskursīvo līdzekļu, t. i., nav skaidrs, kā par to runāt, kur ņemt vārdus. Un tas ir šī raksta fokusā – neizsakāmā pieredze.

Kā uzskatāms piemērs šādai situācijai ir stāsts, kā sabiedriskā aprītē nonāca tagad bieži dzirdētais nojēgums par seksuāli iekrāsotu emocionāli fizisku pāridarījumu un ar to saistīto nepatīkamo pieredzi jeb “sexual harassment”. Latviski to tulko kā *seksuāla uzņēmšanās*,² tāda uzvedība, kas vēl nav vardarbība, bet jau ir vairāk nekā flirts un nejauša intimitātes pārkāpšana.

² Juridiskās terminoloģijas apakškomisijā izstrādātie termini (LZA TK prot. Nr. 5/1060, 30.08.2005.)

Šī apzīmējuma izcelšanās dokumentēta kādas tiesību aktīvistes un feministes memuāros par reiz satiktu meiteni, kas cieš no erotizētas uzmākšanās darbavietā, bet tāda atbilstoša nojēguma vēl nav, lai to kā īpaši uzsvērtu, un viņa nevar apjēgt savu pieredzi un ar to dalīties, kā arī fiksēt to juridiskās pretenzijās, argumentos. Vēloties aiziet no darba, sieviete konsultējas ar juristēm, un tās organizē prāta vētru, lai formulētu, kas īsti ir noticis. Lai izteiktu, ar ko ir nācies saskarties darbā, kā dēvēt šo nepatīkamo, aizskarošo pieredzi, juristu birojā kombinē dažādus vārdus, piedāvā vairākus jēdzienus, un tad starp citiem parādās tagad jau labi zināmais jēdziens. Ar to tad varēja apzīmēt notikušo un sākt par to runāt plašāk sabiedrībā (Fricker 2007).

Šo pieredzi apzīmējoša jēdziena radīšanu savā grāmatā “Epistēmiskā netaisnība: vara un zināšanu ētika” aktualizē Miranda Frikere, britu feministiskā filozofe. Viņa viskonsekventāk ir iztīrījusi šo netaisnības paveidu, kad, kā redzējām no piemēra, cilvēkam ir grūtības interpretēt savu pieredzi, un viņa vai viņš ir it kā atšķelts no nozīmju lauka, no sabiedrības “hermeneitiskiem resursiem”. Un tā var būt ne tikai individuāla nezināšana, izglītības trūkums, Frikere pauž bažas, ka pie vainas var būt zināmas varas intereses aizēnot pieredzi, nedot atbilstošus vārdus kādām sociālām parādībām, lai pasargātu noteiktu grupu dominējošās pozīcijas. Lai šādu parādību, kad kāds pieredzes lauks ir noklusēts, izstumts, ir ārpus komunikācijas, aprakstītu un tad pētītu, kā samazināt tās negatīvās sekas, tā ir konceptualizēta kā netaisnīga un tiek meklēts, kāda rīcība nodrošinātu “epistēmisko taisnību” (*epistemic justice*).

Epistēmisko netaisnību nav viegli detektēt un pētīt, izmantojot empīriskos dotumus, jo tā jau pēc būtības atrodas uz zināšanu lauka robežas, neverbalizētā pieredzē. Tāpēc Frikere to apraksta, izmantojot lielākoties literārus tekstus, kur šo fenomenu izmanto kādās epizodēs vai sižetā, kad autori nepublisko un neformalizēto padara par savas iztēles objektu. Saskaņā ar viņas novērojumiem netaisnība izziņā un zināšanu aprītē var izpausties divējādi: liecību neuzticībā (*testimonial injustice*) visbiežāk juridiskā sfērā un plašākā netaisnībā pret iespēju kādu pieredzi prasīt vispār un izteikt (*hermeneutical injustice*).

Liecību neuzticības pamatā ir gadījumi, kad “aizspriedumainība pret identitāti noved pie uzticamības deficīta” (Fricker 2007, 4). Tas nozīmē, ka ir iesakņojušos aizspriedumi par to, kāda ir persona, atkarībā no piederības pie sociālās kategorijas, ir, piemēram, “identitātes aizspriedumi” attiecībā uz sievietēm vai etniskajām minoritātēm, kas ietekmē to, kā šo grupu locekļi tiek uztverti kā indivīdi. Un šo aizspriedumu dēļ sabiedrība kopumā sistemātiski nenovērtē viņu liecības kā līdzekli jaunu zināšanu iegūšanai. Līdz ar to tam ir negatīvas sekas, ka uzklautājs ir noskaņots mazāk ticēt nekā vajadzētu atsevišķu grupu pārstāvju teiktajam vai uztvert viņus kā līdzvērtīgus informantus. Izplatītākais piemērs no tiesībsargājošo iestāžu

jomas: ir lielāka iespējamība policijas neticībai tev, ja esi melnādainais, klaidonis vai čigāns, vai, kas izskanējis arī Latvijas medijos, sievietē, kas cieš no vardarbības ģimenē. Bet tas skar vairāk juridisko sfēru, savukārt mutvārdu vēsture veidojas, lai izziņa būtu atvērta dažādām liecībām, un tai ir augsts uzticības līmenis runātāja vārdiem, izvairoties no “identitātes aizsprieduma”. Intervija tiek veidota tā, lai pēc iespējas paaugstinātu veidojošos stāsta autentiskuma līmeni. Grūti iedomāties, ka dzīvesstāsta intervijā neticētu kādas noteiktas grupas pārstāvim, ka tas, teiksim, ir cietis vai bijis politiski vajāts (varbūt komunistiem; tagad tā saucamajiem Kremļa žurnālistiem, “koviddisidentiem”?).

Otrs epistēmiskās netaisnības paveids būtu vairāk akcentējams, jo tas izpaužas netaisnībā pret pieredzes saprašānu vispār. Barjeru izlikšana jēgas rašanai izraisa “hermeneitisko netaisnību”. Šāda netaisnība notiek, kad kolektīvās interpretācijas neesamība (nav vārdu, nojēguma, diskursa) par kādu parādību nostata personu netaisnīgā, neizdevīgākā situācijā, kad runa ir par savas sociālās pieredzes izprašanu, interpretāciju. Frikeres vārdiem izsakoties, tā ir netaisnība, kad kāda nozīmīga sociālās pieredzes joma atrodas kolektīvās izpratnes ēnā, jo sabiedrībā pastāv identitātes aizspriedums kolektīvā hermeneitiskā resursā. Var gadīties, ka nevis vienkārši kaut kas tiek noklusēts, bet par kaut ko netiek runāts un tādējādi kaut kas netiek apzīmēts, jo pārējie to uzskata par nesvarīgu vai tā dēļ negrib atteikties no kādiem labumiem, varas, privilēģijām. Piemērs ir tas pats, ka kāds cieš no seksuālas uzmākšanās vai kādas traumas konkrētā sabiedrībā, kuras kultūrā un tādējādi arī komunikācijā joprojām trūkst šī noteiktā, nepieciešamā jēdziena. Šādā gadījumā bezspēcība izpaužas tajā, ka grupa nespēj vai, kritiskāk sakot, – kāds (strukturāli) neļauj grupai radīt kolektīvos konceptuālos resursus, lai izprastu savu sociālo pieredzi. Vēlāk attiecīgajās diskusijās tiek runāts jau par “epistēmisko apspiešanu”, kas ir “nepastāvīgs un nepamatots pārkāpums attiecībā uz spēju pārliecināti izmantot kopīgos epistēmiskos resursus, kas kavē ieguldījumu zināšanu radīšanā” (Dotson 2014, 116).

Ar šādu netaisnīgu attieksmi visbiežāk sastopas vai šādā stāvoklī nonāk marginalizētās grupas jeb tās, kurām ir “varas deficīts” un pazemināts identitātes resurss, kā Frikeres fokusā, tās ir sievietēm un tumšādainiem. Vēl par to tiek runāts kontekstā ar iezemiešiem, aborigēnu uzklaušānu, iekļaušanu; bieži vien tas attiecas uz homoseksuāļiem vai kvīriem; no tā var ciest vispār trūcīgie, mazizglītotie vai, teiksim, bēgļi un, mūsu gadījumā, čigāni, kas, piemēram, ilgu laiku nebija uzklaušīti par holokausta pieredzi. Romi, iespējams, necentās formulēt pieredzi tieši hermeneitisko resursu deficīta dēļ. Tagad tas ir mainījies, parādās arvien vairāk liecību par romu vajāšanu un vairāk diskusiju ir par tā “anamnēzi” (Kapraliski 2022). Bet kā romi veido hermeneitiskos resursus – joprojām savas (savu senču, radnieku) pieredzes reprezentācijai

romi izmanto ebreju holokausta naratīva modeli (Garda-Rozenberga, Zellis 2015; Šūpulis 2023).

Frikere atzīmē, ka daudzējādās grupas var nonākt hermeneitiski neizdevīgā situācijā dažādu iemeslu dēļ, jo mainīgā sociālā pasaule bieži vien rada jaunas pieredzes, kuru izpratne var rasties tikai pakāpeniski. Viņa arī apraksta pie kādām sekām šāda veida netaisnība noved. Tā var būt, ka cilvēks sāk pats sevi apšaubīt, nenovērtē savas intelektuālās spējas, sāk ciest pašapziņa, neredz sevi kā izzinošu subjektu. Tiek apspriests arī, kā novērst šādu stāvokli – kā kultivēt epistēmiskus “tikumus” jeb īpašības. Ir jāattīsta iemaņas, kā klausītājam būt refleksiīvi kritiski jutīgam pret jebkādu samazinātu saprotamību, īpaši, kad noprotams, ka tā runātājam radusies kolektīvās hermeneitikas (jēgas) resursu nepilnības dēļ. Un klausītājs attiecīgi koriģē vai aptur savus spriedumus par ticamību.

Te es saredzu radniecību ar mutvārdu vēsturi, ar tās “tikumu” uzklaušīt, atraisīt cilvēka “naratīvo dabu” un atrast jēgu visdažādākās pieredzēs. Pat, ja cilvēki ko jauc savā atmiņā, tas kaut ko nozīmē. Kāds ir mutvārdu vēstures potenciāls veicināt taisnīgu pieeju sabiedriskajās epistēmās? Kā koriģēt izziņu, novērst barjeras, kas stāv ceļā cilvēkiem jēgas radīšanā? Tas vajadzīgs, lai veicinātu indivīdiem un grupām savas pieredzes atbilstošu izteikšanu, lai pēc iespējas tiktu nodrošināta līdzvērtīga (demokratizēta) līdzdalība zināšanu apritē.

Es domāju, ka šis potenciāls jāmeklē paradigmu nobīdē akadēmiskajā laukā, saistībā ar modernitātes izvērtēšanu. Mutvārdu vēstures pieejas uzplaukums līdz ar postmoderno domu izplatību akadēmiskajā laukā nemaz nav nejaušs. Tad tika pārskatītas izziņas nostādnes, valodas/diskursu loma, varas attiecības, vērtību un nozīmju hierarhijas, realitātes sociālā konstruēšana. Tas ir laiks, kad humanitārajās zinātnēs notika “hermeneitiskais pagrieziens”, ko iezīmē tādas grāmatas, kā Hansa Gādamera “Wahrheit und Methode” (Patiesība un metode, 1960. gads) un Pola Rikēra “Le conflit des interprétations. Essais d’herméneutique” (Interpretāciju konflikts. Esejas hermeneitikā, 1974. gads). Un mutvārdu vēsture visnotaļ organiski šajā straumē attīstījās. Postmodernā gaisotnē tā attīstījās tieši kā atsevišķa zināšanu joma, ne tikai kā piedeva tradicionālai historiogrāfijai, no kuras pozīcijas mutvārdu vēsturi ir parocīgi un viegli kritizēt par uzticību subjektīvām atmiņām un paļaušanos nejaušam stāstījumam. Bet tagad ir jautājums, vai kādā veidā un cik lielā mērā mutvārdu vēsture un dzīvesstāstu izpēte ir starp pieejām, kas savās bāziskajās, metodoloģiskajās un izziņas nostādnēs ir centusies būt “epistēmiski taisnīga”.

Manuprāt, te ir vairāki pavedieni, pēc kuriem virzīties, atbildot uz jautājumu par epistēmiskā taisnīguma veicināšanu. Par to, ka mutvārdu vēstures studijas ir sava veida atbilde gan uz liecību, gan hermeneitisko netaisnību, vedina gan sava “jutīga” metode sekot stāstam,

stāstītāja pavedienam, gan nostādne “dot balsi vēsturiski marginalizētām grupām”, kā to aicināja Pols Tompsons (Thompson 1978), ar to domājot uzklaut ar varu neapveltītus cilvēkus, strādniecību, etniskās minoritātes un tamlīdzīgas grupas. Par epistēmisku trūkumu koriģēšanu liecina arī tuvība postmoderniem aicinājumiem “apšaubīt lielos naratīvus” (Liotārs), t. i., uzklaut lokālos stāstus, fiksēt nedominējošus dzīves gājumus, palūkoties caur subjektīvām perspektīvām. Vēl var minēt pieejai raksturīgu iezīmi “apvērst binārās opozīcijas” (Deridā) starp teikto un rakstīto; starp to, kas ir vēsture un atmiņa; starp pētnieku un pētāmo, kad necenšamies izspīlēt subjekta–objekta pozīcijas izpētē vai pat to apvēršot, kad domājam, kurš tad ir patiesais eksperts runāt par dzīvi.

Tādējādi redzam, ka mutvārdu vēsturi var uzskatīt par praksi, kas ir vērsta tieši, lai samazinātu epistēmisko netaisnību. Bet uzsvars uz dzīvesstāstu vēl vairāk veicina taisnību izziņas laukā – kā apzināts mēģinājums piekļūt pie dzīves liecībām, radot publiskus hermeneitiskus resursus attiecībā uz pieredzi, lai cilvēki papildina, izpleš tā saucamos galīgos vārdu krājumus,³ pēc iespējas vairāk apmainās ar veidiem, kā aprakstīt pasauli, uzzinot, kā to dara citi, tādējādi nodrošinot sev un līdzcilvēkiem epistēmisko taisnību.

Raksts sagatavots projektā “Kultūras, identitātes, starpkultūru komunikācijas un cilvēksituācijas pētījumi humānisma vērtību, konfliktu un krīžu kontekstā”.

Citētie darbi:

- Bamberg, M. and Andrews, M. (eds.). (2004). *Considering counter-narratives: Narrating, resisting, making sense*. Amsterdam: John Benjamins.
- Dotson, K. (2014). Conceptualizing Epistemic Oppression. *Social Epistemology*, 28 (2). pp. 115–138. DOI: 10.1080/02691728.2013.782585
- Erll, A. (2011). *Memory in Culture*. Basingstoke: Palgrave Macmillan.
- Fricke, M. (2007). *Epistemic Injustice: Power and the Ethics of Knowing*. Oxford UP.
- Garda-Rozenberga, I., Zellis, K. (2015). Atceroties genocīdu: Romu iznīcināšana nacistu okupācijas laikā Latvijas romu kolektīvajā atmiņā. *Latvijas Vēstures Institūta Žurnāls*, Nr. 2.
- Hyvärinen, M., Hydén, L. C., Saarenheimo, M., Tamboukou, M. (eds). (2010). *Beyond Narrative Coherence*. Amsterdam: John Benjamins Publishing.
- Kapralski, S. (2022). Between Mneme and Anamnesis: On the Memory and Forgetting of the Roma Holocaust. *Journal of Baltic Studies*, 54 (1), pp. 7–26. DOI: 10.1080/01629778.2023.2156565
- Misztal, B. (2003). *Theories of Social Remembering*. Maidenhead: Open University Press.
- Perks, R., and Thomson, A. (eds). (1998). *The Oral History Reader*. London: Routledge.

³Jeb “final vocabulary”, kā to lietoja filozofs Ričards Rortijs (1999), kas, rakstot par valodu un nejaušību, izteica ironiskās filozofijas jēgu nodarboties ar konstantu realitātes pāraprakstīšanu un jaunu “vārdnīcu” (to, kā cilvēki apraksta pasauli, viņu metanaratīvs) veidošanu, to savstarpēju salīdzināšanu un saskaņošanu ar realitāti.

- Rortijs, R. (1999). *Nejaušība, ironija un solidaritāte*. Rīga, Pētergailis.
- Shmidt, V. and Jaworsky, N. (2020). *Historicizing Roma in Central Europe: Between critical whiteness and epistemic injustice*. London: Routledge.
- Šūpulis, E. (2023). The Living Memory of Persecutions: Oral Histories of the Roma in Latvia and the Question of Public Commemoration. *Journal of Baltic Studies*, No. 54 (1), pp. 103–121.
DOI: 10.1080/01629778.2022.2134157
- Thompson, P. (1978). *The Voice of the Past*. New York: Oxford University Press.